

57373

1567

Хорошо
эсенту!

О. ДАНСЬКИЙ

ХОЧУ ЖИТИ!

Образки з німецьких концентраційних таборів

diasporiana.org.ua

Українська Видавнича Спілка в Мюнхені

1946

Всі права, а головне перекладів, фільмування та цитування уривків
застережені автором

Обгортка й ілюстрації мистця Е. Козака

Druck: R. Oldenbourg, Graphische Betriebe G. m. b. H., München

СВІТЛІЙ ПАМ'ЯТІ ВСІХ
ДРУЗІВ-САМОСТІЙНИКІВ,
ЩО ЗГИНУЛИ В НІМЕЦЬКИХ
КОНЦЕНТРАЦІЙНИХ ТАБОРАХ
У РР. 1939—45.

З М І С Т

Розділ I

Майкові друзі. Ліс скінчився. На скелі Ради. „Слухайте ... слухайте ... говорить Львів“. На Лонцкого. Піть зі світа. Будуть бої. Серця за ґратами.

Розділ II

„Arbeit macht frei!“ Зєбри. Булатові дороги. Марш Радецького. Проклін небові. Цигарка Унтершарфюрера. Людина йде на дроти. Верховинська пісенька. Під блоком лікарні. Таборовий похорон. „Українці на ліве крило!“ Хресний вогонь. „Україно, золота, ти моя стороно!“ Як умірав Василь Леміш. Обєркапо Краль. Жінки зі світа. „Я з Уругваю“. Дурхфаліст. „Моя — Ташкент“. Приречені на смерть. Кам'яний вал. Туґа за смертю. Дружба. Квіти з Бельгії. Бабице. „Бумбо“. Капо Вімбауєр. „Коммандо смерти“. Мала Мірка. Фабрикант нахощів. Люди з дипломами. Слуга первосвященика. Футбольний м'яч СС-манів. Народини рабів. Таборові відзнаки. Блохи на піску. Тверді люди. „Цуляґа“. Помішник штубового. Шматки життя. Хула може бути прощєна. Злодій хліба.

Розділ III

Хліб на смітнику. „Цуґанґи“. Людське добро. Сонце в бараку. Потоптані святощі. Гавптшарфюрєр Паліч. „Бєрезова алея“. Сторожкий звір. Як поманить воля. Дружні серця. Мати й наречєна на позорищі. Ціна волі. Даремний поворот. Мамине серце. „Нема Бога“. Кара за втечу. Палець блокфюрєра. Заступник Янка. „Fertig! Mützen ab!“ Чорна біржа. „Промінєнти й музулмани“. Миска юшки. Крадене життя. Вправи рапортфюрєра Кадука. Страшний сміх. „Тут замочки все німецькїі.“

Розділ IV

Замігач вулиць. „Lagerdienst!“ Відбирач трупів. Номер на грудях. Придверник з 28-ого блоку. Люди з „Krankenbau“. „Міліоновці“. Дрючок доктора. По ласкаву смерть. Людина — жаба. До „свєтєго Фєнолєґо“. Як ліквідували тиф. Неспокійний небіжчик. Так лікуєтьєся гарячку. Флєґмона. Температурні листки. Смерть по вподобі. Наука штубового. „Піпєль“ Только. Ліжко смертників. Каїнове п'ятно. П'ятьдєсять буків. Мальовило на стіні. Дарунок покійного. 13.000 полонєних. Пімєста хворих. Пайок хліба. „Oberflieger“ Павєл. Вєчірній апєль. Лаґєрфюрєр Аумаєр. Поза межами болю. Голий на снігу. Хворий з „Буни“. Вибирають до газу. Вантаж смерти. Страшні гості. Симхе Штєйн. „Я ж здоровий!“ Булатів улюблєнєць. На 21-ому блоку. „Не бійєся, то не болить!“ Голка в серці. Різня дїтєй.

Розділ V

Нічні привиди. Вантажені вози. На подвір'ї крематорії. Безсоромна смерть. 800 ступнїв горячі. Танок трупів. Політичний Відділ. Наколовач номерів. Дими над полями. „Sonderkommando“. Европа платить гарач. Газова купіль. Грецька дівчина. Відлічені дні німецької імперії. Смерть краси. Нові ешелони. Юшка з вітамінами. Лист до жінки. „Робітничий табір Біркєнау“. Радієць в ґєтто. Мрії малого Натана. Співак з Медіоляну. Забутий Сіон. Інженєр з діамантами. „Strafkommando“. Завави фєрарбайтерів. Подвій нїдомовини. Рубіни Аушвіц-у. Вавилонська рать. Старий рабін. Смерть рапортфюрєра Шілінґєра. Кров Маккавєїв.

Розділ VI

Сирена на тривогу. Відпочинок. Білі пальчики. Ворожі бомбовози. Юзю Голомб. Як то було на Поморській. Де твоя жінка, Юзек? Античний Нарциз. „Стильова“ смерть. Чорна шапка капа. Людоді. Абромек. Пси з півночі. Дівчина з газ-комори. Боярський нащадок. „Колеги“. Гордовита молитва. Шеф Політичного Відділу. Чоловік без імені. Гарячий чай. Старий Качке. Кріликарня. Панна Їотті. Кохання Качке. „Грубий різник“. Близнята. Жіноча рука.

Розділ VII

День у картоплярні. Форарбайтер Маріян. Таборові радощі. Стовпи під кухнею. Михайлик з-над Дону. Післанець смерти. Богер з політичного. Капо Лісовскі. Садист. Перехідна тюрма. Самосуд в'язнів. Тіло в повітрі. „Иди на дроті, Сово!“ Мовчаливий страх. Нудьга вартового. Вечірна кава. Віднайдена мама. Кохання в скрізь. Подарунок, схожий на серце. Стріл з вартівні. Мужчина плаче. Червоношийка. Якуб з 11-ого блоку. „Чорна стіна“. „Не карай мене, Адонай!“ Вихід на страту. В бункрі. Бій під Кутном. На жовтому піску. Вітрова рушниця. На переслуханні. Забрані документи. Жити треба для боротьби. Остання прислуга. Рядовик в однострою капітана. Юда з Керіоту. Зелений барак. Присінок смерти. Наглий суд. Авто з трупами. „Гімнастична зала“. Забава унтершарфюрера Ляхмана. „Polizeihäftling“. Наречена Вацуса. Граф Потоцький. На останній дорозі. Поворот додому. Кров на піску.

Розділ VIII

Людина під блоком. „Хороше гуляння“. Гість з Запоріжжя. Електромонтер Том. Лист з жіночого табору. Свят-вечірня ялинка. Багата вечір. Мерзле душшиня. Таня Пащенко. Ковалеве кохання. Ваньчині дядики. „Кольцов“. Таборові хитрощі. Повалені кордони. Три побратими. Двічі орденосець. Малі гості. Дам'ян Зінченко. Школа життя. Просфора з хліба. Братній поцілунок. Коляда. „Слухайте... слухайте... говорить Аушвіц і всі німецькі концлагери“. Гартовані хлопці. Молодість в сивині. Агасфер. На 17. блоку. Новини зі світа. „Вони були в УПА“. Далекі спогади. „Ми хочемо жити!“ Заворожені сні.

Розділ IX

Щедрий вечір. Гул зі сходу. Евакуація. „Канада“. Братні серця. Записник Поганина. Вихід на арену. Труп за кухнею. Короткий крок. Стріли вночі. Неоспіваний ранок. Розбитий череп. Обережний Іцк. Ціна життя. Господній день Саббат. Старшина на мотоциклі. Святочна шапка рабіна. Велике хотіння. Морозні слова. Скарби в снігу. Похід гунів. Тепла стайня. Кривавий соплік. Відкриті вагони. Винахід Беріца. „Є у вас трупи?“ Чеський залізничник. Дівчинка зі станції С. Валентін. Каменоломи в Маутгаузен. Новий лагер. „І тут крематорія!“ Перед купальнею. Таборова поліція. Дорога купіль. Смерть під мурами. Цинік. „Маєш часи?“ Чесний продавець. Клоака. Майкова кривда. Турецька молитва. Штудерна арифметика. Чужинецькими дорогами.

Розділ X

Гори Жебрацький орден. „Memento mori!“ Концлагер „Цемент“. Веселий лагерьгестер. Дезинфекція. На 27. блоку. Ніч при лавіні. Апелева площа. Солодкі макарони з кров'ю. Нічна шихта. Добрі черевики. „Косрига“. В штольнях. Павіани. Під ревіром. До амбулянсу. Дрозди. Обід з картоплиння. Людське м'ясо. Товариші прийшли. Надія. Др. Ігель. „Schonungsblock“. Білий прапор. „Христос Воскрес!“ Смерть Майка. Самота. Служба Божа. Де розходяться дороги. Знову ліс. Булатів лист. „Ми ждемо вас!“ Людське серце.

I.

Ми зродились із крові народу,
Колисала нас грізна тюрма,
Гартували бої за свободу,
І ненависть до ганьби ярма.

(Пісня)

Вони всі слухали мовчки, деколи поглядаючи на худощаве лице оповідача.

Василь Леміш втиснув свої широкі, кремезні плечі межі спинки двох стільців. Він перекосив у бік голову як птах, що збирається глянути на небо. Короткі, з великими нігтями, пальці Василя вистукували відрухово нечутний ритм.

Коваль Роман — „Кім“ держав обличчя в долонях, опертий ліктями на колінах і пильно розглядав носки своїх великих, вояцьких черевиків зі сірою латкою по краях.

„Поганин“, чи радше Гнат Тирський, затягався міцним димом цигарки, примикаючи при цьому ліве око. Неслухняний клаптик чорного чуба спадав Гнатові на високе чоло, перетяте широкою близною. Синє очко золотої каблочки мигтіло в пасмугах диму, коли Гнат підносив до уст свою плекану, білу руку.

Іван Пилипенко — званий „Круком“, висунув ногу на середину кімнати, відкинувшись на спинку стільця. Його рука гралася лобовно ручкою чорного нагана, нащупуючи на ній срібні взори окуття. Очі Івана були гострі, як у птаха, а він сам скидався на великого сторожкого звіря. Від дебелой, здорової постаті йшов запах лісових трав і колочого терну. Роки польського й большевицького підпілля зробили з Пилипенка лісовика. Наче нудьгуючи і в почутті спійманої в пастку чотирьох стін кімнати, Іванова душа тужила за простором і дикою погонею.

В очах Віри Стельмах лежала прозорість озерця, сколихувана деколи подихом кохання. Віра оперла свої високі груди об край стола, довгі пальці лягли спокійно на клявіатурі писальної машини. Золотистий кучер цілував її матовий карк. Чорна суконька щільно вгортала струнке тіло. Легко дрожали ніздря її тонкого носа, просвічуючи рожевістю. Віра з притаєним віддихом ловила кожне слово Майка

Властиво його прізвище було Марко Хмурий, але для них усіх він був просто Майк. Вони були його товаришами, співробітниками, а разом і підвладними.

При тому вони всі знали, що Майк поганий промовець. Та це було неважне. Спільні роки праці й боротьби з окупантом злучили їх так, наче б вони були братами по крові й мислі. А Віра Стельмах кохала його. І тому їм було байдуже, що Майк не вміє промовляти.

Його слова були може холодні й скупі, як ці інструкції з центру. Але товариші розуміли його і Майкові думки лежали в них на серці, як теплота того червневого дня. Це ж було таке просте й зрозуміле для них, як і для всієї української молоді, що роками жила в підпіллі.

Вже вісім днів гуділи німецькі бомбардувальники, а гарматні стрільна рвали досягаючу пшеницю. Вісім днів вони, Майкові товариші, билися з відступаючими частинами большевиків. І сьогодні лопотіли вже в їхньому районі синьо-жовті прапори.

Тепер вони хотіли знати, що буде завтра і куди їм іти. Вони були добрими боевиками і боротьба загартувала їх. Та вони не були політиками, а сам вихід на поверхню державного життя лякав їх. Тому вони мовчки, з'осереджено слухали Майкових слів. Він був їх провідник, дорадник.

Майк розгортав перед ними картини прийдешнього, тягар суворих днів. Треба було налаштувати державне, самостійне життя, ставити все від основ.

Майк скінчив мову і струнував по звичці своїми чорними кучерями, що лягли йому на чоло. Він був стрункий, дещо тендітний, з довгими, як у дівчини, віями. У великих очах лежала темнота пізнього вечора. Та він був суворий, як кличить провідникові, і твердий, як кремій.

„Отже ми організуємо район!“ — голос Лемеша впав у кімнатну тишу, як камінь. — „Ми наводимо лад, адміністрацію, очищуємо терен від решток ворога, призначаємо міліцію...“

„Ми вишколюємо військо й творимо регулярну українську армію!“ — зі захопленням встряв Пилипенко. Він піднявся на весь ріст.

„Видаємо пресу, книжки, відчиняємо театри, кіно, музеї, розгортаємо працю шкіл і читалень . . .“, мріяв Кім.

„Ми знищуємо всякі імперіялізми, а на своїх прапорах виписуємо гасла: Воля Україні! Свобода народам і людині!“ сказав Василь Леміш і радощі пройшли серцем, як соняшне тепло.

„А що з німцями?“ раптово згасив запал усіх Гнат Тирський. „Невже вони прийшли з добром до нас?“

Очі всіх лягли на Майкових устах, а зітханнтя схвилювало Вірині груди. Майкові брови збіглися до купи і він сказав:

„Німці прийшли на нашу землю, та ми не чіпатимемо їх, доки вони не покажуть своїх зубів. Вони б'ють нашого ворога, але самі не кращі. Все одно ми будемо продовжувати свою працю, будемо будувати самостійну державу. Коли німці схочуть бути на Україні хазяїнами, а не гостями, ми вдаримо по них. Я думаю, що це й станеться, бо німці знищують цілу Європу. А впрочому, пам'ятайте про Гітлерову „боротьбу“*), друзі!“ докінчив Майк.

Роман Коваль глянув на Майка і йому згадався Акела на Скелі Ради**).

„Краще тоді зразу бити, бо спізнаємося!“ не втерпів Пилипенко.

„Бити зразу не можна, бо є другий ворог. Ховаючись від дощу, знову попадемо під ринву. „Ліс“ наразі скінчився, друже Крук. Нас чекає інша робота, будувати самостійне життя“, Майк докінчив твердо й підійшов до столика Віри. Теплоота її очей проняла його радощами.

„Зараз ми будемо писати, Віро! сказав він.

Леміш Василь добув червоного записника й глянув у нього, як у криницю. Коваль розглядався по кутках шукаючи за своїм портфелем. Він зібрався відходити.

Довгі Гнатові пальці торкнулися чорного гудзика на радіоприймачі й засвітили лампу. Гнат поставив стрілку на хвилях Львова і зморщив перенісся, вчуваючи пискливі згуки.

Зично прокричав оркестр. З придушеної далі хтось лепетав незрозумілі слова. Пилипенко вилаявся у півголоса і втих. Майк крутнув тілом на півдороги по кімнаті. Він хотів було сказати Гнатові, щоб перестав, але застиг у статуї. Вірині пальці впали на клявіші машини платками ромену.

*) „Майн Кампф“.

**) Кіплінг: Брати Моуглі.

Гнат пригнув голову до прозорої тканини приймача й ухом ловив далекий голос. Синій камінь його каблучки зачеркав півкруг, коли Гнат крутив гудзиком радіоприймача.

Тиша голубом сіла на відчиненому вікні. По кутках віявся сивий дим Ковалевої цигарки.

Голос з приймача міцнішав, ріс і залазив у душу: „Слухайте, слухайте . . . говорить Львів . . . перша українська радіостанція імені полковника Євгена Коновальця . . . Волею українського народу Організація . . . під проводом Степана Бандери . . . проголошує відновлення самостійної української держави . . .“

Час зупинився в своєму ході. По тілі повзла дрож. Очі вдягли прозолоть дня і солодко нило стукітливе серце. Вірині сльози розсипалися, як жемчужини щастя. Обличчя Івана Пилипенка збіліло. Його ніздря бігали швидко, як у коня, що зачув у спеку холодну воду. Майк глянув у вікно, а його уста розхилилися в усмішці, наче б він там побачив свою маму. Записник випав з рук Василя Лемеша. Він заслухався увесь, як у музику.

За відчиненим вікном солодкою мlostю сонця зітхав сад і пахуча втома червня давила, як незнана туга.

* * *

На в'язничому подвір'ї загув мотор і Пилипенко скочив до ґрат. Він зорко обвів поглядом подвір'я. Під стіною лежав труп жида, а великий поліційний вівчур цікаво обнюхував його. Ноги жида застигли в скорчі і Пилипенкові пригадалася вбита ворона.

З-за вугла вийшов довгий ряд людей, що в них Іван упізнав товаришів.

„Станиславів приїхав“ гукнув він Майкові.

На подвір'ю стукали замикані дверцята великих авт, кричали СС-мани й дика, п'яна лайка влітала крізь ґрати.

Коридором знявся гамір і Пилипенко звинно зіскочив з вікна. Він припав до „вовчка“*) й ловив згуки, як свіже повітря.

„Кого? Скільки? . . . А Буркут з вами?“ . . .

Пилипенко кидав крізь ситко віконця запитаними, наче посіпаючи. Потім він одвернувся од дверей і глянув на Майка.

„Здорово вдарили нас сучі діти німаки“, сказав він другові. „Забрали з краю до двох тисяч людей, самий наш актив.“

Двері камери відчинилися і на порозі станув новий гість. Він широко посміхнувся і ціле його обличчя вкрилося ситкою

*) „Вовчок“ — кругле віконце в дверях в'язничної камери.

тоненьких морщин, як павутинням. Гість глянув по стінах камери й хитнув головою.

„Так і є, моя хата з-перед трьох місяців. Ось ще й слід видно на стіні. Добре лупцювали „товариші“.

Василь Леміш побачив пришельця і зрадів.

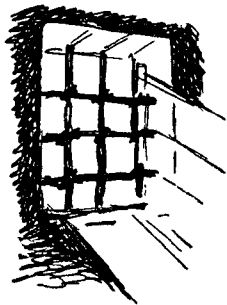
„Це ти, Юрку? Добре, що навідався до нас. Ану, розкажуй, як там на світі!“

Юрко Булат прижмурих око й на його устах осіла насмішка.

„Куди громада, туди й баба, Васильку. Німці арештували голову нашого Уряду, Ярослава Стецька, забрали всіх, хто не встиг сховатися в підпіллі, почали рострілювати нас на Україні, словом, завели і в нас „нову Європу“. Ото я й знудьгував за вами, тому й собі тихенько побрив до тюрми. Я-ж, як знаєш, брате, зжився з нею!“

Пилипенко глянув на Булата й нагло затужив за своєю пістолею, як за дівчиною.

„А казав я, Майку“, — Іван обернувся в кут, де сидів Хмурий, — „биймо німоту, бо буде пізно!“ — ніби з докором кинув він товаришеві. Булат повернув до Пилипенка свою голову в густій сивині й заспокоїв його.

„Не журися, Іване, не всіх же й виарештували. Є ще хлопці й зброя найдеться. Німці хочуть з нами війни й будуть її мати. А хто посягає по Україну, той мусить згинуть.“

„Добре, Юрку, але так гинути без бою в німецькій тюрмі, як миша під мітлою, це не по душі мені!“ жалівся Пилипенко.

„Треба й в німецьку тюрму заглянути, брате. Зрештою, зараз пів світа за німецькими ґратами, а ми-ж теж їхні вороги, бо не хочемо віддати їм своєї землі“, голос Майка був спокійний як приторк руки. „Тепер будуть наші бої і з України зникнуть заґрібущі руки всіх окупантів. Ми не злякаємося двох фронтів. Як німці, так і большевики — наші вороги, і ми мусимо прогнати їх.“

За вікном кричали вартові, лунали постріли і чиєсь горе плакало дитиною. Вечір сповзав з дахів і заглядав крізь ґрати. По стінах червоними смугами темніли тіні. На коридорах гомоніли кроки й дзвеніли ключі. З міста плили згуки церковних дзвонів, бадьорі, як стукіт тисячів сердець за товстими дротами ґратів.

* * *

II.

Та як мене відібрали,
Впав я до підлоги,
Пішли мої кучерики
Нанам попід ноги . . .

(Карпатська пісня)

Їдко заскреготіли гамульці, заторохкотіли в останнє мотори й автомашини зупинилися перед табором. Лиснули до сонця потрійні смуги дротів, вітер сипнув пригорщами пилу. Затужила в далеких полях загублена молода воля.

Пиlipенко Іван розняв груди в широкому віддиху й оглянувся назад. Майк упівголос кинув підбадьорюючі слова: „Тільки відважно, як завжди, хлопці!“

Перекладач підійшов до в'язнів і похитав головою:

„Уставтеся в п'ятки та швидше рухайтесь, а то будуть бити“, — сказав по польськи.

Хлопці шикувалися в рядах, перекладаючи в руках свої клунки. Їхні обличчя прив'яли і на них лягла втома дороги. З-поза бараку блокфюрерштуби вийшов жах невідомого й білим повів по спраглих устах.

„Los, aufgehts!“*) прокричав вартовий і колона підійшла під браму.

Високі вартівничі будки поклали межу світові. З комина недалекої крематорії поповз задушливий чорний дим. Півкругом вигнувся над брамою напис: „Arbeit macht frei!“**)

Вистукуючи дерев'яними, надійшов гурт таборових в'язнів у полосатих убраннях.

„Диви, чисто тобі африканські зебри!“ дивувався наймолодший з прибулих, Зенко Ловчан.

З бараку вийшов старшина, глянув по в'язнях не помічаючи нікого і повернувся до брами.

„Mützen ab!“***) гостро як гаркіт, упав з боку наказ. Мов сполохані птахи злетіли з голов шапки.

*) Рушати! **) Праця звільнює. ***) Шапки з голов!

„Останнє поздоров
волі і привіт прийдешнім
дням!“ нахилився до ву-
ха Тирського Майк.

„Скрізь те саме!“
знутьговано зітхнув Юр-
ко Булат. Він згадав
польську Березу Карту-
зьку і жах дальних конц-
лагерів Алтаю.

Коваль Роман гля-
нув на велику, цілу в
просіді, голову Булата й
його зморозило.

„Оцей то вже зазнав!“ подумав він.

„З польської тюрми попав у Березу, відбув два роки, потім
пів року в советських лагерах. Утік. Тепер іде до німецького.
Здоров'ям і життям найкращих купована воля України!“ Коваль
ще раз подивився на спокійне, морщинисте лице Булата й його
серце вгорнули радощі, наче б він нагло зустрів брата.

Василь Леміш почув слова Булата й розняв у тихому
сміху свого рота.

„А як думаєш, Юрку, котрий лагер кращий? запитав Василь.
Юрко Булат покосив оком на таборову браму, де весь час
суються маленький, як гномик, побігущий *) і в його голосі
забренив насміх.

„То, як де привикнеш, Василю“, сказав, — „табори скрізь
однакові. А наш брат, як та верба, в який-будь лагер посадиш,
там житиме. І все своє в одно тороче: матері вашій ковінька,
бийте, лупцюйте, а я вас, всяких „визволителів“ не хочу!“

Майк здавив сміх, що розхилив його уста. „Недавно“ кинув
він тихо слово, „на допиті в тюрмі питав мене гестапівець:
„І скажіть, чого ті українці властиво хочуть? З поляками в
їхній державі не хотіли жити, советів бють і нам, німцям, теж
пхають ножа в плечі.“

Зенкові Ловчанові цікавість пропхала голову через плече
друга.

— „А що ти йому відповів, Марку?“

Майк глянув на Зенка.

„Що хочемо своєї власної держави, Зеню, як мають інші
народи.“

*) При брамі табору в Аушвіці був „льойфер“-ом карлик „Бумбо“,
колишній сміхун цирку Станєвських у Польщі.

Булат видув насмішливо уста:

„Ну, німець так визнається в українських справах, як вовк на астрономії. Читай, брате, які дурниці виписав онде на даху!“

Очі цілої групи побігли туди, де на даху довгого будинку чорнів напис:

„Es gibt nur einen Weg zur Freiheit; seine Meilensteine heißen: Fleiß, Ehrlichkeit, Gehorsamkeit, Sauberkeit, Nüchternheit, Arbeitsamkeit, Liebe zum Vaterland.“ *)

„Глум, цинізм, чи просто неувага? За ту саму любов до своєї батьківщини забирають в людини волю і разом голосять, що любов до батьківщини є дорогою до волі. Чисто гітлерівський, безприкладний парадокс!“ кинув крізь зуби Гнат Тирський.

Сонце вийшло з-за дерев, лягло на червоних мурах блоків і сріблом обдало білі стіни таборового прямокутника. Під поблизькою кухнею дупце запахли різноколірові квіти. Розмахуючи мітлою, підійшов до брами великан-замітач.

Тирський прищурих свої хороші очі й звернув обличчя до товаришів.

„Що й не кажіть, а справді треба було мати якийсь вишуканий в своїому садизмі смак, щоб так підібрати цю пару“. Непомітним рухом голови Тирський вказав на маленького бігуна, що пискливим голоском розмовляв з вищим двох метрів замітачем. Личко бігуна було кругле й морщене, як спечене яблуко й він задирав його вгору, щоби глянути на свого слухача, як на тополю.

„Додайте до того он-ті квіти під кухнею, цих музикантів у білих одягах, що там під дротами розкладають позолоть своїх інструментів, і ми мусимо признати, що є деякий смак навіть у гестапівських лагерах,“ — докінчив Гнат, іронічно стискаючи свої тонкі уста.

Орхестр за дротами загрив марша Радецького й згуки труб сколихнули прозорим надвечір'ям. До воріт підійшли відділи

*) „Є тільки одна дорога, що веде до волі; її дороговказами є: пильність, чесність, послух, чистота, тверезість, працьовитість, любов до батьківщини.

в'язнів, що верталися з праці. Ішли п'ятками цілі сотні й тисячі. Різні постаті, різні обличчя від весняної молодості почерез літо життя аж до сивої старости, всі з однаковим сірим тавром, що його наклало таборове життя. „Mützen ab!“ голосно кричав провідник з жовтою пов'язкою на лівому рамені, де чорнів напис: „Сапо“*). Вартові цоркали замками рушниць, винімаючи набої. В'язні в такт знімали шапки, притискали руки до швів полосатих штанів і простувались.

„Links! — links! — eins und zwei! — links!“ — наче приспів вигукував капо й довгі відділи проходили крізь ворота.

В повітрі стояв запах пилу, стиглого літнього дня й людського поту. Млосний дим крематорії стелився до запахних квіток. Пропливала смугаста безконечна ріка людських тіл. А над ними, на носилках і просто на раменах товаришів, наче на древніх щитах, гойдалися трупи. Кров запеклася на худих тілах, або рубінами скапувала в дорожний пил. Стемнілі в жаских обіймах смерті обличчя і широко відкриті очі кричали своєю мукою проклін високому небові.

Гули труби, плакали скрипки, молилися вечірніми пахощами квіти й літний день відходив у даль.

На чолі Майка стемніла брижа, сіра тінь впала на дрібне лице Зенка Ловчана. Стиснені п'ястуки Пилипенка Івана покрилися жилами. Обличчя новиків перед брамою пригасли, як стіни кімнати, що з них відійде сонце, і тиша поклала свій палець на їхніх устах. Тільки Булатова душа пішла спогадом у пройдені роки концлагерів Берези й Алтаю і його велика, з просіддю, голова хитнулася.

„Скрізь те саме, друзі!“ — нудьгою серця озвалися його мовчазні уста.

Шуплий, низький унтершарфюрер підвів під браму в'язня. В тихій, наче приятельській розмові нахилив до нього своє обличчя, пронизав гостротою очей. В'язень стояв на струнко, а його гладко брита голова скидалася на білого кавуна, золоченого сонцем. Враз вона хитнулася від важкого удару й тіло в'язня впало на землю. Швидко, як у танечному ритмі, забилися по ньому чоботи унтершарфюрера. Він зводив в'язня на ноги, бив у щоку й знову копав. Обличчя унтершарфюрера зблідло, а уста скороговіркою сипали лайку.

„Твердо б'є!“ — сухо кинув Пилипенко.

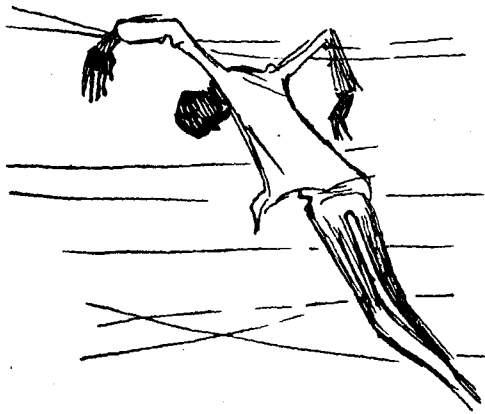
„Чую передсмак прийдешнього!“ здригнувся Леміш і кинув поглядом на вистрашене лице Зенка Ловчана.

*) Капо - італійське слово: провідник, наставник. Унтеркапо - помішник капа. Оберкапо - наставник, якому підлягало кількох капів.

Унтершарфюрер втомився і закурив цигарку. Його рука дріжала нервно, коли він світив сірника. Під ногами в нього лежало тіло в'язня, як мокра ганчірка.

До дровів підійшла з табору худа, в брудному лахмітті, людина. Човгаючи ногами, переступила вона перший низький дріт. Мальований на табличці череп зі схрещеними кістками значив межу життя. Але людина наче б шукала її. В її втомлених очах лежала несьогосвітня туга.

В'язень підійшов до другої огорожі, звів руки долонями вверху, як давні праведники при молитві, й важко опустився

на драти. Сухо затріскотіли блакитні вогники й електричний струм дровів зім'яв лице в'язня морщинами болу. Тільки глибокі, нерухомі очі тужили: „Прийди! Важкою є моя мандрівка і я втомився. Дні повільні, як воли в ярмі, забрали мою радість і моє серце зосталося в далекій країні. Я знаю: плакатиме без мене малий синок і жінчина туга заб'ється птахою в зелених виноград-

никах. Ждатимуть на мою поміч друзі, що стоять під лопітливим стягом моєї країни. Та я — втомився і тому сам кличу тебе: Прийди!“

— Тьовх! — різонуло повітрям і успокоїлося серце в'язня. З поблизької будки вистрілив вартовий. Тіло шматом звисло на дротах.

Добре знане почуття жаху підповзло до горла, зламало твердість колін, здавило віддих, коли колона рушила крізь ворота. Хтось спотикнувся на камінь, чиїсь груди роздерло зітхання. Тільки Пилипенків крок вибивав вояцький ритм і спокійно, не кваплячись, як у звичайному ході, йшов Юрко Булат. Майкова душа томилася загадкою зачитаного колись вірша: „Гей хлопці — молодці, під Львів ішло триста, а скільки повернешь до дому?“

* * *

М'яко запоркотіли машинки голярів і кучері хлопців лягли в грязь цементової долівки „Effektenkammer-и“*).

Іван Пилипенко подивився на Майка й доглянув у його очах сльози. Майк відчув його вкрай здивований погляд і зніжковів.

„Це з досади, брате“ — шепнув Іванові. „Оце я вперше в житті відчув приниження. Навіть те, що відібрали в мене Вірине благословення — її хрестика, не болить так. А вразило одно: поставили нас у ряді злочинців і людських покидьків.“

Гнат Тирський повів рукою по стриженій голові й йому пригадалася верховинська співанка: „Та як мене відобрали, внав я до підлоги, пішли мої кучерики панам попід ноги...“ Він зупинився перед ванною, повною якоїсь білявої, брудної води, що в ній для відкаження треба було пірнути з головою, і на мент завагався. Його тонка душа життєвого естета здригнулася перед отою помийницею. Юрко Булат штовхнув його легонько в бік.

„Відважно Гнате“, сказав він, „це наче мітична грецька Лета, що дасть забуття всього земного поза дротами.“

Голосно ляпаючи дерев'яниками вибігли новики вже в таборовому одінні на двір. Напроти під блоком лікарні лежали трупи. Голі, худі, цілі в грязі й калі, зовсім не були схожі на колишніх людей. В деяких були глибокі, попечені рани. Тиша раптово вгорнула новиків. Стало млосно й лячно перед тою гидкою тайною смертю.

Проганяючи моторошне враження, Майк почав у думці лічити скількість. „Блок довгий на яких вісімнадцять метрів, трупи сягають понад висоту людини, себто до двох метрів... якщо тіло займає площину пів метра, так це буде...“

Голос Пилипенка, що питав якогось старого в'язня, перервав Майкове рахування.

„Чому попечені трупи, питаєш?“, цікавився в'язень. „Везли живих автами, на яких були баньки з бензиною. Якийсь к... син закурив чи що, й бензина вибухла. Всмажилося зо дві сотні. А ти відкіля? Як? Чи багато на день вмирає? Ой ти мільйонцю**) смутний“, погіршливо вилаявся в'язень. „Зараз

*) Еффектенкаммер — блок, на якому передягали й купали в'язнів, що їх привели вперше до табору. Там же відбирали цивільну одержу й всі вартістеві речі як годинники, гроші, перстені, тощо. Якщо хто виходив на волю, звертали йому ці речі й одяг. Жидам не віддавали, ані не записували до книг. Все їхнє добро мандрувало до магазинів, опісля в Німеччину.

**) Мільйонцями погіршливо називали старі в'язні тих, що мали високі числа. Нпр. для в'язня з числом 327, товариш, що прийшов кілька місяців пізніше й дістав число 10.000 був справді „мільйонцем“.

пізнати цуганга*). Як доживеш місяця, то й сам побачиш. Але такий йолоп**) як ти, викінчиться за тиждень. Тут, браце, найбільше живуть три тижні й виходять димарем.“

„А ти як довго сидиш уже?“ невинно запитав Юрко Булат. Не підозріваючи засідки, в'язень гордовито чмихнув носом.

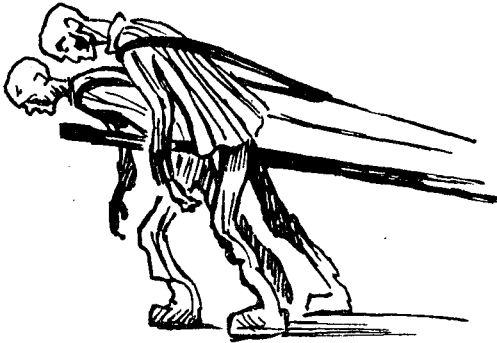
„Хто, я? Я, браце, „кіблюю“***) вже два роки...“

„А кажеш, що тут люди живуть тільки три тижні?“ поцікавився Булат. — Якже це, що ти ще й досі не в димарі?“

„На тебе чекав, ти францоватий****) міліоновцю“, відгризся в'язень і, лаючись сороміцькими словами, відійшов. Булат підсміхнувся.

„Обидився, сердешний, але хай так не бреше.“

Ізза вугла появилися великі вози. Замість коней, у мотузяних шлеях в'язні. Вози завернули біля блоку лікарні. Кількох

доглядачів у білих полотняних одежах вибігло з-поза блоку й звинно вдряпалося на гору трупів. І серед насмішок та гидкої лайки полетіли людські тіла на високі вози. Широкий розмах, р-раз і, зачеркуючи півкруг, тіло, як забита жаба, впало на дно воза.

Ковалеві пригадалися похорони „на світі“ і він розяснив своє обличчя.

„Сказав якийсь поет, що життя є повне тихого смутку, але така смерть і „похорони“ як оці, закраує*****) децю на свинство“, думав він.

„Голубаві димки кадила, зворушливі співи, тихий шепіт молитви й плач. І закосичений в квіти, прибраний мов до вінця, небіжчик мандрує на раменах товаришів у вигідній труні до каравану. Тут те все упрощене.“

Стіс змалів, наловнилися вози — один, два, три... шість великих німецьких возів. Доглядачі натомилися, голосно засопіли, змахуючи з лобів піт.

*) „Цуганг“ — новик, свіжий в'язень, який тільки прийшов до табору

***) Дурень, телепень.

****) „Кіблювати“ — сидіти в тюрмі, або концтаборі.

*****) Францоватий.

*****) Є схожі.

Майків шепіт відвернув увагу товаришів від прикрого образу.

„Це перша доза проти ніжних нервів, друзі“, підбадьорив він. „Доведеться ще побачити й пережити не одне. І ми переживемо! Головне — не допустити до себе ніяких жалощів ні м'якості. В лагері панує закон джунглів. Бачите, он там під одним блоком сценку: Якийсь капо наскочив на кількох в'язнів. Хто звинніший, дужчий, втік, а слабкий, неповоротний невдаха дістає стусани. Нам треба засвоїти собі перше правило лісового закону: „Май очі й вуха відкриті!“

„Це не вільні джунглі, Майку“, засміявся тихо Леміш, „а краще звіринець“.

Різкий, пронизливий голос якогось наставника перебив розмову.

„А, як хто з вас загубить свій „номер“ чи зле його пришиє, то марна його година!“ навчання скінчилося соковитою лайкою. Люди перестали існувати, лишилися номери.

Роман Коваль глянув на Булата.

„Це вже твій третій номер, Юрку?“ запитав його. Булат спокійно хитнув головою.

„Дурниця, брате, він скорше знищиться, як я“.

„Всі українці на ліве крило!“ коливаючись на коротких, товстих ніжках, крикнув таборовий достойник — в'язень у чорній шапці блокового. Ряди новиків змішалися і групка українців з п'ятьдесять людей виступила на лівий бік. До них підійшло ще кількох старих в'язнів. Ситі, повні обличчя, кремезні постаті. Підбоченившись, розглядали новиків, наче б смакували поглядом.

Малий, увесь у ластовинні, молодий хлопець вчепився за шию свого товариша товстяка. Товстяк засопів протяжно, прижмурюючи чорні очка. Нахабність і спрага крові осіли в них червоними жилками.

„Франю, перелко моя, хризантемо!“ ласився хлопець, як кошеня. Тирський з огидою глянув на товстяка й подумав:

„Ну, справжня тобі перелка! Пика, що цегли просить!“

Майк нахилився до Лемеша:

„Достоту, як у Джека Лондона: Зграя вовків обпала стадо карібу . . . Круг замкнувся . . . Хижо яріють очі, клацають білі зуби . . . Хвилина і . . .

„Ти хто єстесь, українець?“*) підступив до Майка ставний парубійко.

„Так, я українець!“

*) Ти хто такий, українець?

І в тій хвилині Майкова голова раптово відкинулася взад. Сильний удар у долішню щелепу звалив його на товаришів. Згряя дістала сигнал. З усіх сторін посипалися удари й лайка. Війнуло жахом болю і теплої крові. Серед крику, проймаючих свистів і прокльонів товпа пігнала українців на блок. Жхх перед гидкою,

низькою смертю, перед дикими муками кинувся і рвав гострими зубами, як щенюк.

В очманілій голові Майка наругою з'явилася думка: „В німецькому концлагері підленька ненависть деяких польських шовіністів!“. Він побачив бліді, окривавлені обличчя товаришів і в ньому зріс гнів.

Непривичні ноги що хвилини губили дерев'яники, гнулися в колінах і викликували нові удари.

На блоку пізно вніч тривали знущання і побої. Хлопці пройшли свій хресний вогонь. Ранок застав їх понівечених, помятих, як купу людських ганчірок. Боліло тіло й тремтіла змучена вкрай душа. Безнадійність прийдешніх днів виповзла з кутів і влазила в серце.

Тирський підвів голову й глянув на Майка. Майк сидів під стіною, увесь у синяках і крові. Теплою братового серця лежала його рука на шиї наймолодшого Зенка Ловчана. На червоних, ма́лих устах Майка пвіла усмішка, а в очах була прозорість ранку. Зі здивування Гнат забув про власний біль.

„Що дає силу тому мізерному хлопцеві всміхатися після катувань? Які чудові образи і в якому світі бачить він їх? Яка віра держить його кволе тіло?“

І наче в відповідь долетіла крізь відчинене вікно насвітувана кимсь мелодія солодкої пісні: „Україно, моя Україно, золота ти моя стороно!“ . . .

* * *

Василь Леміш умірав лютою смертю. Він лежав під муром новобудованого блоку й його душа поволі покидала тіло. Василь вже не відчував болю, тільки наче велика знемога ходила по всіх м'язах і пересохло в горлі. Кілька днів непосильної праці на „нойбау“*) зламали його силу. Треба було цілий день возити бігцем по стрімкій дощці на перший поверх важкі залізні тачки повні бетону або цегли. При тому дрючок уттеркапа Шими додавав поспіху.

*) „Нойбау“ — будова нових блоків.

Дошкою сходив униз один із наставників, Подкульські і Василеві тачки запирали йому дорогу. Наставник скинув Василя ударом чобота під радісний регіт мулярів. Перші положані ребра боліли до сліз, пізніше біль проходив.

Леміш підходив до бочки з водою, щоб заспокоїти ненаситні спрагою уста. Тоді його вкидали за ноги сторч головою в жовту від ржі воду, поки він не захлистувався.

„А тепер пудру, така твоя українська маць була!“ злорадно сичав крізь зуби Шима й сипав на Василя мішок цементу. Гарячий пил залазив в очі, в отверті рани й осідав каменем. Життя давало втому, як залізом.

Леміш дивився, як бігали з цеглою його друзі, як в'юном ухилявся від ударів життєрадісний Беріц. Ось із смертельною мукою в очах пробіг з тачками Гриць Яворів. Попечені цементом, босі Грицеві ноги залишили кроваві сліди. Промайнуло зчорніле, як у цигана, лице Радчука.

Василь доглянув бліде обличчя свого брата Олекси й нагло забажав, щоб прийшов кінець. Він знав, що мусить умерти, але це було неважним. У голові забилася згадкою далека співанка: „Ой, не плач, матусю, не додавай жалю, а здойми з Василя сорочку криваву . . .“

Потім співанка зникнула й прийшов жаль.

„Батько й сестри на Сибірі, найстарший брат у Сахсенгавзен . . . бругий брат, Олекса, доктор політичних наук римського університету . . . носить цеглу й теж мусить умерти . . . Покинув красу Вічного Міста, застиглу в мармурі й пестроті мальовил, кинув гомін життя і пішов туди, де тужили за ним зелені поля України . . . Хотів віддати їй своє знання і працю . . . тепер тут, на будові блоку, носить цеглу й за кілька днів умре . . .“

У Василевій голові зашуміло від думок. Раптом йому забажалося мати коло себе найстаршого брата — Василь такий схожий з лиця на нього! — і шепнути йому до вуха свою гордість: „Караюсь, мучусь, але не каюсь!“

І сказати йому ще, що всі Василеві друзі — добрі, свої хлопці!“

До Леміша підійшов оберкапо Краль. Стрункий, з гладко бритим лицем, з усмішкою на тонких устах. При ньому, як тіль, блоковий з тринадцятого блоку-бараку, Кремзер. Жах електричним струмом пробіг по тілах в'язнів, що працювали на будові. Той жах добув останні сили з утомлених клітин. Швидше навіть застукотіла машина, яка вимішує цемент з ріняком. Оберкапо Краль потрапить забити людину так, для простої розваги.

Гарні, темні очі оберкапа довго розглядали Василя. Краль штовхнув Леміша носком свого ваксованого чобота, а на його устах розлилося вдовolenня.

„Цей вже викінчується!“ звернувся він до Кремзера й блоковий поспішив широко посміхнутися. Його низьке, сите тіло затряслося з радощів. Зелений трикутник на грудях блокового нагадав Василеві, що Кремзер — звичайнісінький бандит.

Оберкапо Краль добув золоту папіросницю, цяцьковану вогниками діамантів і недбалим, упевненим рухом протягнув її блоковому. Німецькі СС-мани курять звичайні, гіршого сорта цигарки, але в Краля є все запас найкращих папіросок з цілої Європи. Від чого ж є щоденні „дуганги“ з припасами доброї їжі, цигарок і дорогоцінних? Оберкапо Краль вже в лагері навчився розцінювати хороший смак людей західної Європи. Краль сам сміється, що він — інтернаціоналіст. На ньому сорочка з доброго ліонського шовку, блуза з англійського сукна, пошита кравцем-в'язнем таки зі самого Парижа. Про білизну для Краля дбає його добрий приятель, Ігнац, капо пральні. Білизна чиста як сніг і зовсім на ній не пізнати тої крові в'язнів Ігнацового команду.

Та найбільше любить оберкапо Краль „свого“ золотого годинника, що на ньому кожна цифра виложена камінчиками: рубінами, шафірами, смарагдами й іншими, для яких оберкапо навіть не знає назви. Механізм годинника теж добрий — найкраща робота швейцарських заводів. Навчився оберкапо й їсти консерви з чудернацьких раків десь аж з Голяндії і різні ласощі. А н'є тільки коняк або руми, які пахнуть далеким сонцем Ямайки. Оберкапо Краль має навіть свого кухаря „піпла“ Жака, який зуміє приладити все як слід. У Жака таке хороше повне личко й взагалі він цілий круглий, наче жінка. Тому Краль так любить його.

Василь Леміш подивився на широкі Кралеві плечі й йому стало дивно.

„Скільки дикої злости й ненависти супроти українців є в цій людині! Краль — фольксдойч із Шлеська“.

Оберкапо підняв голову на високе риштування і в кутиках його очей з'явилися морщини. Він невдоволений. Але гамір біля недалеких воріт заставив його відвернути свою увагу від мулярів.

„Ах це ж надійшов до лазні свіжий транспорт жінок зі світа!“ Оберкапо чим-дужч поспішив з блоковим Кремзером їм назустріч.

* * *

Поміж двома блоками насипано гору каміння й окреме командо в'язнів розбивало його на дрібні куєні. Гнат Тирський сидів між ними й товк замість молотом шматком заліза. Його колись плечані руки були в струпах і гнійних ранах. Очі пішли вглиб, довге обличчя вигострилося ще більше. Серпневе сонце заглядало зза піснадцятого блоку, граючися на Гнатовій стриженій голові. Гнат

змахнув з лоба гризкий піт рукавом полосатої блузи й ще дужче розмазав білий пил, що осів з каменя. Запах поту й людських відходів стояв у повітрі як стіна. По тілі лазили сотні насікомих, розбуджені теплом і Гнатовою кров'ю. Було гидко й пусто. Голод викликав у мізку настирливі образи колишньої їжі. Рука відрухово, як сворінь якої машини, піднімала залізо й опускалася. Її не контролювала ніяка свідома думка.

Підставовий камінь, що на ньому Гнат розбивав менші куски, хитнувся і залізо попало в палець. Кров швидко просякла крізь густий шар пилу і Гнат висмоктав її устами.

Форарбайтер*) доглянув Гната й копнув його в плечі.

„Ти, пероне сакраменці**) нічого не робиш!“, вилаявся він і пішов геть.

Сусід, що сидів праворуч, довго розглядав Гнатового трикутника з літерою „У“ посередині й запитав: „Ти хто? Унгарн?“

Тирський підвів на нього очі й хвилину дивився без думки. Сусід мав обличчя жовте, як кружок старого церковного воску.

„Я з Уругваю!“ насмішливо відповів Тирський. Йому не хотілося пояснити звідкіля він, бо сусід і так не знав напевно

*) Форарбайтер — передовий робітник, наганяч.

**) Польська лайка.

нічого про Україну. Його сусід дивився на Тирського великими очима й не знав, чи дивуватися, чи кинути лайкою.

Гнат повів очима по цілій групі. Проти нього сидів літній в'язень, худий, як аскет. В нього не було сорочки, а драна блуза відкривала волохаті сиві груди. Він хитався цілим тілом і махав молотком. Та молоток ледви торкався каміння. При цьому в'язень скиглів увесь час як дитина: а-а-а . . .

Він мав бігунку й не відчував, що цілий вимазаний калом. Гнатові стало млосно.

Поруч був сусід, якого скуласте лице й косі очі нагадали Тирському образки шкільної географії. Тирський нагнув плечі і рукою торкнувся сусідової блузи, де на лівій стороні проти другої дірки гудзика був пришитий номер з чорним трикутником.

Сусід припинив працю й сказав: „Моя — Ташкент!“, себто, що він родом з Ташкенту. Він знову нахилився над своїм каменем. Гнат понатужився зобразити собі даль кілометрів, що лягли між Аушвіцом та Ташкентом. Він подумав: „Далеко ти, брате, зайшов, шукаючи свого гробу!“

Віддалік працювало кількох жидів. Їх очі вилазили з орбіт як у риби, що її викинуть на беріг. З відкритих уст тягнулися нитки білої слини. Жиди були злощі й сварилися з собою за дрібницю. Але такими їх зробив табор, бо вони були приречені на смерть. Тирський згадав свого ровесника, Арона Рота, з яким він грався ще хлопцем і нараз затужив за його веселим сміхом, як за водою.

Молодий, може чотирнадцятилітній хлопець лебедів щось сам до себе м'якими згуками французької мови й обтирав хусткою півпрогнилий палець ноги. Хустка була шовкова, ще чиста, з вишитою в розі графською короною. Тирський згадав, що до табору можна взяти з собою тільки дві хусточки до носа, ціле майно — і гірко посміхнувся.

З-під стіни підвівся в'язень і підійшов до форарбайтера. Він мав перекошене лице і рукою натискав шлунок. Другою зняв з голови шапчину й просив форарбайтера дозволу відійти. Форарбайтер почервонів і копнув його в живіт.

„С . . . в штани, ти дурхфалісте!“ сказав він. В'язень упав на землю і корчився в болях та гною, мов черв'як. Тирський похилив голову і до нього прийшло зрозуміння:

„Я віддав вас на сміх і наругу чужим, щоб опісля вивішити понад сонце . . .“

За плечима Гната пролунали крики і він оглянувся. Під кухню привезли брукву, а голодні люди кидалися на неї мов гайвороння. Цілий гурт доглядачів і СС-манів бив їх оскаженило й під ногами в них лежали трупи як помервлене картоплиння.

Вулицею пробігло двадцять в'язнів у шлеях, запряжених до кам'яного вала, що втовкає дорогу. В'язні були ще в тілі, з повними обличчями, але на їх чолах сиділа вже смерть. Нові, чисті одяги пригадували, що це були свіжі новики.

На валі був прироблений стільчик з опертям і на стільчику сидів капо. Він держав у руках дебелиго дрючка, покрикуючи голосно. Деколи він звинно зіскакував зі стільця і підбігав до своїх коней, тримаючи ломаку, як кіса при фехтуванні. Потім розмахувався і бив по плечах, або по головах.

Форарбайтер підійшов близько Тирського й реготався з радощів.

„Дай їм добре тим міліоновцям, Віллі!“ заохочував він капа. Форарбайтер глянув на Гната й пояснив: „То ксьондзи-

цуганги і капо Віллі їх муштрує, тих святих. Що три дні бере свіжу двадцятку. Довше не видержують!“

Він вилаявся сороміцьки, а в його очах лежала зненависть до всього, що тільки нагадувало Бога.

Потім форарбайтер спохватився, що Гнат слухає і суворо наказав йому:

„Ти не хочеш робити, а „обиваєшся“ *). Марш до тачок возити каміння!“

Гнат підвівся і пішов до тачок. Три десятки людей возили з табору дрібний ріняк аж за дроти на віддаль двох кілометрів і привозило відтіля каміння. Між ними були Гнатові друзі. Чорнявий, високий капо не кричав і не лаявся. Він закладав руки в кишені чорних штанів і мовчки копав у живіт або в нирки. Після кількох таких ударів людина мріяла про дроти, а смерть була для неї приятелем.

Гнат наклав ріняку й став тачками в п'ятку. Треба було рівняти ряди й не вибігати вперед, ані не зіставатися позаду. Дорога за дротами була повна ям і вибоїв, а важкі тачки виривали з плечей руки. Тирському вдалося, що тій дорозі не буде краю і він мусить умерти. Та тіло видержало і Гнат здивувався, що він такий сильний.

*) Обиватися — дармувати, лінюхувати.

Вартовий СС-ман наказав Гнатові докинути ще каміння, бо замало. У вартового було молоде обличчя й ціла гуща русявого волосся. Тирський почув, що він ненавидить вартового, як гадину, й що ладен його роздавити ногою. Але завернув тачками й доложив ще каміння, спираючи їх об себе, щоб закрити між ними порожнечу. Так він старався обдурити самого себе й свою кволість.

За третім наворотом з ріняком Тирський зрозумів, що з ним уже кінець і став байдужим. Перед ним вихопився від тачки молодий жид і, як нурець, кинув своє тіло під проїзджаче вантажне авто. Гнат глянув на спокій його лица, смужку крови, що витекла з уст, і засміявся в душі:

„Добра вигадка! Зажду на слідуєче авто.“

Але до Гната підійшов його друг, Микола, узяв від нього тачки й повіз сто метрів. Тирський ішов біля друга й думав, що Миколу мусять товариші кликати Клімчевським, бо його хочуть поляки вбити, як Леміша. Заразом він чув, що є щось сильніше від смерти — це дружба його приятелів. Він глянув на русяву голову вартового й пожалів його, як жаліють каліку.

При таборовій брамі їх перестрів жіночий транспорт. Жінки чекали під блокфюрерштубою і багато з них плакало, дивлячись на муки в'язнів. Тирському згадалися слова Того, що ніс свій хрест: „Жінки... не плачте наді мною, але над собою...“

Василь Леміш поглянув у слід Кралеві, що відійшов з Кремзером і його хода нагадала йому kota. З близької пральні вибігло кількох в'язнів, ззираючись на жінок. Вони роками не бачили їх так близько й тому в їхніх очах лежала жадова, як гріх.

Вулицею пройшов лягерельтестер*), цілий в пахощах перфуми, в товаристві червоного лагеркапа.

Перед очима Василя вулиця наче зацвіла різноколіровими квітами. Три тисячі жінок і дівчат далекої Бельгії вистроїлися довгими рядами. Василеві видалося, наче б хто торкнувся легкою рукою багатострунного інструменту, так забреніли їх голоси. Він на хвилину забув про біль свого тіла й зрадив, що вміратиме, побачивши красу.

Проминуло кілька довгих хвилин і розвіявся сизим димом у повітрі жіночий страх невідомого. Довгі, білі пальці з краплинами діамантів добували з торбинок дзеркальця і м'який приторк пуху накладав на обличчя бліді кольори різних пудрів.

*) Найстарший табору — найвищий достойник таборової цивільної адміністрації, перед яким усі в'язні мусіли знімати свої шапки, як перед СС-маном. Звичайно був це німецький бандит, один із найстарших побутом у таборі в'язнів.

Роздвіли червоним карміном уста, десь у рядах покотився давлений сміх. Над головами зринули парасольки *), схожі на морські медузи, захищаючи від сонця. Літні, взористі суконки тулилися до тіла холодом шовку й спливали прозорістю по струнких ногах. У серцях будилося вічно жіноче бажання побачити захоплення в очах навіть тих чоловікоподібних істот, як в'язні, і з-під стрільчатих вій падали довгі промені поглядів.

Перші ряди жінок увійшли до бараку пральні, де була лазня. Голярі — в'язні гуворили весело й масно стежили їх очі за стрункими постатями дівчат.

„Як? Роздягатися до голого тут, на очах цих голярів, різних капів та СС-манів?“ Личка збіліли як лісові ромени, а в очах з'явився невітський жах. „Ні, краще зразу вмерти, як такий сором!“

Але міцна рука жінки-капа голосно лягла на обличчі і наглий біль потьмарив думку. Дика, нечувана досі лайка й вискльивий регіт ударив в обличчя як сопух. Шарпнена рукою тонка одежа сховзнула вділ і задріжали в холоді лазні оголені високі груди. Як слизький приторк гада діткнулася теплих ніг голярева машинка. В горлі застиг дикий крик розпачу й висохли під повіками ще незроджені сльози.

Хтось зареготав над вухом, чиїсь червоні, ховзькі руки налягли на рамена й посадили на стілець. Холодна сталь поповзла по голові й висмикнула цілі жмути золотистого волосся. Потім літепла купіль і сіра, шорстка одежина по кістки вгорнула тіло.

На дворі пекло серпневе сонце, але білі зуби цокотіли з холоду. Боліло в грудях, наче б хто втиснув туди великий камінь. То давили так невиплакані сльози.

Жінками, що чекали ще на свою чергу, сколихував плач, як вітер листям.

*) Зонти.

„Невже ці сірі постаті із стриженими „в сходи“ головами, це їхні подруги? І їх жде це саме? Ні, це неправда, це якийсь кошмар! Адже їх брали на роботи, а не до табору!“

З лазні вийшли нові жертви й скам'яніли в безруху, як давня Ніоба. Їх очі сухі, без сліз, уста без нарікань і жалощів. Вони вмерли в той час, коли голярева машинка вбила їх сором.

Плач жінок ще нестрижених набирив сили, дужчав і Василеві вчувалося, що це плаче потоптана гідність людини.

* * *

Пшеничні поля Бабиц*) протяглися в даль, жовтіючи стернями. Зелений, запустілий сад підійшов аж до поля. Помежи стеблами городовини ходив вітер і дивувався, що нема господарів. Він відважно пройшов крізь відчинені двері хати й задзвонив рештками побитих віконних шиб. Високий бур'ян проліз у квітники, втішаючись волею. Село завмерло, зникло.

Пряно запахла розрита земля і розпалені босі ноги вгрузли в її м'який холод. Довгі рови під основи таборових стаєн покрили поле прямокутниками. Віддалік на лавочках розсілися вартові.

Іван Пилипенко випрямив свої плечі з-над мурівки підвалин і глянув кругом. Вартові видалися йому статуями давнього Світовида, що їх витесала в молитовному захопленні важка рука невмілого мистця.

Володимир Мартюк вимішував ріняк з цементом і на його лиці малювалася серйозність. Майк над'їхав з тачкою і посміхнувся до нього,

„Працьовитий й акуратний як завжди!“ — подумав про Мартюка Майк. І його пройняла радість як солодощі відпочинку. Він згадав, що Мартюкові польська тюрма й праця в підпіллі забрали десять років і що на нього жде дівчина.

„Тому ми сильні, бо маємо таких людей, як Володко“, — гордість підійшла до Майкового серця і він жваво поторохтів порожньою тачкою.

Малий Юлько Савицький, якого всі дразнили йменням „Бумбо“, боровся з важкою дерев'яною підвалиною. Сонце позолотило його м'язисті груди, а на хорошому лиці осів ясний піт. Голос Юлька був чистий, дзвінкий і Ковалеві згадався минулий червень, коли Юлько був диктором української радіостанції.

*) Бабице — село біля Аушвіц-у, з якого німці виселили всіх мешканців.

Форарбайтер, Бень Міхал, ходив з довгою латою і вимірював місце для ровів. Бень не знущався над в'язнями й Дорко Галема, що помагав йому в помірах, дивувався. Остронь стояв капо Вімбауер, заклавши назад руки. Він дивився кудись у світ, а на його лиці лежала нудьга, як пил землі. Капо був подібний до старого, самітнього ведмеда. Гостре, висунене підборіддя, загнений гачковато ніс і сітка морщин на обличчі капа пригадували Майкові щось добре знайоме. Він шукав у пам'яті, як у глибокій криниці.

Повз Майка пробіг з ведрами його друг Беріц. Беріц доносив до цементу воду і його худе обличчя було чорне від голоду. Він кожного разу пив воду, але її холод не міг заспокоїти порожнечі шлунка.

Біля криниці стояв СС-ман і чистив чоботи, оперши ногу об край дерев'яного коритця. Беріц доглянув гурт качок, що розтягали з коритця картоплю. Картопля була жарена і від неї ішов смашний дух. Беріц запитав СС-мана, чи може забрати собі картоплю.

„Так, але ж вона для качок“, здивувався вояк. Він ще не знав голоду і йому було дивно, що хтось може їсти таку картоплю.

„Я думаю, що качки вже ситі!“ невинно сказав Беріц. Вояк здвигнув плечима і пішов у хату. Тоді Беріц ногою розігнав качки і забрав картоплю. При цьому він нагло згадав свою віллю в Перемишлі, ці обіди, що він їх не хотів їсти і засміявся в душі.

Майк кликнув його, коли він проходив поруч.

„Бурцю, я вже згадав, до кого подібний наш капо. Його обличчя достоту таке, як у того червоного чорта, що був у нас, вдома, на попельничці“. Беріц не зрозумів і вилаявся.

„Ти дурний, Майку, зі своїм капом і попельничкою! Маєш тут трохи картоплі і їж!“

Майк зрозумів, що його пам'ять ослабла з постійного голоду. Він з товаришами збирав покинуті колоски й їв зерно. Але командофюрер бив за це до полусмерті, а сире зерно викликувало бігунку.

Картопля буда з цементом і брудом Беріцевої кишені. Але Майк їв її, обережно підкладаючи руку, щоб не затратити ні крихітки.

На сусідньому лані знявся гамір і стукіт молотілки. Кілька сотень командо женців, чоловіки й жінки, прийшли до праці.

Іван Пилипенко ждав на свіжий бетон і дивився на молотільників. Над ними стояв гущею пил і капова лайка. Чоло-

віки були худі, обдерті й в їхніх руках значилася повільність степовиків. Жінки, що відбирали соломку, мали на собі сорочки й штани советської армії. Їхні лиця були ще молоді, але стрижені голови й бруд, що лежав на лиці сірою плямою, затирав роки.

Під скиртою стояла дівчина й обтирала з червоних очей ідкий пил. Вартовий СС-ман пустив на дівчину великого вовчура і він кинувся як оскаженілий. Пес рвав зубами одягу враз із тілом і жалібний крик дівчини мішався з реготом вартового.

Пилипенко згадав свою жінку і його очі вгорнулися темію. Вона була йому життям, а її переливчастий сміх коїв біль суворих буднів підпілля. Та напередодні війни застукала Іванову жінку тічня НКВД-истів, коли вона перевозила тайні письма. І мала Мірка відбезпечила на своїх теплих молодих грудях гранату.

Іван Пилипенко брав бетон і втовкав його в яму наче б там лежали ті, що загубили його весняне кохання.

Капо молотільників, що гордився своїм пореклом „капа смерти“, бив дрючком охлялого з роботи й голоду в'язня, аж у його руках остався тільки цурпалок. Тоді він наказав бідоласі тікати в поле. Побитий звів руки вгору й ішов повз вартового як п'яний. Вартовий зняв криса й довго націлювався.

Він п'ять разів дав промаху й його молоде обличчя почервоніло з досади. Товариш вартового з Майкового командо опер кріс об лавку, на якій сидів і влучним стрілом зняв в'язневі череп, як шапку. Шматки рожевого мізку впали на ріняк блідавими коралями.

Майк бачив, як підкосилися ноги в'язня і до нього прийшла думка, що ті, які "вмирають" на сцені, не вміють цього, як слід, робити.

Високий, кремезний фабрикант пахоців з Парижа віз тачку з бетоном до рова й Василь Приймак указував йому місце. Фабрикант тремтів від натуги й знесилля, а важка тачка перехилилася в його руках на бік. Він обвалив беріг рова й загнав тачку враз із бетоном у яму. Командофюрер з розмахом опустив дерев'яну лату на голову горопахи фабриканта. Він бив його, доки кров не змішалася з бетоном.

Приймак піднімав побитого й лагідно повчав, як треба підвозити тачку на беріг рова й зручно висипати бетон. Та фабрикант плакав дитиною і на його лиці мішалися сльози з кров'ю та грудками глини. Він був дужий тілом, але фізична праця була для нього чужою. Фабрикант дивився на Приймака і в його очах лежала резигнація.

„Я скінчив сорбонську високу школу, маю два дипломи“, — наче жалівся він, „я є спецом у своїй ділянці, але я не вмію возити тачки з бетоном і тому мушу вмерти“.

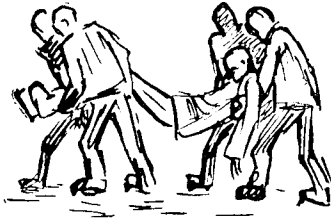
Приймак глядів на його дужі груди в слізному хвилюванні і його вгортав спокій. Люди з його країни з високошкільними дипломами знали теж важку фізичну працю.

Різкий голос свистка спинив працю і в'язні почали збирати знаряддя. Командофюрер поставив під плотом шістьох молодих жидків з Бельгії і наказав їм співати англійську пісеньку: „Мамо, випери мені сорочку, а я висушу її на дротах Зигфріда...“

На обличчях співаків лежав страх і перший, ще неторканий бритвою, шовк заросту. Але командофюрер відчув у їхніх голосах прийдешність днів і його проняло холодом. Він відійшов на бік і нервово курив цигарку одну за одною.

* * *

Професор Лукомський ішов у третій п'ятці і його важкі дерев'яники вгрузали в пухкий пил дороги, як у ковер. У професора були побиті фораарбайтером руки й боліло ціле тіло. Та він думав про те, що на світі залишилися його книжки й вони можуть пропасти. Солодкий запах хліба з придорожньої

пекарні нагадав професорові, що він не їв цілий день. Але професор налапав у кишені кусник цигарки і радів, що вечером поділиться нею із своїм другом.

На кінці відділу несло чотирьох в'язнів Льоня Дякова і його дрібне лице збіліло від муки. Він дивився в далеку синяву неба очима, як молитвою. Дякова пізнав у таборі якийсь злодій зі Львова й кинув йому запит, як апостолові Петрові слуга первосвященника:

“Ти був у Юра, гайдамако?”

Тому Дякова били при будові нових блоків, доки він не впав. У нього було напухле тіло і на гострому камені нога трісла, як перестигла сливка.

Тепер Дяків лежав на раменах своїх співтоваришів праці і чув, що, як він умре, тоді його мамі розірветься серце. Так загине ціла родина, бо Дякового брата, Романа, замучило в Бердичеві НКВД.

При воротах грав орхестр і командо сходилися на вечірній апель. Помежи дротами стояв гурт в'язнів і вони були схожі на отару овець в кошарі, що довкруги неї ходять вовки. Вони ждали, доки їх не поведуть на одинадцятий блок до бункра.

Гнат Тиреський стояв у ряді свого відділу і чекав на чергу пройти ворота. Він дивився, як кількох СС-манів било між дротами двох в'язнів. СС-мани поставили в'язнів плечима до себе, обвинули їх колючим дротом і кинули на землю. Потім вони копали їх, подаючи собі ногами як футбольний м'яч і сміялися.

Гнат з острахом вчув, що він дивиться на ті знущання, як на забаву. Людина може загартуватися до знечулення на чужий біль, коли б тільки не били її саму. Гнат згадав свій діточий біль, коли в нього згинув улюблений голуб, що його поранив половик. В очах голуба був біль, як у людини.

До воріт підійшов малий відділ в'язнів. Один із них забув зняти шапку перед штурманом і тому цілий відділ мусів зробити глибокий присюд і скакати крізь ворота “жабки”. В'язні були втомлені працею, голодом, тому їхні скоки були незугарні, як у пільних коників, що їм підірвано ніжки. Регіт вартових мішався з лайкою, лодським потом і глухими ударами дрючка.

Одному з СС-манів злетіла з голови шапка й молодий в'язень прожогом кинувся її піднімати. СС-ман узяв шапку й бив легко нею в'язня по голові, витрущуючи пил. Гнат зрозумів, що упідлення може перейти в кров людини й так родяться раби.

Капо дав наказ і Гнатів відділ перейшов ворота. По обох боках стояли блокові, пильнуючи порядку. Вони були гірші, як СС-мани й били за найменший крок чи рух. Заходяче сонце впало на руки блокових і вони видалися Гнатові цілі в крові.

Командо скрутило в бічну вуличку й розсипалося. Булат узяв Гната за руку й вони пішли під свій блок. Гнат сів під стіну на землю, ховаючи під себе ноги. Він проміняв був свою пайку хліба за шкарпетки і тепер мусів їх скривати, бо який-небудь капо, чи блоковий міг його забити, коли б доглянув шкарпетки.

Гнат легко торкнув Булата, що вмовився коло нього й запитав:

„Юрку, чому блоковий з п'ятнадцятого блоку носить фіолетний трикутник?“

Булат скрутив цигарку з червоного паперця, в який заважають помаранчі, потім відповів:

„Німці дуже любуються в відзнаках і наділюють усіх по їхнім заслугам.“

„Це правда“, перебив Гнат, „і я чув, що після програної війни кожний німець дістане за заслуги „Eisernes Kreuz ins Kreuz“*).

„Добрий жарт, Гнате“, усміхнувся Булат. „Отже слухай моє „доповіді“ про трикутники. Фіолетний трикутник мають дослідники св. Письма й інші релігійні сектанти. Політичні в'язні носять червоні трикутники з початковою літерою своєї народности. Чорні мають усі, що не хочуть працювати, себто „арбайтшоери“, сказати б так, по лагровому. Ти завважив, що таборова польська адміністрація з правила дає чорну краску всім українцям з наших східних земель?“

Гнат хитнув головою:

„До того ще й кличуть їх зневажливо „руські“, „русек“, — додав він.

„Усі злочинці“, пояснив Булат, „мають зелені трикутники, гостряком униз, якщо відсиділи вже кару тюрми, а вгору, коли мусять ще докінчувати після війни. Жиди мають червоний, бо вони політичні, але в парі з жовтим трикутником, які разом творять сіонську зірку. Врешті проступники, чи радше хворі на тлі статевого, мають рожевий трикутник. Це різні гомосексуалісти й їм подібні, що рекрутуються з-поміж німецької „вищої раси“.

„Але тікаймо відсіля, Гнате, бо зайдять нас блохи!“ — Булат зірвався, обтрушуючи себе чорну погань. Гнат тільки засміявся.

*) Гра слів — хрест у спину.

„Куди ж ми перед ними скриємося, Юрку, коли вони окупували цілий табір і повно їх скрізь, навіть на вулиці між блоками?“

Голос гонга сколихнув повітрям, взиваючи на апель.

* * *

Майкові не хотілося йти на блок і він вештався по таборі. „Все одно“, думав він, „вечері, себто кави, не дістану, бо не маю миски, а від штубового можна добре обірвати“.

Майк побрив між сьомий і восьмий блоки, де після апелю збиралися звичайно його товариші. Тут можна було почути новини, дістати кілька варених картоплин, або миску холодної зупи. З блоку виходив Микола Клен і його обличчя було погідне, як на волі, а спокійний голос додавав нової сили. Він пильно стежив, хто з товаришів найбільше хворий, виснажений і розділював пайки.

Дехто розказував про свою працю і знуцання наставників і згадки про це вбиралися в дотеп.

До гурту підійшов Іван Рокита. Іван працював у пральні і його пальці були тонкі й стягнені водою. Витаючися з Іваном, Майк глянув у темні, спокійні очі друга й доглянув у них його душу.

„Цей також з тих твердих, що їх не скоро можна зламати!“ — подумав Майк і враз йому здалося, що між ними і його друзями існує якась невидима міцна мережа, яка лучить їх мов кровних братів. Стало весело й далекою зорею розблисла надія на кращі дні.

Мандруючи табором, Майк підійшов під кухню, де групка в'язнів поспішно викладала кам'яними кістками широку стежку. Було вже після апелю, час відпочинку від праці, але здоровенний капо вербував охочих обіцянкою:

„Хто pomoже скінчити брукувати, дістане від мене додатковий пайок хліба!“

Декілька голодних „музулманів“*) скочило до праці й Майк позаздествовав їм. Але він не пішов за ними, підсвідомо чуючи засідку. Впрочому, цього дня роздавали „цулягу“ — хлібний додаток із шматком ковбаси і Майк чув на своїх грудях приторк хліба. Він заховав окраєць хліба на завтрішній сніданок, а свідомість цього вправляла його в добрий настрій. Майк станув з боку й ждав кінця праці.

Сонце зайшло й довгі тіні лягли на землю. Повітря було

*) „Музулманами“ називали в таборі худих, виснажених людей, з жовтою хворобливою краскою шкіри.

тепле, а на далекому небі хтось розвішував зорі. З недалекої штуби музиків тужила скрипка, як чиясь невиплакане горе.

В'язні скінчили викладати стежку й збилися в гурт. Сміливіший із них підійшов до капа й пригадав йому обіцянку. Капо мовчав хвилину, мов не розуміючи. Потім він розмахнувся і сильним ударом у лице кинув смільчака на гурт його товаришів. В'язні розбіглися мов сірі кури, а капо гнав за ними й сипав лайкою.

Майк біг до свого блоку й радів: „Оце я засвоїв собі ще одно правило таборових джунглів: не вірити обіцянкам наставників!“

На штубі стояв гамір, як у вулицу. Під стелею світила тьмава лампочка і постаті в'язнів відбивалися на стінах дивовижними тінями. Майк прокрався до свого ліжка в кутку й глянув по штубі.

Помішник штубового, молодий хлопчина, бив старого чоловіка за те, що він зле послав своє ліжко. Хлопець казав старому лягти на стілець і бив гумовою палицею поволі, з розмахом. Старий здригався за кожним ударом і кричав, як ранений заєць. Потім він підвівся і мусів сказати хлопчачкові:

„Дзенкуен, пане штубови!“*)

Очі покараного були червоні й кутики уст тремтіли, як у заплаканої дитини. Майк глянув на помішника штубового і в нього повстала дивна думка, що на світі мусять бути теж люди, яких не родила жінка, але сука.

При столі сидів сам штубовий у шапці на чубі голови й ділив на пайки хліб та маргарину. Він на очах усіх відкраював чималі шматки хліба й ховав їх у шафу. Решту хлібини ділив на пайки. Потім вимірював маргарину, залишаючи собі спору частину. Звичайно треба було ділити кістку на дванадцять кусників, але штубовому краще подобалася цифра тридцятьшість і він по мистецьки укладав частинки на пайках хліба. Сотня пар очей стежила за рухами штубового, як голодні пси. Це ж було їхнє життя, а штубовий відкраював його шматками й їв.

*) Дякую, пане штубовий!

„Сказано є“, Майк почув біля себе шепіт і оглянувся. При ньому стояв Гнат Тирський і нахилився до Гнатового вуха.

„Сказано є, що проститься чоловікові всяка хула проти Отця і Сина, але немає прощення тому, хто хулить проти Святого Духа. А я вірю, Майку, що може бути прощена хула і проти Духа, тільки не буде прощення таким, як той!“ — Рухом голови Гнат показав Майкові штурбового його поділ.

У кутку повстав нагло рух і голосний крик шибнув штурбою, як дикий птах.

„Мій хліб, мій хліб!“

І було в тому крикові стільки скарги й розпачу, що Майкове обличчя збіліло. До нього й Гната підійшов Булат.

„Якомусь бідоласі вкрали пайок хліба!“, пояснив він. Гнат упівголос снував свої думки:

„Цілий натомливий день мріяв він про вечірній хліб, забуваючи про побої, рани й втому. Він уявляв собі, як залізе десь у куток і там годинами пережовуватиме його в устах, щоб продовжити насолоду їжі. Він буде ламати хліб обережно, щоб не вронити ні крихіточки на землю, підставляючи руку, а тепер вкрали йому той хліб і перед ним знову довгих двадцятьчотири години до слідуєчого пайка. Певно він уже на межі своїх сил і вранці піде на дроти!“

Злодія зловили, але хліб пропав у його шлунку! Цілий гурт в'язнів кинувся на лиходія і смерть визирнула з-за відчинених дверей.

„Твердо бють, по „мужчинськи“!“ — завважив Юрко Булат.

III.

Ані куди, заїньку, ані виглянути,
Та нікуди, заїньку, ані вискочити
Тут ворота все турецькї;
Тут замочки все німецькї . . .

(Нар. гагілка)

День гас, як життя, із-за дротяної огорожі потягнуло свіжою прохолодою. Горобці шарпали своїм криком довгі коси самітньої берізки. Від вартівничих будок протяглися довгі тіні. На поблиському даху за дротами, засріблилися в сонці кружки електричної сирени. Помежи блоками снувалися в'язні, як великі павуки. Голодні "музулмани" обступили бочку зі сміттям, шукаючи лущиння з картоплі й інших відпадків. Юркові Булатові вони видалися велетенськими супами. Із-за блоку нагло виринув лагеркапо й накинувся на них шулікою.

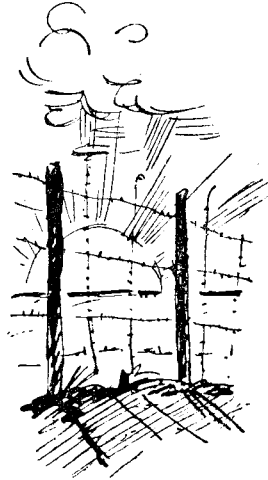
Булатові остогидло голосіння битих людей і він побрів далі. Серединою вулиці пройшов відділ „дугангів“. Голосно вистукуючи паличкою, намагався додержати їм кроку сивий дідусь. Літа сіли йому на похилих плечах, а в слезових червоних очах лягла туга за відпочинком. Безногий каліка повз землею, як краб.

„Цей теж ворог Великої Німеччини!“ — подумав Булат. Він завернув під кухню. З відчинених дверей ішла пара й пахощі вареної страви розняли Булатові ніздря.

При магазині вигражляли з авт харчі і вуличний замітач кричав до свого товариша:

„Канаду*) привезли!“

З усіх сторін збігалися в'язні, як гайвороння. Великий білий

*) „Канада“, це були відібрані у в'язнів, що приходили до табору, всі харчові запаси, теж одежа, речі щоденного вжитку; як бритви, гребені, щіточки до зубів і т. п.

хліб лежав на землі купами, а вартовий СС-ман лазив по ньому й вимахував дрючком, відганяючи голодних. З авта випала банка і розбилася, а в повітрі розійшовся соняшний запах бурштинового меду. Розкинені горнята дзвеніли жалібно, як побите скло.

До Булата підійшов його знайомий, Іцік Бринь. Він похитав головою і зітхнув.

„Ну, і кому з того яка користь?“

— запитав Бринь. „Відбирають тим, що приходять до табору, всю їх мізерію, останній шматок хліба й кидають під ноги. Я тепер ішов з праці і переходив біля свинюшників. І, що ви скажете?“ — Бринь ніколи не говорив своїм приятелям „ти“, як це водилося в таборі, де навіть підрустки тикали людям.

„Отже, що ви скажете?“ — повторив Бринь. „Перед свинюшниками лежать цілі купи різної їжі: хліб, вимішаний з цукром, м'ясом, поломане печиво, солодкі пряники й багато іншого, що його ледви чи можна ще на світі купити. А моя внучка переказує з Райська*), що вона вже спухла з голоду. А вчора небіж пішов на драти, бо не міг довше жити, їсти хотів“.

Голос Бриня дрюгнув, як високо нап'ята струна.

„За дротами палять цілі вагони людського добра й не вільно підняти ні цвілої шкоринки, бо б'ють. Недавно наше командо розбирало бараки, в яких була поскладана одежа, самі хутра. Я старий уже чоловік, не одно бачив, приятелю Булате, але таких хутер, я ще ніколи не оглядав“.

У словах Бриня Булат почув захоплення.

„Цілих десять бараків ми розкидали загрузених по саму кришу; і все змарнувалося, бо криші були діряві й протікав дощ. Ми брали одежу й в руках нам оставалися тільки клапті. Хутра розлазилися, як великий жмут вовни. Де ж тут німецька господарність?“ — дивувався Бринь.

Булат посміхався:

„А були ви, Іцік, у тих бараках, де сортують дорогі речі?“ — запитав він приятеля.

„Минулої середи“, почав Булат, „мусів я віднести туди валізу. Я станув тільки на порозі, бо далі не вільно було йти. Ото ж уявіть собі, Бринь, що здовж бараку стояли великі столи,

*) Райсько — один із таборів к. Аушвіц-у.

а на них горіло сонце й райдуга — інакше не можна цього назвати. Все те золото й діаманти, що їх сортувало чотирьох фахівців — золотників таки СС-манів, мабуть вистачило б на купно цілої Європи. З золотих годинників СС-мани брали тільки конверти, а механізм кидали просто в кут на купу. Разки перлових намист лежали переді мною, як найкраща жіноча мрія“.

„А всі ці скарби, Юрку, були напі“, тихо відповів Бринь. „Це наша сила й прокляття. Все забрали, всіх спалили . . .“

„Або скажіть“, Бринь відвернув лице до Булата, — „в суботу давали нам на блоку білизну і я дістав підштанники, пошиті з нашого жидівського „талесу“. Чи ж я можу вдягати це, що є для мене святе? Чи вони не мають іншої білизни?“ — сльози виплили з Іцікових очей і Булат згадав, що Бринь є рабіном.

„Не журіться, Бринь“, потішав Булат, „була Асирія, був Вавилон і все пройшло.“

„Так, так, брате“, шептав старий рабін, „все пройшло, а Ізраїль живе.“

Тоненьким комарем прокричав від брами побігуший і по таборі знялося накликування за лагеркапом, як гамірливий крик гусиного стада. Глухо, вривано проскочили з-за вугла удари в бубон. Повагом пройшов пострах табору, гавітшарфюрер Паліч. Він ішов на одинадцятий блок, усміхнений, як на забаву. В руках Паліча була карабінка*) й поруч нього йшла смерть.

„Вже знову буде розвалка!***) Паліч пішов!“ — сказав Майкові Тирський. Вони перейшли коло гавітшарфюрера, виструнвившись і знявши шапки.

„Оце найбільше мене принижує, Майку, — жалівся другові Гнат. — Те, що я мушу скидати шапку перед кожним з оцих чванькуватих „надлюдей“. Я досі не можу перемогти цього почування сорому, коли рука вже відрухово тягнеться до голови.“

„Ех, ти мій гордовитий шляхтичу!“ —

*) Рушниця.

***) Розвалкою називали розстріли в'язнів на 11. блокові.

посміхнувся Майк у відповідь. „Це такі дрібниці, що й не варто про них думати. Зрештою — корона нам з голови не злетить, а не знімеш шапки, то заплатиш своїм здоров'ям. Нагадай но собі тільки сьогоднішній ранок, Гнате. Та ж за те, що хтось розляв у виходку воду, ми мусіли голими руками виносити людський кал. І якось . . . витримали!“

Гнат здригнувся увесь і затріпав руками:

„Б-р-р, Майку, не нагадуй! Я просяк тим смородом і мені досі здається, що душуся. Швидше ходи на „Березову алею“!“

Тирський випередив друга на кілька кроків і зупинився на доріжці, що йшла перед дротами. Десь у куті біля одинадцятого блоку спалахнув постріл, як удар. Тирський повернув обличчя до Майка й відізався: „Знову . . . хтось розвісив на дротах життя молоде, мов криваву хустину!“

Майк станув поруч Гната під деревиною і друзі задивилися поза дроти.

Із-за білої високої стіни, що була за колючою огорожею, замахали зеленими рукавами дерева. По чистому небі хтось невидимий лишив слід червоно-золотої заполочі. В полях загуркотіла далека підвода. Майкові думки пробігли нишком за дроти, туди, де в крові й пожарах боролася рідна земля.

„Ніхто не пише до нас, Гнате!“ наче б пожалілася голосно його думка. „Ніхто не вложить в білі листи свого серця. Ніяких вісток від інших друзів! Гудуть холодні дроти й ми не чуємо, чи ще лунають наші спільні гасла. Тільки деколи прибіється до табору неопіреним птахом мале хлоп'я з розлогої далі. Воно відстало від ешелону, що йшов з України, забираючи новітній ясир. Або на чужій роботі враз запахли йому євшаном дальні степи й дика туга рвонула його дитячим серцем. Тоді хлопчина кидав непосильну працю й ішов туди, де сходить сонце. Та ловили його німецькі гончаки й діточу тугу вколисував пошум таборових дротів. І його прості, дитячі слова про те, що „плаче ціла Україна“, падають на серця моїх друзів топленим оливом.“

„Ех, Майку, тільки кілька метрів і вже воля!“ не міг здержати своєї туги Тирський. „Така близька й разом така далека!“

Крилами метелика затріпотіли довгі Майкові вії і на уста лягла усмішка. „Воля, Гнате!“

Раптово довгий, зичний голос сирени порвав повітря на шматки. Звук народжувався низький, перейшов у довгий виск і сконав голосним зітханням. Ще довго, як замовк голос сирени, гула в ухах барабанна болонка.

„Знову хтось утік, Майку!“ Гнат перервав тривожну мов-

чанку. „Дають знати великій „постенкетті“, щоби добре зорили. Вчора втекло трьох, сьогодні знову хтось. Буде лихо, бо часто втікають хлопці.“

Майк глянув на Гната:

„Знаєш, Гнате, скільки разів гуде сирена, то видається мені, що це реве якийсь звір. Не металевий кружок он там на даху, а якась великанська, сторожка потвора, що причаїлася і жде. І, коли засміється з зеленого збіжжя воля та поманить рукою як дівчина шитим рукавом, в'язень забуде про все. Тоді немає йому ні втоми, ні небезпеки. Але сторожкий звір зазирає йому бистрим оком у серце й завив протяжно.

Прислухайся добре, Гнате, як завмирає рев сирени. В ньому почуєш злорадну втіху й смакування кровю. Бо той звір — сирена, наче знає, що враз помчать за горопашним утікачем і тічні схожих на вовків, гончих псів і зоритимуть за його шляхами холодні дула кулемелів. Десь у шумливих полях, чи в зеленому лісі застукає його погоня. І замість сподіваної волі, дзвінко поцілує його куля. Або гнатимуть його назад до табору, де знову ждуть побої і — може навіть з рідного поля — мотузяна петля.

Тирський заслухався в слова Майка та враз струсонував головою.

„Не всіх же жде те саме, Майку!“ заперечив він другові. „Чи пригадуєш собі втечу Метка, або Фортуняка й його товаришів? Перебраний за оберштурмфюрера втік із своїми двома товаришами автом. Вартовий на рогачці ще й віддав йому привіт і голосив, що „нічого нового“.

„Твоя правда, Гнате, але це вдається одиницям. Втекти можуть звичайно ці, що вже довго сидять у таборі, пізнали його життя, старанно підготовили втечу, мали дозвіл носити довге волосся. Ану, попробуй втекти ти зі своєю голеною маківкою?“ зажартував Майк.

„Знаєш, Майку“, задумано сказав Гнат, „Мені здається, що ніхто ніколи не мав такої доброї нагоди на втечу, як нас, десять людей, у краківській тюрмі „Монтелопіх“. Усіх українців було тоді в тюрмі до 150 людей, а десять з них, між ними й я, пра-

цювали кожного дня на заміському фільварку. Тим фільварком завідували гестапівці. Ми мали тільки одного вартового, „гусія“, як ми прозивали його. Він або ходив, або спав і просив нас пильнувати його перед шарфюрером. Ми працювали в горі. Кожної хвилини можна було, навіть не поспішаючи, кинути працю, перейти на вулицю й зникнути.“

Гнат широко відітхнув і випрямив свої груди.

„Ну, і що далі, Гнате?“ зацікавився далі Майк.

„У кожного з нас була родина, дехто мав жінку, інші молоді кохання. А Кленові навіть приготували авто й опрацювали цілий плян. Та ні один із нас, брате, не думав про втечу, ще й розважав другого, коли біс сміявся до нього п'яним похміллям волі. А причина була проста: могло втекти десять, а решта друзів у тюрмі, себто до півтори сотні — пішло б під мур. Німці були б їх розстріляли.“

Майк гриз стебелину й дивився в даль. Він роз'яснив своє обличчя і сказав:

„Ми ж усі одного роду, Гнате. Цього не могли зрозуміти й самі німці.“

Він показав Тирському Михайла Горину, що саме вертався запізнений з праці й додав:

„Гестапівці дивувалися, коли Михайло ще в парі з іншим другом повернувся з Поморської*) без сторожі. Просто забули їм додати сторожу. Михайло подзвонив до воріт тюрми й воротар рознівав рота. Як? Самі повернулися з допиту? У Михайла, мусиш знати, є жінка й маленька донечка. А Горина вернувся сам, бо наща дружба — це не гітлерівська „камерадшафт“, накинена згори.“

Роман Коваль шукав за Булатом і найшов його на площі перед кухнею. Довкруги зібралися тисячі в'язнів. Понад їхні голови зринала побіч стовпа з гонгом велика таблиця. Чорні літери мовчазно голосили кару: „Так довго сидітимуть його мати й наречена, доки . . . не повернеться . . .“

Булат пірнув, як щупак у воду, в гуцу тіл і виринув з Ковалем у перших рядах глядачів.

Під таблицею стояла молода, хороша дівчина. Побіч неї зморена журбою і життям, сиділа на стільчику старша жінка, зложивши на колінах плетені жилами руки. Обидві жінки були вдягнені в полосаті в'язничі блузи й штани, як чоловіки. Кругом них тисячі жадних чоловічих очей. Задивлені в таблицю і високі груди золотоволосої красуні. Вузкий стрій міцно охопив її молоде тіло й дівчині видалося, що ті голодні жагою очі

*) Поморська — вулиця у Кракові, де містилося Гестапо.

торкнулися її, як холодні пальці. Сором ляг на її лиці рожевим сльивою і зі синяви голубих очей струмком сплили сльози.

А над головою гострі слова напису кинули зловіщу тінь.

Буллат прочитав напис і на його лиці з'явилося змішання.

„Як же це? Тільки за те, що перед місяцем утік в'язень і його досі не могли зловити, мусять його мати й наречена стояти тут, у таборі, на позорищі, доки добровільно втікач не вернеться назад?“

Рука Коваля нервовно задрожала на рамені Булата, коли він подумав про долю цінної волі.

Скрадаючись, нічною тінню, підійде до своєї хати втікач. Так радісно щемітиме серце, п'яне волею і посмаком коханих уст. Ось, відчиняться двері і скляними дзвіночками забрешить сміх його дівчини. Білі, теплі рамена обвиють шию, а в сутінках кімнати засяють ласкою мамині очі. Втихне гул далеких дротів, а щастя поцілує його в самі уста.

Та враз із-за вугла хати війне холодом й очима мертв'яка глипнуть хатні віконця. На дверях злобно кричатимуть ворожим насиллям чорні літери наказу:

„Так довго мати й наречена сидітимуть, доки добровільно син не повернеться до табору...“

Ніч кажаном розкине над ним свої крила й огорне голову. В серце зміркою поповзе розпач. Зникне втома і бігтиме він гострими тернами босоніж і крем'янистими дорогами назад туди, де далеким пошумом гудуть дроти. Кров'ю серця плюватиме він на свою волю і завмре його душа як придорожній будяк. Він вложить доброхить свою молоду шию в шоретку петлю і зрадіє, як на зрошеному потом лобі сяде смерть.

І не знатиме, що даремним був його поворот. Бо в той час, як зніматимуть його з шибениці, мамині сиві коси змішаються з золотом кучерів коханої дівчини і впадуть до чобіт ворога. Обстрижені й прибрані в смугасту одежу, підуть вони до жіночого табору. Син вернувся, але мати й наречена не побачуть волі.

Коваль глянув по товні й його зморозило. Він знову перевів очі на дівчину. Йому здалося, що під її віями снується слізна мла й жкаліється серце:

„Ти далеко, любий, а я сама одна на людському позорищі!“
Старечі мамині руки були зложені молитовно, а в утомлених очах лежало журливе сльиво:

„Тікай швидше, синочку, та крийся безпечніше! Ти вже на волі, а ці людські діти, що стоять кругом, ще мусять мучитися.“

Голос гон'га, що взивав на апель, розігнав товпу, як вітер сиві хмари. Площа опустіла й прибитими, самотніми птахами осиротіли жіночі постаті.

„Бог покарає...“ почув позаду себе Булат і оглянувся.

„Бог? Який Бог? Нема Бога!“ малий, чотирнадцятлітній Геньо Горман кидався до в'язня, який вірив у Божу кару. В голосі хлопця було стільки великого болю, що Булат пристанув.

„Що вбило віру в цеї дитини?“ питався себе в душі. Він лагідно взяв Гормана за руку й спокійно сказав:

„Чому нема Бога, Геню?“

Хлопець звів на нього очі, в яких, ще тремтіли сльози розпачу й проказав зненависно:

„Я вірив, що є Бог. Я навіть молився Йому, щиро молився. Але мене арештували з батьком і сестрою і Бог не хотів нам допомогти. А одного разу вивели нас на цвинтар і казали роздягатися. Я плакав, я цілував землю і просив Бога, щоби врятував, нас. Та він не хотів. Батечка розстріляли, мого доброго батька, а сестру зразу мучили. Потім один з тих, що в них на шапці смерть, зловив сестру за коси й стрілив. А мене не вбили, а привезли сюди. І ви кажете, що є Бог?“

Булат похилив голову і його серце, гартоване в боротьбі й роках конц-лагерів, заплакало, як дитина.

Застукотів мотор і з'явилося сите обличчя рапортфюрера. Лунко, в один такт, злетіли вниз полосаті шапки. Почався апель.

Довгі тіні лягли на землю. В повітрі запахло росою. Нечутною ходою пройшла тиша. Ясним селедином неба пропливли довгі хвилини. На марній, сухастій деревині тоненько проквиліла якась пташина: спать! спать! Із-за далі дротів поплила криклива вояцька пісня: Гай-лі, гай-ля...

Одним сірим обличчям збудьгувало вісімсот людей третього блоку. Вітер майнув здовж площі й сипнув пригорщами далекий спогад вільного подиху. Чиясь туга слабосилого тіла розлилася ряснотою сліз. Здовж рядів перебіг шепіт і довгий, задушливий кашель прорвав тишу.

„Хто? З нашого блоку? Сьогодні втік?“ — запити на різних мовах впали, як качки на воду.

„Чисто тобі вавилонська вежа!“ — подумав Тирський, при-

слухаючись до гамору. Блоковий писар кинув понад голови грозливі слова: Ruhe!*)

До рядів зблизився блокфюрер „Валюсь“. На масному, ситому обличчі лягла нахабність. Твердо вдарили в землю за-каблуки чобіт. Блоковий з шанобою відкрив свою голову. Мовчки вислухав хриплих від горліки наказів і звернувся до в'язнів. Писар пробіг здовж першого ряду й станув за блоковим. Блокфюрер добув цигарку й закурив. Вогонь упав на його лице, як бризки крові.

„За те, що з нашого блоку втік в'язень Н. 1793 і при втечі поранив вартового, буде розстріляних двадцять вибраних людей!“ — Голосні слова німецької мови блокового вдерлися в ушні отвори, застукотіли в мізках, не дійшовши до свідомости. Тупими, грубокресленими зарисами скам'яніли обличчя. Сотні очей глянули тьмавим поглядом, мовчанка затиснула уста. Голос писаря, що повторив по польськи наказ, вдарив високим тоном.

І враз прорвалося. Ряди ожили і стрижені голови захвилювали, як лан висипаних соняшників. Хвилиною зріс бурхливий, нагальний шепіт на різних мовах. Наказ спокою засвітив у повітрі нагайкою. Сопух людських тіл і поту здавив горло, як міцний тютюн.

Поволі шепіт улягся. Хтось захлипав здавлено. З-під ніг підвівся жах і повз тілом до горла, як гадина. Дикий, тваринний жах. Очі надавили орбіти, протяглися вниз долішні щелепи. Уста в мовчазних, білих рисках. Безладно товпячись, як табун ошалілих коней, зринули в голові давно забуті слова молитви і дико затіпалося в грудях серце.

Раптово, велетенським яструбом впала тиша. Стало чути, як продирається на лобах холодними краплинами піт. „Валюсь“ почав обходити з блоковим ряди й вибирати людей. Він хвилину вдивлявся в лице в'язня і тикав у його груди коротким, обрубкуватим пальцем: пей! Писар викликав на ліве крило. Ряди змішалися і викинули зі себе визначеного. Він без згуку, поквалцем, наче поспішаючи, побіг на лівий кінець рядів.

Юрко Булат глянув на товаришів і відвернув голову. Його очі пішли за блокфюрером, що проходив поволі, не кваплячись, минав кільканадцять в'язнів і підносив палець: „Номер 27973 на ліве крило!“

Булат почав лічити: сім... дев'ять... Номер 49700 дванадцять... на ліве крило... п'ятнадцять... ось уже Булатів ряд... Може вистачить?... Може не дійде?... Сімнадцять... Зараз Майк... так він, Юрко Булат... Номер 57320... вісімнадцять...

*) Спокій!

Якась невидима рука просунулася крізь ребра і здавила цупкими пальцями серце. В устах пересохло, як підчас спеки, гострий, раптовий сназм зловив горло. Булат почув, як забилося лихорадочно тіло і здовж хребта протекло холодом.

„Це певно вже смерть!“ — подумав Булат і силою волі здавив дроз.

„Коби тільки не взяли нікого з наших, а решта . . . Шкода хіба, що так по дурному заїгну . . .“

Враз думка Булата побігла пройденими шляхами життя і в очах закружляла снігова хуга Алтайських конц-лагерів.

„Там перебув і вирвався . . . пройшов пів світа . . . а тепер смерть під дротами . . . потім крематорія, купа чужих трупів . . . Ніхто й не знатиме, де спочиває . . .“

Думка обірвалася, як за сильно нап'ята струна. Поволі забилося серце в грудях і стало. Важко налягли на очі повіки. Під ними спалахнуло жовте світельце. Але на мент.

Знову стало гамірно. Голосно задзвонила в ушах тиша, як буває, коли в машинній станції завмре раптово гук моторів. Під черепом мухою затіпалася думка. В очах чітко зринуло широке лице блокфюрера. В ніздря війнуло важким запахом алькоголю.

Палець „Валюся“ підвівся вгору — Булат побачив викривлений, з чорною обвіткою ніготь і йому стало нараз смішно — і торкнувся грудей Булатового сусіда.

Гарячою хвилею сплила по спині знемога. Груди розняло давлене зітхання. Діточою дзигою закружляла думка: ще жити!

Голова заболіла у в'язах, як після тягару, коли Булат повернув її до свого сусіда. Той стояв іще коло Булата. В темних, враз запалих очах осіло здивування. Уста відчинилися, мов до крику. По правому виску, притрушеному пилом, котилися краплини поту й жолобили довгий слід.

Із заднього ряду хтось поклав йому на рамя руку. Голосний шепіт прогнав із мізку мряку.

„Не йди, Янек, ти ще молодий. Я піду за тебе!“

Рука зникла й голосно застукотіли об землю дерев'яники. У відвернених у бік очах Булата майнуло зів'яле морщинисте обличчя професора Станоха, Янкового земляка. На кінці рядів писар голосно вичитав назву Булатового сусіда.

„Єстем!“ якимось радісно дрогнув старечий голос і на місці Янка станув його заступник.

„Los, raus!“*) бичем підірвано двадцятку вибраних в'язнів і відділ зник за поблизькою кухнею.

*) Скоро, вперед!

Скулене тіло Булатового сусіда, Янка, нагло рвонулося з ряду й Булат міцно здавив його лікоть.

„Дай спокій, Янек!“ наче суворо сказав Булат. „Його не врятуєш, а сам можеш загинути. Дякуй Богові, що житимеш і що в твоєму народі є ще на правду герої!“

Янек видивився на Булата і не міг його зрозуміти. Потім він широко перехрестився і півголосом проказав молитву: „Вічний упокій зволь йому дати, Пане . . .“

Ряди підірвалися на струнко, як під наказом. Сутінки тісніше поповзли землею. Загужила далека пісня. По небі покотилася зірка і згасла. За кухнею, край великої ями, впала сальва.

„Fertig! Mützen ab!“ прокричали блокові. Гонг вибив кінець апелю.

Гнат Тирський вийшов з блоку, несучи в руках свою шапку. Він вдихнув грудьми свіже повітря і гострий біль пройшов по ребрах ножем.

„Здорово копнув, сучий сий!“ подумав Гнат. Перед тижнем копнув його під груди блоковий сьомого блоку й удар болів досі.

„І як він там досягнув? — дивувався Гнат. „Я-ж не малий собі хлопець!“

Тирському хотілося курити й він побрив межі блоки, де збиралася „чорна біржа“. Гурт в'язнів снувався площею, як муравлі. Таборові проміненти ходили гордо, пишаючись своєю, краще пошитою одежею. Їхні шапки ледви трималися чубків голови.

„Кілько хочеш за ковбасу? — питався грубий паруб'яга худого „музуланина“, який держав у руках шматок ковбаси, свій вечірній пайок.

„Два дими“*) — несміливо ставив ціну бідлаха.

„А „цюка“ не хочеш, ти . . .?“ — відходив промінент. Продавець жадібним, голодним поглядом торкався свого товару, але жага курення змушувала його поступатись і він завертав покупця.

Оббікаючи уста, він затягався димом. До нього підбігали товариші й просили: „Дай потягнути! Лише разочок, ну, пів раза!“ Щасливий курець крутився в'юном і гнів падав йому з уст лагровою лайкою. Тирському пригадався образ, як утікає перед своїми подругами курка, що піймала черв'яка.

Під стіною стояв в'язень і тримав у руці миску обідньої ще юшки. Він певно помагав у праці штубовому, або був

*) „дими“, „файка“ — таборове очеркнення цигарок.

„устемповим“*) і дістав подвійну порцію. Тепер хотів промінати її на маргарину, або хліб. Кругом нього стояли голодні й дивилися на юшку, як на скарб.

„Обкрадають нас, к... сини, а потому ще й продають!“ — пожалівся хтось за спиною Тирського.

„Еге ж!“ — подумав Тирський — „Всі ті кухарі, штубові, їхні помішники й другі проміненти живуть коштом загалу „музулманів“ і гладшають від їхньої крові. Кухар краде, чи пак „організує“ з кітла шість кісток маргарини, бо хоче мати шовкову сорочку з „канади“, а сто інших їсть пісну юшку й поволі викінчується.

Писар дістає кожного дня приділ хліба й додатків на цілий блок. З того забирає частину блоковий, писар, „піплі“ блокового, далі штубові з усіх чотирьох штуб, їхні прислужники. Ага, ще є блоковий голяр, доглядач виходків, замітачі — словом: решта мужви, що на блоку, мусить вдоволитися тим, що остається, і тому поволі нидіє. Зрештою — хтось мусить вмирати!“ — кінчив Тирський свої міркування.

„Та ж пан лагерфюрер Аумаєр сказав, що порядний „гефтлінг“ повинен жити найдовше три місяці. Опісля є він небезпечним і як такий, мусить умерти.“

„А все таки хочеться курити!“ проказав Гнат уголос і хтось засміявся біля нього. Меценас Роґовскі протягнув Гнатові цигарку: „Будь ласка, курить, колего!“ — сказав він з усмішкою. „Я сам не курю, але дістав пачку цигарок від Казя з Політичного Відділу.“

Тирський повеселішав і вони обидва пішли здовж вулицею табору.

На розі зупинив їх дужий голос Кадука**), що викрикував накази. Приятелі станули в тіні блоку й глянули на залиту місячним сяйвом площу. Перед п'ятнадцятим блоком стояли його мешканці й Кадук робив із ними карні вправи.

„Гінлеґен!“ - кричав Кадук і кіль-касот людей падало на землю, як снопи.

„Роллеґен!“ — командував гострий голос. Тіла котилися аж під мур блоку.

*) виходковим.

**) У-ша Кадук, пізніший рапортфюрер, був одним із таборових пострахів.

„Weiter!“ Люди кипіли як муравлисько. Висока стіна спиняла їх, але вони з якоюсь дикою розпаччо переверталися й швидко ріс великий вал тіл. Жалібний крик тих, що були під сподом, тряс повітрям. Але грімкий голос Кадука бичував ошалілі з жаху й болу тіла.

„Rollen! Rollen!“ Дужчі вдряпувалися на верх, б'ючи кругом себе руками й ногами. Ніхто не хотів лишитися на споді, бо там лежала смерть.

Тирський глядів і в його душі піднімався жах. А в тойже час відчував, що йому збирається на сміх, так кумедними були рухи в'язнів. Вони карабкалися як діти, пицали, ревіли з люті й болу, давили себе, кусаючи до крови один одного.

„Rollen nach links!“ — командував Кадук і висока гора тіл швидко скочувалася в протилежний бік. Під стіною осталося кілька десятків нерухових плям, як покинута смугаста одежа.

Високе чоло Роґовського покрили глибокі морщини.

„Дайте прикурити, колего!“ — хрипло попросив він Тирського й добув цигарку. Тирський протягнув йому вогонь і згадав, що Роґовскі не курить.

Повертаючи до свого блоку, Тирський ще раз глянув по таборі. Місяць обдав світлом дахи блоків і посріблів потрійну смугу дротів. І раптом згадкою прилинула до Тирського стара гагілка: „Ані куди, заїньку, ані вискочити . . . тут замочки все німецькїї . . .“

* * *

IV.

Вони його не рубали, ані не стріляли...

(З пісні про Морозенка).

Зимовий ранок піднявся над табором сірою нудьгою. Небо затягнулося хмарами. Сніг кружляв у повітрі, наче білі пелюстки. В'язні вийшли до праці і табор опустів. Під кухнею збиралися штабові, чекаючи на щоденний приділ харчів.

На перехресті стояв замітач вулиць. Він без думки крутився півкругами, вдар'яючи ногою об ногу, наче б він вивчав кроки модного танку. Сніг лягав на відкриту голову замітача великими клаптями вати. Замітач опер мітлу на груди, вложив руки в рукави блузи й втягнув шию між рамена, шукаючи тепла. Великий вовчур рапортфюрера Клявзена надбиг легко, наче відбиваючи своє тіло від мерзлої землі. Пес старанно обнюхав замітачеві ноги й чихнув.

Вулицею пройшов лагеркапо. Замітач швидко взяв свою мітлу до рук і з широким розмахом почав змитати сніг. Його очі пильно стежили за проходжим. Капо скрутив на блок і замітач знову опер мітлу на груди.

Від брами закричав побігущий, шукаючи „лагердінста“. Замітач набрав у легені морозного повітря і повторив заклик: „Лагердінст!“ Крики пролетіли цілим табором, як скарга. З боку вийшов СС-ман, в якого на грудях висіла металева табличка як турецький півмісяць. Він мав службу в таборі, але сидів у блокового й пив горілку. Його обличчя було червоне, наче б СС-ман вийшов з лазні.

З-за блоку появилася двох в'язнів з носилками, на яких лежав труп. Тіло було прикрите накривалом, а з-під нього висувалися босі ноги, худі, як ноги ворони.

Носії зайшли до 28-ого блоку, де в пивниці ле-

жали трупи. Той, що відбирав мерців, сидів по середині пивниці й снідав. Він глянув на прибулих, але не перервав свого заняття. Відбирач трупів мовчки допив каву, витер уста верхом долоні й підвівся. На животі трупа, на якому він сидів, виділа ямка, як на шевському стільчику.

„А номер має?“ — похмуро запитав відбирач носіїв. Він підійшов до носилок і зняв накривало.

„К... ваша мати п'яна була в патронташ!“ — вилаявся він диковинно. „Скільки разів маю говорити, що треба писати номер?“

Один з носіїв плюнув на бік і пересунув шапку на ліве вухо.

„Питай штубового!“ — сказав він, „нас то г... обходить! Зрештою, номер деє тут мусить бути написаний“.

Відбирач трупів розсердився:

„Не заливай голодних кавалів, бо зараз тебе накопаю до д... , ти ц... зломаний! Номер мусить бути написаний тут!“

Він добув з кишені кусник олівця і плюнув трупові на груди. Олівцем виписав велике число помершого, повторюючи кожно цифру півголосом, як задану лекцію.

„Кладіть там!“ показав рукою на вільне місце в куті.

В'язні забрали порожні носилки й вийшли, штовхаючи один одного на сходах і сміючись. Відбирач повернувся на давнє місце й закурив, приховуючи цигарку. Лівую рукою він розмахував дим, щоб скорше розвіявся, бо він курив підчас праці.

Роман Коваль стояв між хворими, які хотіли дістатися до лікаря і ждав своєї черги. Придверник з 28-ого блоку держав товпу поглядом своїх суворих очей на певній віддалі. Він був одітий в теплу куртку й рукавиці, тому в нього було призирство до хворих, що стояли в самих блузках, а деякі навіть без шапок. Придверник міг пропустити тільки знайомих, добре одітих промінтів, або таких, що від них міг дістати цигарку, чи кусень маргарини. Ті, що стояли перед блоком, були „музулманами“, тому мусіли вмирати. Такий був лад придверникового світа.

Хворі мали обличчя блідо-жовті, яких не міг зарожевити навіть мороз. Вони кулилися в собі, як кури, що не можуть найти захисту перед дощем. Декому надто починав дошкуляти холод і він вимахував руками, якби хотів прогнати його. Ці рухи нагадали Ковалеві його дитячі літа, коли він кінно переганявся з ровесниками. Кінь не мав сідла, а замість уздечки були тільки мотузки. Підчас їзди вскач треба було пригнути, а тоді руки рухалися в ліктях у такт кінського бігу. Коваль здивувався, що може ще думати про такі дрібниці, бо в нього була гарячка, а в голові шуміло, як від ударів.

Коло Коваля стояв молодий хлопець з рум'яним лицем. Хлопець був непосидюх і говірливий як сорока.

„Що тобі бракує?“ — запитав він Коваля і не ждав на відповідь, а говорив далі:

„А я хочу дістати „блокшунг“, бо вже не хочеться мені робити. Маю знайомого лікаря і він обіцяв мені виробити „цетель від лагерарпта“. Знаєш сам, як є!“ — хлопець моргнув до Коваля і поправив на собі поясок. Коваль пізнав, що хлопець мусить мати за поясом ковбасу, або кусень маргарини. Це був звичайний таборовий сховок для крадених речей.

„Так, за маргарину можна купити собі відпочинок і нічого не робити!“, подумав Роман. Він не міг довше стояти на ногах і сів під муром. Холод поповз по тілі, але гарячка скоро прогнала його знову. Ковалів сусід присунувся ближче до нього.

„Тепер ще добре, бо можна бодай дістатися до лікаря, або навіть на „кранкенбаль“. Коваль посміхнувся до себе, бо хлопець сказав „баль“, замість „бау“. Зрештою так говорили майже всі в'язні, навіть ті, що розуміли різницю між цими двома словами. Коваль не перебивав бесіди, бо хлопцеві слова забивали нудьгу вичікування.

Деколи виходив з блоку доглядач із списком і вчитував кілька прізвищ. Викликані входили до середини. Ті, що залишалися, раділи, що скоро прийде черга й на них.

„Ще тому рік треба було здихати самому, як хто захворів“, — говорив Романів сусід. „Скільки вже сидиш, колего?“ поцікавився Коваль, поглядаючи на молоде обличчя сусіда. Хлопець видув уста, наче б не вартало говорити про такі дурниці. Він показав Ковалеві своє число.

„Старий номер, 449“, — здивувався Коваль.

„Ти певно з другого транспорту?“

„Тепер у мене 18 років, а як забрали, було 15“ — спокійно відповів хлопець.

„Ото ж, браце, колись усі хворі мусіли після раннього апелю збиратися під кухню. Про лікарню ніхто й не думав! Тоді хлопці були насправду хворі, такі, що вже ледви рухалися, не такі, як тепер міліонівці, що йдуть до лікаря, бо „обиваються.“ То були самі старі номери.“

Коваль пригадав собі, що хлопець прийшов теж з цією метою, щоб звільнитися від праці, але мовчав. Цей молодик уже перейшов своє пекло й йому належало відпочити.

„Після виходу команд на працю, хворі збиралися до перегляду. Приходив якийсь штурман, чи у-ша й починав лікувати. Він брав у руки довгу, грубу лату й переганяв хворих з одного місця на друге. Хто ще міг устояти на ногах і ходити, той

тікав перед латою. Таких „доктор“ бив за те, що симулюють хворобу й наганяв до праці. Потім брався до хворих, які вже лежали на землі й питав:

„Ти хворий? Не можеш ходити? То вже й не будеш!“

„О, це були куревські часи, колего!“ — сміявся хлопець.

„Першим хірургом у таборі був простий швець“.

Коваль мучила цікавість і він забував про свій біль голови.

„А що було з тими хворими, які не могли ходити?“ — питався він.

„Що? СС-ман ставав на горло ногою, або латою по голові й кінець,“ — голос хлопця був рівний, без хвилювання.

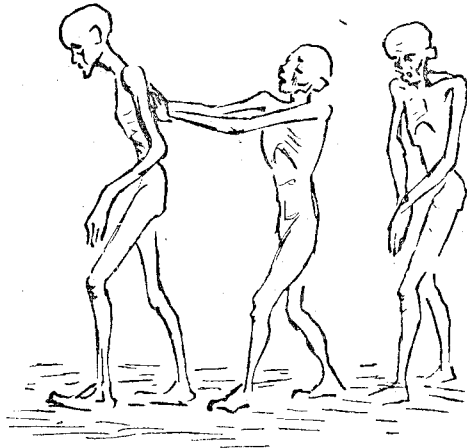
Придверник вискочив, як спущений з ланцюга пес, і сильними ударами розігнав хворих, які надто пхалися до дверей. Коваль добув з кишені кусник цигарки, що його дістав був від приятеля, і подав хлопцеві.

„Я маю гарячку й мені не смакує курення, — наче б виправдувався він. „А ти кури! А як тебе звать?“ Хлопець заховав цигарку й сказав: „Сташек. А закурю опісля, бо тепер крутиться той ск... син, лагеркапо й ще побачить.“

Вулицею надійшло кільканадцять в'язнів, один за одним, як гуси. Коваль глянув на них і йому видалося, що він маячить. В'язні були зовсім голі, а в деяких шкіра ясніла червінню і синіми плямами. Одні були худі так, що їх плечі, зад і ноги творили одну лінію без ніяких заокруглень.

„Чисто, як великі жаби, що піднялися на задні ніжки,“ — подумав Коваль.

Шкіра на задах цих людей поморщилася як старий пергамент. На обличчях у них лежала якась покірливість, наче б бідолахи просили в смерті вибачення за те, що їхнє життя таке цупке. По середині йшов чоловік, що держався свого попередника, як сліпий. Він був цілий спухлий і тіло лисніло в деяких місцях, мов витерте товщем. Чоловік насправді був сліпий, бо його очі заплили пухлиною, наче б хто приліпив йому під чолом дві великі жовтаві картоплини. Хода хворого нагадувала качку.

Сташек плюнув з огидою і закликав, як тільки кленуть молоді хлопці, що довго сиділи в німецьких концлагерах й забули про рідний дім.

„Але ж виглядає, як біда з нуждою!“ — закінчив він свій проклін.

„Сташку, куди ж вони йдуть, ці людські трупи?“ — запитався Коваль.

„Куди? Тут, на 28-ий блок, до „свентего Фенолєго“, а потім до крематорії!“ — засміявся Сташек.

„До якого святого йдуть, Сташку?“ — не второпав Коваль. Сташек звисока глянув на Романа, наче б дивувався, що той не знає.

„Лікар дасть їм укол з фенолю в серце й по всьому. Не знаєш, що в нас хворих викінчують „шприцюю“? То раз, браце, була тобі геца,“ — оживився Сташек, — „як давали такі уколи. Хотіли зліквідувати тиф і, як хто тільки мав трохи гарячки, діставав шпильку. Накидали ондечки під муром цілу гору трупів. А давали укол у ліве рам'я в жилу. І якийсь, браце, твердий ск . . . син, небіжчик, лежав, лежав і нараз підвівся. Пішов кілька кроків, мов той недорізаний півень, аж там під дроти, бо захотілося йому лити. З того часу почали давати уколи просто в серце. Саджають двох . . . Я . . . естем!“ — крикнув нагло Сташек, бо викликали його прізвище й він прожогом метнувся до дверей.

Теплава вода сплила дрожжю по тілі Ковалья, коли він станув під душем лазні. Поворот голого до блоку-лікарні, кількогадинне вичікування в ждальні на німецького лікаря і діймаючий холод, видалися Ковалеві поганим сном. Коло полудня прийшов німецький лікар. Черговий лікар-в'язень пояснював рід хвороби й німець хитав головою, як людина, яка мусить удавати, що все для неї зрозуміле.

„І на те треба ждати голому пів дня, щоби якийбудь неук тільки глянув на моє сухоребре тіло“, — думав Коваль, ідучи за доглядачем лікарні на 20-ий блок, — „його кивок голови кращий за найліпшу діагнозу світової слави лікаря.“

У блоковому коридорі вдарив Ковалья гострий задух відкажуючого порошка й людських відходів. По сходах ішов цілий хорівід хворих. Їх короткі, деколи тільки по пояс, рвані сорочки й жовтаві худі ноги в величезних дерев'яниках, справляли гидке враження. Дике скигління з відчиненої штуби рвалося на коридор, наче б на штубі били малого пса. Ковалеві однак було все байдуже й в нього було одиноке бажання: денебудь лягти, щоб заглушити той голосний стукіт у голові. Він не відчував холоду, ані цього, що з „чистої“ сорочки, яку

він дістав після лікарських оглядин, виповзли десятки вошей і жадно кинулися на його кров. Велика втома вгорнула його, як дужими раменами.

Штубовий, чи як його звали, комендант залі, лаявся мов навіжений і бив кожного, хто тільки підвинувся йому під руку. Він нервувався і тому стягнув з ліжка хворого, що кричав у гарячці. Комендант кинув його на долівку й вилив на хворого відро холодної води.

„Це остудить твій крик, ти . . .!“ — закричав комендант.

Всі ліжка в залі були заняті, тому доглядач зганяв по три хворих на одно ліжко. Чийсь ноги, як гострі кістки, надавили тіло Ковалья, але він не відчував цього, поринаючи в шумливий круговорот.

Очуняв Коваль від сильного болю. Шум у голові втих, гарячка спала, але тілом ходили дріжаки. Коваль почув, як хтось копав його в бік і питався, який в нього номер. Заспокоївши цікавість доглядача, Коваль притулився до свого сусіда й дужче натягнув одиноке накривало. Він лежав у двох на долішньому ліжку і крізь одчинене вікно віяв холод, як льодовий подув.

У залі стояв крик і доглядачі втихомирювали його на свій лад, бійкою і прокльонами. Блідава лампочка під стелею боролася з вечірніми сумерками.

„Ти яку хворобу мав?“ — запитався Ковалья той, що лежав з ним на ліжку. Не чекаючи відповіді, говорив далі.

„Я маю „дурхфаль“. А другі хворіють на тиф, запалення, флегмону й всі разом на одній штубі й на тих самих ліжках. Я лежав тиждень з таким, що мав воду в боці. З ним, колего, було добре, бо він не хотів їсти своєї пайки хліба, але він умер.“

Коваль зрозумів, що його сусід жалує за помершим, бо живився його хлібом. В горлі пересохло було й слова виходили з трудом, але Коваль запитав:

„А чого ж ти їш, коли в тебе хворий шлунок?“

Сусід вилаявся сороміцько в Бога й відповів питанням:

„А що, хіба маю здихати з голоду?“

Коваль пригадав собі тоді, що вже вечір і певно роздавали вечірні пайки. Та хліба коло нього не було, бо його забрав помішник штубового, або сусід. Але гарячка знову вирвала Ковалья з дійсності й він почув, що під ним западається світ.

Коли Коваль прокинувся, він не знав, чи минуло кілька годин, чи тиждень. Хворий на шлунок сусід лежав ще коло нього, але він був уже спокійний і тільки водив по залі великими очима. Коваль з радістю почув, що в нього немає га-

рячки, тільки кудись ділася сила, а голод корчив шлунок, як пальцями.

Був день і доглядачі крутилися по штубі. На сусідньому ліжку праворуч лежав хворий, в якого на ногах була флегмона. З ліжка йшов сопух, як з відчиненого гробу. На горішніх ліжках лежали три старші в'язні й голосно згадували про колишні бенкети. Коваль заслухався в їх слова, як у казку про неможливі історії.

„А пам'ятаєш, Франек, той обід, що ми їли в тридцятьп'ятому році в гостях у Юзка Кровицького?“ — питався лисий, як долоня, хворий свого приятеля.

„Це було саме на Юзефа, в березні...“

Третій смакун підвівся до половини тіла й живо розкидав руками, переконуючи, що вони їли обід не в 35-ому, але напевно в 34-ому році. „Я добре пам'ятаю, бо того року моя Геленка виходила заміж!“

Приятелі погодилися щодо дати, але скоро в них вибухла суперечка, чи ліпша є смажена гуска, чи свинячі ніжки, запечені в тісті. Опонент відвернувся від своїх двох приятелів і шукав собі слухачів між другими хворими.

„Найліпше є пити вишнівку Бачевского“, — захваловав він, „але треба положити на чарку ложечку густої сметани, тоді...“

З кута нараз виповз якийсь хворий з голодовою гарячкою в очах і накинувся на бідолашніх смакунів. „Шляк би вас трапив, ви в д... , цілий день тільки говорите про жертя.“

На коридорі знялася метушня, а чийсь голос крикнув: „Achtung!“ так, наче б хто різонув ножем. Доглядачі кинулись до ліжок, поправляючи одіяла. Виздоровці, протеговані штубового, що втримували в залі лад, швидко повлазили до ліжок таки в одежі, вдаючи хворих. Усі хворі витягнулись в ліжках на струнко, з руками на одіялах.

У товаристві блокового, чергового лікаря й доглядачів увійшов блокфюрер. Він пройшовся по залі, кинув оком по ліжках, глянув на таблички з температурними листками й задоволено кивнув головою. Лице доглядача, що пильнував табличок, проясніло. Він ніколи не міряв хворим температури, але кожного дня старанно виписував стан гарячки й шлунок.

Тому часто хворий на коросту мав температуру тифозника, а в дурхфаліста був правильний стілець. Листки були в порядку, але люди вмірали на свій лад, а не так, як виписував доглядач.

Відходячи сказав блокфюрер, що в залі смердить і занадто багато хворих. Блоковий зрозумів і випрямився.

„Jawohl, Herr Unterscharführer!“ — сказав він голосно.

Комендант зачинив двері й обернувся до залі. В його голосі дрожала лють.

„К... ва-ша матъ бу-ла!“ — сказав він, відділюючи кожний склад, наче б хотів, щоби хворі могли добре з'ямити собі його науку, — „я вам покажу!“

Він наказав зняти всі вікна й поставити їх у куті, щоб провітрити залу. Його помішники кинулися до ліжок, шукаючи за джерелом сопуху. Піпелъ блокового, малий Только, відкрив, що Ковалів сусід праворуч є винуватцем. Крім великих гнійних ран на ногах він мав бігунку й не міг сам зійти з ліжка. Только здер з хворого одіяло й злорадісно скликав усіх доглядачів. Коваль побачив очі свого сусіда, вони були перелякані як у миші, що її застукали в кутку.

Комендант залі не кричав, тільки що хвилини бив його чоботом у прогнилі ноги й питався:

„Що ти зробив? Що ти зробив?“

Ковалеві прийшло на думку, що в його селі так говорять до kota, коли він занечистить хату. Хворий корчився як червак, що не може говорити. Комендант утомився і сказав доглядачеві:

„Дай його там під вікно!“

Доглядач заволік хворого на ліжку під вікном, де не було сінника, тільки самі дошки, покриті папою. Він кинув йому, як ласку, одно одіяло.

На ліжка залітав сніг мов пір'я. Хворий плакав дитиною і проклинав маму, що дала йому життя, бо воно жахало його.

Альфред Шмідт, який лежав на горішньому ліжку при дверях, пожалівся комендантові, що товариш з його ліжка забрав у нього хліб. Комендант пішов і після хвилини приніс гумову палицю. Він наказав винному лягти на стілець, хоча той мав поранений зад і кості виставали, як два білі корінці. Комендант залі лічив голосно удари, щоб не помилитися.

Краплина крови впала на чоло коменданта, але він не чув її. Коваль подумав, що комендант не зможе її змити, як колись Каїн.

Після п'ятьдесятого удару комендант залі кинув палицю і зловився руками за поруччя горішніх ліжок. Він зручно підтягнув догори своє тіло й наказав покараному піднятися зі стільця. Побитий опер тіло на пальцях ніг і силкувався підвести його, випростовуючи в ліктях руки. Тоді комендант з розмахом опустив свої ноги на тіло хворого саме в те місце, де знаходяться нирки. Він повторив так ще два рази й зіскочив на землю. Побитий хекнув, як при натузі. Його мусіли затягнути на ліжку.

Роман Коваль не міг собі пригадати, чи він колись чув, чи може читав про це, що смерть є найбільшим добродійством, але він хитнув головою сам до себе, немов би притакував.

Вночі Коваль муcів вийти до клозету й на коридорі його перестрів блоковий. Голова Ковалья була важка мов чавун, а ноги не хотіли держати хиткого тіла. Тому Коваль держався стіни. Блоковий вдарив його кілька разів за те, що він стирав рукою мальовило на стіні. Блоковий пішов, а Коваль ліз до штуби на руках і йому здавалося, що він має тільки рік життя. Він старався забути про біль і потішав сам себе:

„Я маю ще щастя, бо дістав тільки пару ударів за стіну. А що мали казати ті два друзі зі Східної України, як їх вели на розстріл, бо вони перейшли травник і столочили ногами квітки при блоку?“

Ранком Коваль почув на своїй шії холодний приторк, як кусник заліза. Він обернувся і на нього глянули склом очі товариша. Рука мертв'яка лежала в Ковалья на шії, наче б він хотів попрацювати з ним, мов брат. Коваль відсунув від себе трупа й побачив коло нього шматок хліба. Непомітно Коваль сховав хліб за пазуху, втішаючись, що покійний лишив йому цим шматком кілька днів життя. Опісля крикнув на прислугу, щоб забрала мерця. Але штубовий наказав залишити трупа до слідуєчого дня. Він хотів ще на нього дістати з магазину приділ хліба й маргарини, як на живого.

Коваль лежав коло трупа й дивувався, що він не боїться мертв'яків. Він обернувся лицем до знайомого, що лежав на сусідньому ліжку:

„Знаєш, колего, а малим я дуже боявся трупів. Коли ж помер мій брат, я не зважився подивитися на нього.“ Сусід засміявся до нього:

„Це дурне, Ромек, я вже видів трупів більше, як людей у мойому містечку. Живі люди часами лячніші від мертв'яків. В осені сорокпершого року прийшов був до Аушвіцу транспорт советських полонених, так з 13 тисяч людей. їх примістили там, де тепер 22-ий і 23-ий блоки й загородили дротом. „Рускі“ сиділи голі на ліжках без одіял при відчинених вікнах. А був уже грудень. Їхніми блоковими й штубендістами були самі бандити. Після трьох місяців з тих тисяч лишилося всього сорок людей. Вони є тепер у Бжезінках на кухні.“

„Якже їх так скоро винищили?“ — запитав Коваль.

„Кожного дня давали їм лише юшку з брукви. А наші,

лагрові обіди були тоді добрі, з макаронами, картоплею, навіть з м'ясом. Тільки їм варили окремо. Потім кинулися воші й тиф. Хворих гнали до роботи, а вечором звозили трупів. Я був при цьому — зітхнув Романів сусід — і бачив. Цілими возами привозили з команда. Їх скидали на купу, а хто ще дихав, того брали за руки й ноги й кидали об землю, щоб дійшов. Після апельсини вантажили на сани, такі великі, що мають полозки з цілого бруса. Дочіпляли до трактора і вїо! А хлопці були самі вибирани!“

Сусід помовчав трохи й додав:

„А знаєш, Ромек, як ті бідолахи боролися?“

Роман здивувався:

„З ким боролися?“

„А з тими ск... синами, блоковими й штубовими. Ловили на собі тифозні воші й тайком кидали на бандитів. І чи ймеш віру, що ні один із них сьогодні не живе? Всі викінчилися на тиф. Хлопи були сильні, вижерті, а не витримали.“

До Коваля прийшов доглядач і дав йому пайок хліба:

„Передав тобі твій колега, Миколай!“ — сказав він. Хвороба виснажила Ковалю і його нерви були податливі на жалості. Він заховався під одягом, притискаючи хліб до брудних грудей. Перед його очима станув друг, Микола Клен, що прислав йому хліб.

„Певно сам не їв нічого, а віддав мені! — думав Коваль і нагло захотілося йому побачити своїх товаришів, почути їхні голоси. Затужив, як за сонцем у хмарний день.

На штубу ввійшов „лікар“ Павел і покликав до себе доглядача.

„Сьогодні перенесуть на твій відділ хворого на дурхфаль. Йому вже краще, але ти лікуватимеш його цим ліком!“ — сказав Павел і дав доглядачеві пляшечку. Доглядач прочитав назву ліків і здивовано глянув на Павла.

„Але ж це „истицина“, середник на викликання розвільнення, а хворий і так має бігунку? Ці ліки вб'ють його за один день!“

Оберпфлегер Павел курил цигарку й в його очах осів холод, сивий, як дим.

„Я його добре знаю ще зі світа. І ти даватимеш тричі в день цей лік, що маєш у руках!“ — твердо сказав головний доглядач і пішов.

Тирський підійшов під вікно лікарні й покликав Ковалю. Хворий, що глядів крізь вікно, повідомив Ковалю, що до нього прийшов товариш. Вістка обдала хворого радіощами, наче б його викликали на волю. Він чіплявся ліжок і так доповз до вікна.

Він хотів багато сказати Тирському й розпитати про других, але він почув, що в нього брак слів. Товариші тільки дивилися на себе й мовчали. Вони зустрілися мов два далекі світи, хоча були на цій самій дорозі.

„Йди до ліжка, Ромку“ — промовив вкінці Гнат Тирський, — „а то промерзнеш. Я прийду до тебе ще після апелю!“

Він оглянувся на всі сторони й кинув на вікно щось загорнене в папірець. Відходячи, Тирський ще запитався друга:

„Ага, а не могли б вам трохи примкнути вікон? Сьогодні досить міцний мороз!“

Цими словами він висловив свою журбу, але не міг нічого зарадити.

Коваль розгорнув папірець і найшов дві цигарки, кілька сірників і кусок коробки, щоб засвітити. Гнат Тирський віддав був за той подарунок свого улюбленого ножа, але Коваль не знав про те.

Гнатовна усмішка додала Ковалеві сили. Він лежав на ліжку й лічив хвилини, коли скінчиться апел. При цьому він думав про той час, коли він ще на волі мав операцію і лежав у лікарні. Тоді приходили до нього часто знайомі, але деколи вони його втомлювали. Тепер йому видалося, що час зумисне зупинився, щоб дратувати його.

Гнат Тирський стояв на апелі перед сімнадцятим блоком. Напроти була площа, що тягнулася аж під кухню. На площі під високою лямпою стояв столик і при ньому рапортфюрер відбирав звіти. Коло столика стояв лагерфюрер Аумаєр. Він був низького росту, бундючний, як індик. Голос лагерфюрера звучав гостро, крикливо мов у сороки.

Близько шіснадцятого блоку на краю вулиці, осторонь від звичайних в'язнів, стояла трійка: головний писар, таборовий перекладчик і лагерельтестер. Аумаєр нервувався і кликав до себе лагерельтестера. Цей швидко перебігав дорогу й зупинявся перед столиком на віддалі кільканадцяти кроків. За кожний раз він вистукував зап'ятками, як на військових вправах. Вислухавши наказів, він знову біг на своє місце, щоби після кількох хвилин повторити те саме. Лагерельтестер був невисокого росту, щуплий, з гладко причесаним волоссям. Він майже ніколи не носив шапки, щоб не знімати її перед СС-манами. Зате пильнував, чи звичайні в'язні скидають свої шапки перед ним.

Тирський дивився на струнке тіло лагерельтестера в добре пошитій чорній блузі й сердився в душі.

„Напушений німецький бандит і перед ним мусять гнути голови навіть такі люди, якими гордилася ціла Європа“.

Апель тривав довго, бо звіти блокфюрерів не згоджувалися із загальним станом. Головний писар пішов до столика й пояснював. Він був високий, до того ще й підтягав плечі вгору й тому полосатий новий плащ висів на ньому, як на вішалці.

Мороз потягнув небо рожевою краскою і воно горіло далекою загравою. В'язні мерзли, тому починали тупцювати на місцях. Другі махали руками, як великі птахи крилами, коли не можуть піднятися вгору.

Перед п'ятим блоком лежав труп, прикритий наліжником. Коло нього лежав хворий тільки в одній білизні. Він не міг бути на штубі, бо відбувався апель, а стан в'язнів на блоку мусів при перевірці згоджуватися. Майк бачив, як хворий корчився з холоду, шукаючи собі захисту. Тонка, піврана білизна не могла його загірті, тому він поповз до трупа й стягнув з нього одіяло.

Мороз не дозволив йому лежати спокійно й хворий врешті виліз на мертв'яка, наче б просив у нього дрібку тепла. Майк засміявся тихо, бо він згадав про одну книжку, якій автор дав назву „Поza межами болю“. не знаючи властиво, де справді кінчається біль. Майк і сам не міг би був сказати про межу болю, бо людське серце є витревале.

Він бачив учора, як з блоку викинули на сніг п'ять голих людей, бо вони були хворі й не могли йти до праці. Арбайтсдінстфюрер застав їх на блоку підчас робочого часу й наказав покарати. Хворі нагадували великих червоних черв'яків. Вони вже не могли кричати, а сльози замерзли їм на обличчях. Майк мав на собі светер під блузою і поверх плащ, але він не міг з холоду довше стояти на одному місці.

„А ті бідолахи то таки добре померзли!“ — подумав він і пішов був геть.

Рапортфюрер наказав перешукати всі блоки, бо бракувало одного в'язня.

„Blöcke durchsuchen!“*) прокричали блокові й пішли зі штубовими шукати того що пропав. Тисячі в'язнів мусіло ждати на дворі й мерзнути. Вони кашляли довго, різними діпазонами, наче б хотіли вкоротити собі прикрі хвилини вижидання.

Від воріт надїхало тягарове авто, що привезло з Буни**) хворого в'язня. Підчас праці йому роздерло живіт так, що кишки виплили наверх. В'язень зібрав їх руками, щоб не випали зовсім. До того він був босий, бо йому забрали черевики, коли його везли сюди з Буни.

*) Перешукати блоки!

**) Буна — назва табору, віддаленого 3 км. від Ау., де були фабрики штучної гуми „буни“.

Хворий зліз з авта й дріботів крочками за перекладачем до столика, при якому був лагерфюрер Аумаєр. Перекладач зголосив випадок і прохання в'язня про дозвіл відійти на блок. Після цього він повернувся на своє місце.

В'язень старався стояти на струнко, вдивляючись в лагерфюрера, як у дорогий образ. Крізь пальці його рук визирали синюваті кишки, під які він підложив свою шапку. Аумаєр обернувся плечима й кричав до блокфюрерів, щоб вдруге зложили звіт.

„Якщо ще колись вийду на волю, а хтось зачне мені розказувати про свої терпіння, чи лікарські операції, то я дам йому в лице, хай не бреше!“ — міркував Гнат Тирський.

„Mützen ab!“ — командували блокові й здавали СС-манові звіт про стан свого блоку. Блокфюрер обходив ряди й перечелював кількість в'язнів. Він вертався на площу й ставав у чергу других блокфюрерів. Кожний з них підходив три кроки перед рапортфюрером, підносив на привіт руку й здавав звіт.

До Тирського долітали слова, як грудки снігу:

Блок . . . soll 842, ist 800, zwei Arrest, vierzig kommandiert . . .“*)

Рапортфюрер закомандував: „Fertig! Häftlinge stillgestanden! Mützen ab!“**) і здав звіт Аумаєрові.

Лагерфюрер зложив папір з рапортом і сховав його в нагрудну кишеню. Потім він пригадав собі хворого, якому випали кишки й дозволив іти в лікарню. Хворий знову подріботів за доглядачем лікарні. У нього була радість на обличчі, як сонце, що вийшло з-за хмар.

„Дістане шпильку, а біжить, немов би там на нього чекало саме здоров'я!“ — сказав хтось за плечима Гната Тирського.

Роман Коваль не дїждався друга, бо після апелю заряджено строго „Lagersperre“***) й ніхто не смів вийти з блоку. На вулицях стояли блокові й пильнували, щоб хтось із в'язнів не зломав наказу.

На штубу Ковалья вбїг задиханий „піпель“ Только.

„Вибирають до газу! крикнув він штубовому. „Під дев'ятнадцятий блок заїхали авта“.

Всі доглядачі вийшли на коридор і забігали, мов сполохані кури. На штубі сїв жах, що глянув по хворих очима мертв'яка.

„Не бійся, колего,“ потїшав Роман сусїда, бо почув, як тіпається в смертному страху його тіло.

„До нас не прийдуть, у нас люди ще сильні, а на дев'ятнадцятому самі „музулмани!“

*) Повинно 842, є 800, двох арештовано, сорок відраджено.

***) Готово! В'язні тихо стояти!

***) Заборона виходити з блоків.

Але Коваль знав, що так говорять тільки його уста, а сам він не вірить у це.

Вісім великих вантажних авт ждало під блоком на свій вантаж смерті. До блоку ввійшов таборовий лікар, лагерфюрер і кількох старшин, залишаючи на дворі сторожу з машиновими пістолями. Прислуга блоку wraz із блоковим ішла позаду, як господарі. Черговий лікар зігнав хворих з ліжок і наказав усім скинути білизну.

„Оце тобі й кришка!“ — подумав Василь Чорненко, що лежав після тифу.

„Треба вмрати, хоча не хочеться!“ Він скинув сорочку й намагався твердо ступати ногами, не показуючи страху. Василь набрав у легені повітря, стараючись поширити свої гарно збудовані, але худі груди.

„Що ж, раз мати родила, та плакати не буду перед вами, таку вашу мати германську!“

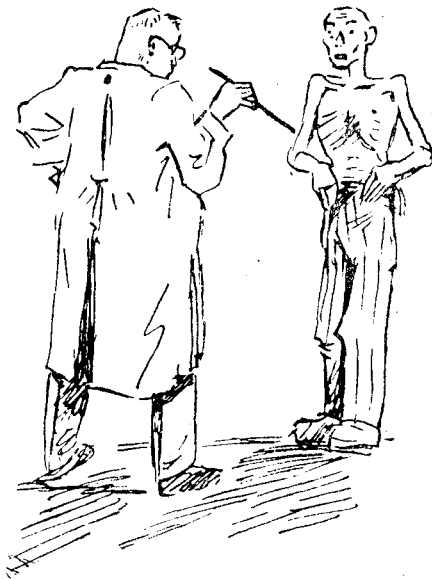
Таборовий лікар вимахував паличкою і крізь окуляри глядів на хворих, що проходили чергою повз нього. Блоковий стояв позаду з хмурним обличчям, як перед судом. Головний доглядач тримав у руках картотеку хворих. Він пильно стежив за лікарем, наче ждав знаків.

Худий, як скипка, старий в'язень тягнув за собою поранену ногу, мов птах перебите крило. Лікар глянув на доглядача й торкнувся його паличкою. Доглядач мерщій відложив на бік картку.

Білий жах нечутно товкся по штубі, присідав на ліжках і повз до дверей як гадина. Хворі мовчки проходили попри лікаря, тримаючи руками своє серце, щоб не вихопилося з грудей. Доглядач поглядав на лікаря і відкладав картки.

Василь Чорненко пройшов останнім, Перенісся в нього зблідло, а уста висохли, як від гарячки.

„Проскочив, чи доведеться поїхати?“ — мучився він

думкою, коли вийшли зі штуби страшні гості, а він натягав сорочку.

Доглядач повернувся і почав відчіпати з ліжок таблички цих, що їх лікар признав на смерть. Чорненко стежив за ним як рись, що доглянув добичу.

„Ну, слава Богові!“ — гарячою кров'ю сплила до серця радість, коли доглядач поминув його ліжку, не знімаючи таблички.

„Цей раз пройшло!“

Малий, чорнявий Симхе Штейн не хотів піднятися на ліжку, а просив свого сусіда, щоб подивився на його табличку.

„Йой, не муч мене, а скажи, чи висить? Я знаю що висить, але хочу бути певним.“

Сусід ліз, мов великий павук, здовж ліжка й допитувався: „Як ти називаєшся? Штейн? Є Губайдулін . . . Копито . . . Одессер . . .“ читав він поволі, „а Штейн нема“.

Симхе не вірив і злавив з ліжка, щоб переконатися. Він довго вдивлявся в порожнє місце, де недавно висіла картка з його прізвищем. Штейн обертася до товаришів, наче б у них хотів найти відповідь:

„Що ж це таке?“, питав він. „Та ж я зовсім здоровий і дужий!“

Симхе Штейн простував своє худе до останніх жил тіло, аж тріскотіла на ньому зморщена шкіра.

Вантажні авта стукотіли моторами працальну пісню. Доглядачі лікарні помагали хворим влазити по приставлених східцях, обережно клали на поміст авт носилки з тими, що не могли ходити. Холодний вітер зривався з даху й качався по снігу, мов пустотливий хлопець. Він залазив у рвані сорочки хворих, торкався льодом худих, поранених тіл, щоб загасити людське бажання жити.

„Хай уже ідуть, бо позамерзаємо тут!“ — блукала думка й втома клала свої пальці на змучені очі.

Штубовий вернувся на залю і сполохав тишу.

„Забрали з дев'ятнадцятого до чотири сотні людей,“ — сказав він своєму помішникові. „Вже виїхали і на сьогодні маємо спокій!“

Ковалів сусід захлипав, як дитина, і Коваль обняв його за пліч.

„Тихо, брате, тихо, будеш ще жити!“ — кинув слово добре, як білий хліб.

* * *

Юрко Булат почув дзвінкий сміх, що розсипався за його плечима, мов скляне намисто. Він оглянувся і побачив свого улюбленця, Сергія Кравченка. Сергій визирав із-за ґратованої брами 21-ого блоку, мов ведмедик із клітки. По подвір'ї бігало багато хлопців-підростків, що весело гралися в снігову бабу

Булат згадав, що вже кілька днів не бачив Сергія, хоча шукав за ним у 18-ому блоку.

„Сергійку, а що ти тут робиш? Чому не заходиш до мене?“—

Булат підступив до брами. Хлопець засміявся

„Я б радий, дядьку, та оце забрали нас сюди і держать у заперті, мов овечок. Тут нас буде до три сотні, як не більш. Самі українці.“

Хлопець зловився руками за ґрати й гойдався.

„Це вже другий день не ходимо на команду, а гуляємо тут, на подвір'ї.“

Кравченко просунув голову крізь прутья ґрат, нахилиючись до Булата, мов би хотів сказати йому якусь таємницю.

„Казав мені доглядач, що даватимуть нам якісь уколи, бо ми наче б то хворі були. Та я зовсім здоровий, дядю, тільки їсти хочеться!“

Булат сягнув рукою до кишені, але не найшов нічого.

„Зажди, я принесу тобі хліба!“ — сказав він і пішов геть.

Доглядач вийшов надвір і покликав дітей. Як гамірливі горобці, збіглися вони до купи, наповнюючи залю своїми молодими голосами.

„Роздягайтеся, хлопці, до гола! — наказав доглядач, „а я зараз вернуся!“

Він замкнув двері й пішов коридором до другої кімнати.

„І що їм ці діти завинили?“, думав він, ідучи. „Ну, дають „шпіріцу“ хворим, калікам, але нищити дітей?“

Доглядач постукав у двері й попросив дозволу увійти. Він випрямився перед німецьким лікарем і зголосив:

„Вже роздягнені всі, чи приводити?“

Лікар потакнув і доглядач вернувся.

„Сергій Кравченко!“ — вичитав він з картки. Голий, круглий хлопець вискочив з гурту.

„Я!“ — сказав тонким, дитячим голосом.

„Ходи!“ — доглядач узяв його за руку й повів коридором. Перед дверима він зігнув хлопцеві руку в л'кті й затулив йому нею очі.

„Не дивися, а то злякаєшся. Тільки не бійся, це не болить!“ — сказав хриплим голосом. Другою рукою він відчинив двері й розсунув чорну завісу.

Довга, гостра, як жало гадини, голка плавно пройшла крізь тіло, шукаючи серця. Вправна рука німецького лікаря натиснула толк. Тіло хлопця дрогнуло, як під струмом, на червоні уста вибіг крик і сконав. Доглядач попхав хлопця у кут кімнати й пустив. М'яко стукнуло об землю тіло.

„Слідуючий!“ — сухо сказав лікар. Кроки доглядача простукотіли коридором, наче б хто забивав у дерево великі цвяхи.

Юрко Булат держав у руці пайок хліба й ждав.

„Зараз Сергій вийде!“ — думав він. „Забрали з України дигину й повезли, наче в ясир. А воно затужило за мамою. Подорозі зловили й гали до табору, як якого простуника.“

З блоку вийшов доглядач, зупинився на сходах і приклав руку долонею до очей.

„Тадзю!“ гукнув його Булат. „Не знаєш, чи ще вийдуть ті малі пацаяи?“

Доглядач пильно глянув на Юрка й поволі сказав: „Вийдуть, але . . . димарем. Недавно дістали голку.“

Булат відкрив очі, бо на них упала раптово мла.

„Всі, Тадзю?“ — голос вийшов неприродний, наче б говорила чужа людина. Доглядач кивнув головою.

* * *

V.

О, Вавилоне окаяний,
блажен, хто дасть тобі таке,
яке ти нам дав, Вавилоне! . .

Ніч обгорнула табор чорною наміткою і розвісила на дротах світельця, як золотисті яблука. Від входової брами блимнув прожектор, пробіг по дахах блоків, заглянув до вікон і, розсипаючись вулицею, завмер. Застукотіли об каміння важкі кроки нічної сторожі, з темряви виринула висока постать лагерьлестера Бруна. Крізь щільно затулені шибви в кімнаті блокового продерлися згуки гармонії і розвіялися в ночі. На мент заясніло на піддаші світло й погасло.

Голосно затарахкотіли під двадцятьвосьмим блоком вози. Вони виринули в смузі прожектора, як дивовижні марева. З-під брезентових накривал возів висунулись ноги, худі руки замахалися в такт коліс, мов на працання. Вдягнені в білу одяжу, доглядачі лікарні видалися таборовому поліцаєві привидами зі страхітливої казки. Він стояв на розі вулиці, як дерев'яна статуйка.

Вози проїхали браму й завернули праворуч.

„Повезли трупів до крематорії!“ — подумав поліцай. Він обійшов блок і глянув на широку площу.

„Якщо б зібралися тут, на апель, усі ті, що їх знищив Аушвіц, ледви чи вистачило б усім місяця. Навіть для їхніх духів!“ — сказав він сам до себе.

Із-за вугла вискочив вітер, як пес, і поліцай здригнувся.

Висока дощана брама відчинилася зі скрипом і вози вїхали на подвір'я старої крематорії. Паляч вийшов з блоку наче з-під землі й глянув на доглядачів. Він мав утомлене обличчя і хитався, мов п'яний. Рухом руки паляч зсунув свою шапку на зад голови й вилаявся гидко, зі серця:

„Ну й де їх діну, до к... нендзи? Працюємо день і ніч, на зміни, і не можемо всіх спалити. Льох завалений трупами як дровами й не можна їх позбутися. Спідні лежать уже тиждень і смердять, як сам черт. Я вс... в таку роботу!“

Він сів на купці людських тіл, що їх скинено з авта й безнадійно махнув рукою. Потім закурив і сказав своїм поміщикам:

„Тягніть їх до середини!”

Паляч обернувся до доглядачів лікарні і наче жалівся:

„Хоч би везли до Березинок*) там є великі крематорії, а в нас є тільки три паленища, які вміщають ледви шістьох трупів і то на чверть години. Холера, самі „музулмани!” — закінчив він і торкнув ногою якесь худе тіло. Мертв'як гойднув головою і наче засміявся своєю безстидністю смерти.

На вузьких залізних рейках стояли на коліщатах ночовки й помішники паляча кляли на них трупів.

„К... твоя мати була...,” — сердився один, бо велике, розпухле тіло виставало горою понад ночовки.

„Не пройде ц... смутний крізь дверцята!”

Помішник брав лопату й гатив по трупові, щоби втовкти його в ночовки. Паляч підійшов до печі й натиснув гудзик. Осібний прилад відвернув жар розпаленого до вісімсот ступнів повітря в нутро печі. Паляч відчинив дверцята й дуже руки всунули ночовки в глиб. Грюкнули замкнені двері, гарячий воздух хлинув струменем.

Утомлений паляч сів біля печі й закурив. Крізь прозоре віконце з лосняка**), що було вправлене в дверцята, бачив він, як м'язи починали виводити дивовижний танок, наче б тіла раділи з горячі, яка синюватим полум'ям спалахувала над ними. Догасала палячева цигарка й враз із нею попеліло тіло. Опісля дванадцять хвилин тліли кості.

З гуком висував паляч ночовки за допомогою залізного гака на бічні рейки й впихав до печі нові тіла.

„Но, хлопці, ще година роботи й „файрант”!“ — звернувся паляч до своїх товаришів.

„А другій зміні скажіть, хай не висипає попелу, як звичайно, на поле, але залишить. Піде до „Уніону“***)) на долівку замість жужлю, а частину заберуть мулярі до заправи!”

*) Березинки, Бжезінки — Біркенау, місцевість, віддалена від Аушвіць-у 3 км, де був великий табор Аушвіць 2.

**) Лосняк, міка — прозорий мінерал.

***)) „Уніон“ — фабрика зброї коло табору Аушвіць.

Він глянув у кут льоху, де лежала гора трупів і повистав:

„А решта хай гниє, або йде до чорта. Ми вже самі ледви живі!“

Стукотіли ночовки, лаялися палячі й задушливо млосний сопух тіл снувався млюю. А по кутках блукали нічні тіні, як душі тих, що проходять митарства.

На сході хтось краєв золотим ножем край неба й воно стікало кров'ю. Ставав день і зорі зітхали втомлено. Сон тривожно тікав у поля, а за ним гнався голос ранішнього дзвінка.

Зенко Ловчан підніс важку голову з-над столика й зівнув на весь рот. У кімнаті політичного відділу було тихо. На столах лежали купи анкетних листків, валялися пера й рештки нез'їденого хліба. В куті билася муха, як думка. Після цілонічної праці Зенко був лихий і його очі гляділи гостро з-поза великих рогових окулярів. Він протягнувся цілим тілом і підійшов до вікна. Між бараками стояли свіжі в'язні й ждали, коли їх покличуть до політичного відділу.

„Знову робота!“ — буркнув до себе Зенко й нудьгою засмоктало під серцем.

„Ще й видумали нове: татууй кожного на лівій руці. Ледви впорався з актами померших,“ — на згадку про „померших“ Ловчан підсміхнувся їдко.

„Розвалюють *) сотнями, газують, а ти пиши: Тадеуш Стронціцкі — помер на удар серця . . . Ізидор Ізраель Тран, помер на запалення легенів . . .“ Ловчанові молоді уста викинули досадні слова, що їх тільки можна назбирати на міжнародному смітнику концлагера.

„Ледви впорядкував померших, приймай нових „дугантів“ пиши, випитуй, пильнуй, щоб дістав число, словом: гаруй, як кінь.“

Двері відчинилися і до кімнати почали входити товариші по праці. Ловчан вийшов надвір, щоб освіжити сонну голову.

Шість сотень нових в'язнів ждало своєї черги. Два „специ“ по наколюванні чисел охрипли від лайки й накликувань. Товпа хвилювалася, мішала ряди й гула роєм. По головах гуляла палиця і лютий голос верещав накази:

„Підходь порядком . . . по черзі . . . так, як вичитую, ти інтелігенте п . . .“

*) Розвалюють — табор. приказ - розстрілюють.

Наколывач сидів на столі, опертий одною ногою об землю. Другою вимахував вільно, щоб могли кожної хвилини прочитати нею неповоротного новика. В'язні підтягали до ліктя рукави блузи й оголювали ліву руку. З острахом і деякою цікавістю підходили вони до стола. Наколывач вправно дзьобав гострим шпеником чорної ручки й вибивав на руці число в'язня.

„Черговий!“ викликав він.

Чорні, з грайливими блисками очі, зазирали в лице наколывача, а м'який голос постелився шовком, питаючи, чому дають на руках числа. Наколывач узяв лівою рукою за лікоть дівчини й швидко забігав голкою.

„Треба татуувати, щоб не могли скритися ті, які втікають. Хотіли вибивати число на чолі, або на лиці. Серед таборової управи були гарячі спори, але перемогла партія прихильників чисел на руках.“

Наколывач любовно оглянув свою працю і пустив руку.

„Вже всі? ні? Ага, ще ті м'ліоновці!“

Він підійшов до гуртка жінок, що держали на руках маленьких дітей.

„І де ж тут, у Бога-Отця, бити номер?“ — клопотався наколывач.

„Франек“ — озвався його товариш, „шеф казав, що діти дістають числа на задку.“

„Де?“ — здивувався Франек. Він здвигав плечима й перекидав дитину горі плечима. Маленьке тіло синіло від холоду й болю, а голосний плач рвав мамине серце на шматки. Наколывач кляв півголоса й поспішав.

Зенко Ловчан вертався до свого столика, а в його вухах стояв жалібний крик, як пташине квиління. Він скидав свої окуляри й що-разу протирав їх хустиною, наче б на них осідала слізна мла.

Іван Пилипенко підняв із землі маленький черевичок і оглянув його з усіх сторін. На білій шкірці вистілки золотіли грецькі літери.

„Тессалоніки“ — прочитав у голос Іван і додав.

„Мабуть міцні були ті ноженята, коли забрили аж тут до табору.“

Враз із Гнатом Тирським і Ваською Чорненком з Полтави, Іван працював у великій „завні“ біля крематорії. Вони підбирали розкидані з транспортів речі, складали клунки.

П'ять високих димарів модерно влаштованих паленищ димило густим, чорним чадом. Згар палених тіл осідав на довколишніх полях, як гайвороння.

В'язні з т. зв. „зондеркомандо“ потопилися від праці й випитої горілки. Вони мусять пити. За день праці треба спалити кілька тисяч трупів. Декоди теж доводиться копати довгі рови й на костирях з дерева спалювати запас людських тіл. Праця виснажує їхні нерви й вони стають машинами.

На руках молодого в'язня повно золотих перстенів. Їхні каміння мерехтять грайливо, як спогад про тих, яких він спалив. Перед тижнем він сам на власних руках поніс до печі тіло своєї жінки. Її молоді груди ще пахли колишнім коханням. Довгі, чорні коси били його по ногах і він думав, що він кинеться з нею в жар печі. Але біль пройшов. Треба тільки випити цього рому, що привіз останній транспорт. Зрештою, за кілька тижнів і його спалять. Заженуть ціле „зондеркомандо“ до газу, а потім у піч. Надто багато бачили хлопці. Наберуть нових до праці.

В'язень відійшов і веселий Васька моргнув Тирському густою бровою.

„От так раз техніка, брат! Не даром західна Європа!“

Довгі, блискучі рейки підійшли аж до газової комори. Кожного дня котяться ними великі валки возів і привозять тисячі людей. Це переважно жиди, цигани й другі народи. Це всі, що в їхніх жилах пливе кров „нижчої раси“. Європа платить гараж Молохові, якому на ім'я третій Райх Гітлера. Дань крові й майна.

Тирський глянув на блискучі рейки і йому вчувся стукіт сотень поїздів і гамір тисячних мас. Солодкою музикою озвалися просторі далі його України й сонце визирнуло з променистих очей його братів. Війнуло подихом зелених піль Данії і солонуватим запахом моря Голляндії. Розсипалися в пухкому пилі самоцвіти Бельгії. Ніжно забреніла мова Франції. Русяві великани з-над замислених фйордів Норвегії привезли в своїх очах клаптик їхньої синяви. Затужила циганською скрипкою угорська соняшна пушта.

Тирський побачив у своїй уяві метушливість палких, чорнооких італійців і усміхнувся враз із гамірливою юрбою мешканців польських міст. Заплакали за своїми оливкові гаї і далекі грецькі мірти. Серби пройшли повз Гната й від них пішов подих орлиних крил, що захищають своє гніздо.

Густіше задимив високий димар крематорії, полум'я вдарило в небо. Тужно прокричав паровіз і колеса вистукали останній такт. Висипалися з возів гори клунків, уся домашня мізерія, заплакали діти, як загублена отара овець. Важке зітхання війнуло полем:

„Ну, врешті приїхали! Тепер відпочинок.“

Засуєтилися СС-мани, забігали в'язні, капи, хижо зазираючи в клунки гостей.

„Треба щось і собі придбати, зорганізувати їжу, дорогі речі, заки це все майно вивезуть у Німеччину.“

„Роздягатися до купелі!“ — упав наказ і радісне захоплення оживило тіла прибувших.

„Так солодко буде змити з себе дорожний бруд, надіти свіжу сорочку! Ні, таки вони люди, ці гестапівці...“

Гамір став над товпою густим серпанком. Соромливо затулилися поданими рушниками, крішко стиснула рука так пожаданий кусник мила. Жінки й діти, старики й молоді, дужі хлопці.

„А не забудьте числа своєї шафки в лазні, бо опісля не дістанете своєї одежі!“ — поважно повчив командофюрер.

„Не забудемо, ні!“ — засміялися до нього щасливі очі юрби.

Підземна газова комора, влаштована як велика купальня з душами, сповнилася сотками тіл. Десь з кутів комори голосним ропотом захвилювало невдовілля:

„Досить уже, досить людей! Не стане для всіх води!“

Іронічно скривилися обличчя в'язнів із зондеркомандо, а услужний штурман заспокоїв затривожених:

„Не турбуйтеся, бо „води“ є багато й всі помиються до схочу!“

Дужі руки палячів кинули понад голови старших людей, маленьких діток, мов м'ячики. В коморі знявся плач. Важкі двері поволі закрили вхід.

„Я не хочу, нустіть! Це не купіль, а смерть!“ — біля дверей комори знялася раптом метушня. Тирський побачив, як дей, що зачиняв двері, відскочив поштовхом на бік. Йому на поміч надбігли палячі. В дужих, засмалених руках забилася птахом молода дівчина. Зручним ударом звільнилася вона з обіймів і кинулася до втечі. Повз газову комору, туди, де лисніли в сонці дроти. Теплою Пароського мармору заясніло її голе тіло, вітер розмаїв кучері крилом ворона. Біг дівчини легкий, як у давньої лісової дріяди. У великих, темних очах жага життя.

Тирському залерло в грудях віддих. Ось дівчина вже близько них, ще трохи й сховається в ярі, що йде коло дротів. У той мент, перетинаючи на укїс шлях, вискочило

шістьох СС-манів. На бігу вихватили пістолі й червоні блиски зринули круг дівочого тіла, як святойванські мушки.

Дівчина пристала. М'яко зігнулося в поясі її хороше тіло, хвиля чорних кучерів сплила аж по землю.

„Невже кінець?“ подумав Тирський.

Ні, ось вона знову випрямилася струнка, схожа на Праксітелеву різьбу. Плавним рухом звернулася до ворогів. Швидко захвилювали груди, очі в полумені вогнів, у руках камінь. Біле рам'я звелось вгору й повітрям зашуміла вага каменя.

Швидше, дрібніше задокотіли кулі й у відповідь їм жужмом полетіло каміння. Зніжковілі пристали СС-мани. Похилилися в димних кучерях опущені вниз пістолі. Щось, як крик радості сконало на Гнатових устах. Дівчина знову кинулася до втечі. Затремтіли червоні уста й важко зітхнули білі груди.

Гончаком підбіг їй у слід гестапівець.

„Цок, цок, цок,“ — м'яко вистукали об каміння кулі. На плечах дівчини вицвіла маком кров. Втомлено, повільно відвернулася вона лицем до ворога.

Пак — пак — пак — розірвали повітря швидкі, вривчасті постріли.

„Оці стріли, Гнате, відлічують дні німецькій імперії“ — голос Пилипенка привернув Тирському віддих.

Гострий запах пороху змішався з смужечками револьверових димків і розвіяв їх довгим зітханням. Непорочною білістю з'яснило на землі тіло дівчини. На грудях широкою плямою просякла кров. В очах застиг клаптик неба.

Журним пошумом затужили оливкові гаї і заплакала в далеких лісах Геллади Панова флейта. На безкраїх рівнинах Аїду зацвів новий асфодел.

Тирський почув, що хочеться йому кинутися на когось і шматувати чиесь зненависне обличчя. Або впасти до землі й в безсиллі плакати довго, до болю. Пилипенкова рука дрогнула при боці наче б він відчув там свій колишній револьвер. Васька споважнів і похитав головою.

„Ех, і красу ж хорошу вбили!“ — кинув зі серця слова.

Крик фюарбайтера нагадав про працю. Знову треба

складати клунки, підбирати речі. Палячі відчинили двері газової комори й почали виносити тіла, покорчені мукою, поранені власними зубами й нігтями в боротьбі з нагальною смертю. Малі подушені дитинчата схожі на порвані шматяні ляльки.

Дужче, сильніше заволікли небо чорні дими. Знову застукали рейки, засвітав у далі гудок паротяга.

Васька глянув у далечінь, як журавель, і здивувався. „Знову надходить ешелон. І якого біса вони сюди їдуть з клунками, з малими дітьми?“ запитав він.

„Раз знають, що Гітлер їх нищить отих євреїв, то скрилися б кудись. Дивний народ, їй—бо!“

Тирський піняв був з землі шматок паперу, що випав із одного клунка й почав читати, ховаючись перед форарбайтером. Слова Васьки зупинили його і він протягнув товаришеві папір.

„Це тобі, брате,“ відповідь на твоє питання: „лист одного жида з Аушвіцу до своєї жінки. Мабуть привезла його зі собою, як їхала сюди.“

Звуки гонга покликали в'язнів на обід. Юшка гаряча, ще до того з запахом сирої картоплі.

„Матері їх ковінка і сто чортів з їхньою юшкою!“ вилаявся Пилипенко.

„Дурний вуйом“*) наказує давати до звареної їжі тертої, сирої картоплі, мовляв, в'язні потребують відживчих вітамінів. І юшка смердить, що гидко їсти.“

Васька вишкробав миску й протягнувся в холоді дерева.

„Ви там, колеги, скоріше кінчайте їсти й ходіть сюди!“ — закликав він товаришів.

Васька присунувся ближче до Тирського й протягнув йому листа.

„Ніяк не розберу, Гнате! Кажеш, що це лист од жида до жінки, але ж жидам і руським не вільно писати листів з германських концлагерів? Якже це так?“

Гнат узяв з рук Васьки листа.

„Це правда, Васю, що жидам не вільно писати. Але пригадую собі, що десь тому два місяці дозволили написати до рідні всім жидам з південної і західної Європи. Я прочитаю тобі, що писали, чи пак мусіли писати ті горопахи.“

Васька цілий перемінився в слух. Пилипенко поклав голову на рам'я друга й зазирнув у лист. Тирський почав перекладати німецький зміст:

*) „Вуйом“ кликали в'язні командофюрера кухні в'язнів.

„Біркенау, ад Ной Берун, дня . . . 1943.

Моя дорога Елі!

Я живу в робітничому таборі коло Ной Берун число дому 5 . . .

„А де це той Ной Берун, Гнате?“ — перебив Васька.

„Це одинадцять кілометрів від Аушвіцу, Васько, а замість числа блоку він пише число дому. Та слухай далі.“

„. . . Мені добре живеться, праця легка, а зароблені гроші я складаю до каси . . .“

„Ну, й ловко бреше!“ — засміявся Васька.

„. . . і при нагоді тобі перешлю. Після праці я маю багато вільного часу. Тоді йду на концерт — у нас є дві орхестри: джезова й симфонічна . . . або гурторю з товаришами . . . їсти є дуже багато . . . Дають нам добру юшку, ковбасу, маргарину, мармеладу, пів кілограма саламі, або паштетівки, багато хліба й два рази в тиждень „цулягу“ . . . Приїжджай до мене з дітьми й усіми речами, а також перекажи знайомим, хай приїжджають . . . Можна брати зі собою гроші й все, що потрібне, хоча не конечно, бо тут можна дістати все . . . Жити дуже добре . . . Я задоволений . . . Цілую тебе й дітей . . . Твій Давид.“

На обличчі Васьки розлилося широко здивування.

„Отак, бачиш, брате, мусіли писати ці всі Давиди, Берки, Йосифи й другі, щоб заманити до лагера тих, які ще крилися на світі.“

Васька вилаявся з душі й плюнув.

„Хитрі з біса германці!“ — признав він.

„Чи уявляєш собі, Васю, яка це була в дома радість, коли прийшов такий лист?“ — сказав Тирський і його уста скривилися гіркою усмішкою.

„Не звичайний, наш в'язничий лист з числом й іншими додатками, які вказують на Аушвіц, а білий лист у гарному конверті з „робітничого лагера в Біркенау, біля Ной Берун.“ Тоді певно збиралася ціла сім'я з усіма ще живими дядьками й тітками на велику раду. А чорноока Елі, Маргот, чи Ривка сміялася щасливим сміхом. Маленький Рувим або Натан мріяв про білий хліб і в дитячих очах золотилися спілі яблука. Швидко, поспішно пакувалися речі й гамір стояв у жидівських дільницях. Шипіли під парою довгі ряди поїздів і останнім привітом працювала їх прибрана батьківщина.

Далекою була дорога до батька, томилися діточі тільця. Але трудно! Війна і треба це все перетерпіти.

„Цить, синочку, цить! Ось лялечка й клаповухий ведмедик цікаво визирають з коша. Приїдемо до батька, привеземо йому гостинця. Мама спекла солодкі коржики, що їх він так любить . . . Цить, синочку! Ще дрібку й приїдемо . . . А там синочок викупається і піде до ліжечка. Батько прийде з праці, розкаже хорошу казочку . . . Добре жити на світі, синку, і не всі німці жорстокі . . .“

Колеса вистукують такт і вколискують малого Натана. Хилиться в дрімоті теж чорноока голова молоді Ривки. Жовтий ведмедик глядить з коша чорними жемчужинами очей.

„А над полями Ной Беруна, Васько“, — докінчив Тирський, „котяться густі дими й шипить крізь ситка душів смертоносний газ.“

„Ну й гади!“ — зітхнув Васька. Він глянув кругом і доглянув гурт СС-манів, що зібралися недалеко бараку. Перед ними стояв жид-в'язень. Васька торкнув Тирського й запитав: „Що це вони робитимуть з ним?“

Тирський заспокоїв його:

„Тихше, Васю, це співак з медіоланської опери, я знаю його. Він називається Мартіні . . . Певно співатиме, то й ми послухаємо.“

Тирський перегнувся вперед, охоплюючи руками коліна. Його тонка душа тужила за піснею, як за спокоєм.

Співак випрямився і високим тенором рвонулася в простір туга Радамеса за божеською Аїдою. Мовчки, зі ситою нахабністю на бездушних обличчях слухав його гурт вояків. А співак попав в екстаз. Примкнув очі, випняв широко свої худі груди й каскадою полилася пісня.

Тирський заслухався і до нього прийшли мрії. Він дивився на співака й наче говорив з ним.

„Може ввижається тобі простора заля, мережана яркими світлами й сміються до тебе жіночі личка на тлі багряних лож? Може пахучим спогадом химерної колишньої слави стеляться тобі до ніг квіти й відходить в даль прокляття твого народу? Тому так гаряче червінню і золотом горить на твоїх грудях зірка забутого, киненого ще батьками Сіону.“

До цигарки Івана Пилипенка протягнулася рука якогось „мільйонця“. З удаваною суворою міною Іван вилаяв його таборовими словами. Лице в'язня скривилося в розчаруванні. Панським рухом протяг йому Іван цілу нову цигарку, щедрий дарунок багатих клунків, і в'язень розплився потоком подяк. Осмілений сів проти трійки друзів і швидкоговоркою

французької мови почав про щось розказувати. Ломаними німецькими словами Васька запевнив про „нікс фєрштен“. Гіст перейшов на німецьку мову.

Він жид з Амстердаму, інженер по професії. Повірів німецьким запевненням, що іде на роботи й опинився в Аушвіці. Йому прикро, що мусить просити недокурка, але він завзятий курець.

„Я привіз із собою кілька тисяч цигарок, усі свої речі, біжутерію, не кажучи вже про гроші І це все мені відібрали і навіть не дали ніякої на це посвідки“.

Пилипенко пояснив обуреному інженерові, що всі його речі пропали й ніколи не вернуться до нього.

„Як? І навіть той мішечок діамантів, що я віддав на переховання якомусь одному СС-манові?“ — в голосі інженера забреніла нотка розпачу.

„Адже ж він запевнив мене, що віддасть, як тільки мене звільнять. Це ж пам'ятка по моїх батьках, які були в південній Африці!“

Васька зацікавився жалібним голосом інженера й запитав Івана, в чому справа. Довідавшись, Васька вилаяв горопаху соковитими словами й то в полтавському говорі.

„Перекажи йому, Пилипенку, що він сам небаром засяє діамантом, але в крематорії!“ — закінчив Васька вибух свого обурення.

Інженер сидів прибитий, зломаний. Він уже повірив був у втрату свого майна, але його цікавило друге. Мистецький обман і те, що він дозволив себе так ошукати.

„Das ist der größte Betrug, der größte . . .“ *) в якомусь подиві інженер похитав головою.

Як людина, що бачила багацько більше, Васька повагом показав інженерові недалечку групу людей, що ще не кинула праці хоча обідова перерва вже добігала до кінця.

„Guck mal! *) туди, колега! — Бачиш ті люди, то еска!“ — пояснив Васька здивованому інженерові. „Бережись, а то попадеш до них, і капут!“

„Еска, це в скороченні „Штрафкомmando“ — карний відділ“ — Тирський почав розказувати гостеві, бачучи, що він ніяк не второпає „німецьких“ слів Чорненка.

„За всякі, навіть дрібні провини, а просто й для скорого винищення людей, засилають туди в'язнів. Праця дуже важка, а смерть певна. Бачите, інженере, ті довгі пачки коло того місця, де працюють бідолахи? Це подвійні домовини“

*) Це є найбільший обман, найбільший . . .

**) Глянь-но.

Інженер не зрозумів, у чому справа, й Тирський мусів в'яснити йому.

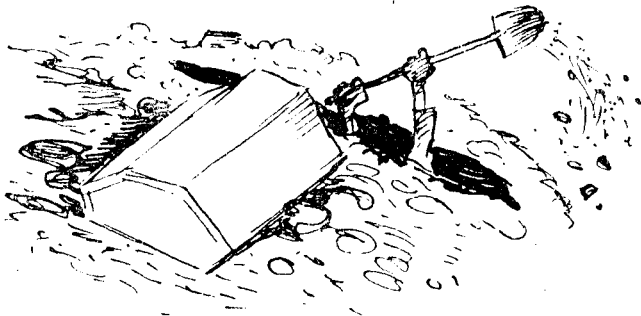
„Еска звичайно працює при шутрі, камінню і т. п. Люди працюють в глибокій ямі, ритій поверхами, де на дні звичайно буває підшкірна вода. Кожного ранку, як команда виходить до праці, везуть за ним двадцять подвійних домовин, себто кожна на двох людей“.

„А навіщо?“ — здивувався „дуганг“ інженер.

„Глядіть добре, то й самі побачите!“ — спокійно відповів Тирський. Інженер пильно вдивився в сторону, де працювали в'язні з еска. Їх не було видно, бо закривала їх яма. Тільки ритмічно зводилися вгору лопати, повні ріняку. Кругом ями ходили наставники.

„Оці форарбайтери, інженере,“ — встряв Тирський, „де здебільшого німецькі злочинці, панівна каста навіть у таторі.“

Наставники, видно було, нудьгували. Рослі, дебели хлопці в чорних блузах, які хвацько охоплювали їхні стрункі тіла, вимахували короткими, як у поліменів, паличками.

Один із них перехилився над ямою і щось закричав.

„Починається!“ — пробурмотів Пилипенко. Над ямою з'явилася голова в'язня:

„Du verfluchter Jude, du blöder Hund, du blöder . . .!“^{*)} — дужий голос наставника долинув до інженера. Сильний удар палички по голові наче зіпхнув в'язня у яму. Кумпанія зареготалася. Кількох форарбайтерів нахилилося над ямою.

„Komm her, komm, komm!“^{**)}

^{*)} Ти проклятий жиде, ти скажений псе, ти скажений . . .

^{**)} Ходи сюди!

Окривавлене, бліде обличчя появилось з другої сторони отвору. Кілька палиць з'ударилося разом і радісне: „Фертіг“ пройшло полем. Худі, жилисті руки викинули на верх мокре тіло. З ями вилізло двох в'язнів і потягнуло вбитого туди, де стояли домовини.

„Genug! Alles voll!“*) — вдоволено зголосив один з наставників, що стояв біля домовин. Кругом нього піднялася хмара великих зелених мух, просвічуючи маранями в крові крильцями.

„Noch nicht, noch zehn über! Sonderzulage!“***) — кинув ізза густих клубів диму своєї файки мовчазний досі капо еска. Форарбайтери зраділи, як з доброї вигадки.

„Ja, ja! Sonderzulage!“

Швидче замиготіли в сонці лопати, скоріше посипався ріняк. Гурт злочинців тісніше обляг яму.

Васька Чорненко звернувся до інженера:

„Бачиш, які „рубіни“ в нас добувають? Не треба й до Трансвалу їхати!“

Він замовк, бо доглянув лице інженера. Той сидів мовчки, тільки первою дрожжю тіпалися його повіки, а по обличчі просовувалася зелена відтінь.

Мідні згуки гонга нагадали знову про працю. У полях застукотіли колеса вагонів і протяжно закричав паротяг. Тирський зупинився на хвилину й наслухував. І вчувся йому в тому стукоті копитний гул вавилонської раті і над берегами Евфрату печальне голосіння колишнього Ізраїля.

* * *

Юрко Булат повернувся з праці до табору і на вулиці перестрів старого Бриня. Лице Булата було втомлене, але тиха радість лежала на ньому густішою, як звичайно, сіткою морщин. Булат привітався з Бринем, думаючи при цьому про унтершарфюрера Клявса, що заборонював в'язням-арійцям подавати руку жидам.

„Але сам то навіть їсть це, що подають йому жидівські руки, а теж не соромиться зачіпати молодих жидівок!“

Булат скривив глумливо уста. Він глянув на бліде, виснажене лице приятеля і сказав:

„Ну, Бринь, маю новину, яка повинна врадувати ваше серце!“

*) Досить все повне.

***) Ще ні, ще десять! Додаток!

„Яка вістка може мене втішити тут, у лагері?“ — зітхнув Бринь. „Але кажіть, Юрку, я послухаю“.

Булат нахилив свою високу постать до низького Бриня. „Сьогодні згинув у Біркенау тамошній рапортфюрер, а кількох СС-манів було ранених. І зробили це ваші люди.“ Бринь запитав неспокійно:

„Які ваші, Юрку, хто такий?“

Булат поклав йому на плече руку, наче б хотів заспокоїти.

„До Біркенау привезли були більшу партію жидів. Між ними було багато молодих дівчат і хлопців. Коли наказали їм роздягатися, якась дівчина вирвала рапортфюрерові револьвер і стрілила. Цей стріл був наче гаслом для других. Знявся справжня стрілянина. Ті, що не мали ніякої зброї кидалися на СС-манів голіруч, рвали їх зубами, давили за горло. Згинув рапортфюрер Шіллінгер, арбайтсдінстфюрерові Еммеріхові прострілили коліно, деяких поранили, а одному навіть відгризли ніс...“

Бринь затиснув на грудях руки, слухаючи Булатового оповідання, як байки.

„А що з ними Юрку?“ — голос Бриня дригав хвилюванням. — „що з тими молодими хлопцями й дівчатами? Втекли? Врятувалися?“

Бринь завис поглядом на Булатових устах, наче б хотів добути з них бажану відповідь. Повіки Булата впали на очі

„Ні, Бринь, всі згинули,“ — тихо сказав він, — „всіх перестріляли з машинних пістолей“.

Бринь розложив руки як той, що нічого не має.

„Де ж тут, радість, Юрку?“ — спокійно, але сумовито запитав старий. Булат сильніше натиснув рукою Бриневе плече:

„А те, що вони були інші, як другі? Що не хотіли вмирати в газовій коморі, як слухняні вівці? Вони згинули, але в боротьбі, чуєте, Бринь?“

Старий рабів звів на Булата очі, обрямовані червоною смужкою:

„В боротьбі, Юрку!“ — повторив він, повертаючи голову в даль, де на крайнебі лежала вогняна заграда Біркенау. Бриневі уста ворушилися, наче б він говорив зі собою.

„Кров Маккавеїв!“ — почув Булат тихий шепіт.

* * *

VI.

Людське серце до краю обідніло . . .
(Золотий Гомін).

Лопата вгрузла глибоко в землю, аж заскреготали під нею приховані камінці. Гнат Тирський пригнув коліна, обіруч обхвачуючи дерев'яний держак. Великий, червоний мозіль на його руці тріс від натуги й під серцем замлоло від болю. Розкинена земля запахла пряно, а великий рожевий черв'як почав навиватися качільцями, ховаючись від соняшного тепла.

Тирський дмухнув собі в ніс, струшуючи краплини поту. Він заліз босими ногами в яму й нагло йому забажалося ври-тися в землю чорним кретом, щоби найти спокій.

Голосно, вривчастими переливами, заревіла з далекого табору на тривогу сирена. Перекрикуючись нахрест, засю-чали сполохано свистки вартових. Тонким, пронизливим скри-пом прорвалося накликування фюарбайтера Сташка. В небі далекою грозою близився гук ворожих літаків.

З притаєним зітханням полегші в'язні покидали лопати, збігаючи радісно, мов табун сполоханих смугастих зебр, у захист дерев. Знову можна буде сісти, простягнути натомлене тіло, закурити. Кругом приховалися в зелені вартові. Спертий об стовбур дерева, задивився в гору капо.

Гнат Тирський протягся в траві, наслухуючи хвилину, як нїє тіло й солодкою млостю проходить з м'язів утома. По його оголених грудях повагом проповзла воша. Та Тир-ського огорнули лінощі. А зрештою — навіть не варто було їх струшувати. Надто вже багато їх у кожного з них. Він поволі, з трудом добув з кишені, піднятий в дорозі, недокур-ок. Старанно прикурив, затягаючись з насолодою синім дим-ком. При цьому Гнатів зір упав на його руки, цілі в грязі, в присохлих, гнійних ранах.

Тирський подумав про білі пальчики Майкової дівчини, посміхаючись кривою, їдкою посмішкою:

„Скільки це тому? Місяць, рік, десять літ?“

Сонце злізло на дерева, зазираючи цікаво в обличчя в'язнів. Віддалік зачорніла яма, як великий, роззявлений рот. Густий пил цементу випив свіжість віддиху. Полеми протяг-

лися вартовничі будки, як шнур одноногих сторожких журавлів. Голосніше загули в небі бомбовози.

Кругом Тирського примістилися його колеги. На їхніх обличчях лягла радість відпочинку, засмалені груди важко розгойдалися під полосатими блузами. Запах людського поту змішався з гострим димом тютюну.

Ось, із самого краю сів Юзьо Голомб. Високий, худий, з довгими руками й втягнуеною між рамена шиєю, він нагадав Тирському марабута. Юзьо дещо згорбився, охопивши коліна пунками, довгастими пальцями. Обличчя худе, жовтаве. Уста проведені одною рисою. Великі, подані вглиб, колись голубі очі, вицвіли. Синюваті круги підкреслили холодний, з мертвим полиском, погляд, що в розмові з другими прилипає до обличчя слухача. Ця звичка зісталася в Юзя ще з тих часів, коли він був шефом військової розвідки.

Юзьо пильно вдивився в голубаві димки Гнатової цигарки. Він — пристрасний курець. Тирському видалося, що Юзьо ладен припасти до ніг звичайному німецькому рядовикові за одного недокурка й що він не соромився б того, як не соромився своїх доносів. Юзьо підчас слідства видав до рук гестапа вісімсот людей з польської тайної організації. Видав теж свою жінку й доньку.

Тирський протягнув Юзеві останній кусник своєї цигарки, слідкуючи, як він жадібно, опікаючи собі уста, втягав дим.

„Юзек, а як це було на Поморській?“ неначе нехотя кинув Тирський запит. Юзьо посміхнувся до себе:

„Як? Привезли мене з тюрми на гестапо й лишили самого в кімнаті. Я походив, походив, визбирав усі „цюки“, які найшов на долівці, врешті знудився. А потім допит: „А хто ще був? А кого знаєш?“ Я мусів говорити, щоб не били. Врешті вже не стало, не міг нікого пригадати собі. Вони почали бити. То я з болю подав жінку, а потім доньку. Сказав, що були курієрками“. Голос Юзя не задрожав хвилюванням.

„А де ж тепер жінка й донька, Юзек?“

Юзьо поволі звів на Тирського свої холодні, блідаві очі:

„Де? Гестапо розвалило!“

„Ну, ти справжня лягрова курва, Юзек!“ — спльовуючи крізь зуби, кинув йому сусід Тадек, що лежав поруч, опертий на лікоть, як давній римлянин.

Тадек - фольксдойч, студент познанської політехніки. Тирський задивився на його клясичний профіль, що чітко зарисовувався на тлі Юзевої одежі. Густа, чорна брова насупилася в призирстві.

Юзьо повернув своє обличчя в сторону сусіда.

„Ти, Тадек, не лайся!“ — сказав він голосом спокійним, як його лице. „Що я зробив зі своєю жінкою, чи донькою, це вже моя справа. Ти краще скажи, де твій брат?“ Юзьо похилився ще нижче, щоб заглянути в очі Тадка.

Тирський доглянув, як скам'яніло лице Юзевого сусіда, а уста скривилися в жорстоку гримасу. Ціле його тіло напрулося, як у хижого звіря. Нараз рвучким рухом Тадек звів своє тіло до половини, зближуючи своє обличчя до лица Юзя. І враз вибухнув довгою, гідкою лайкою. Юзьо слухав мовчки, тільки його мертві очі взялися тьмавим полиском. Він роздивляв свого суперника з увагою, як колись на допиті в своєму кабінеті.

Лайка раптово обірвалася. Тадек знову відкинув своє тіло на траву. Протягнувся на весь ріст, заклавши руки на карк. Голову звернув у небо, а пишні уста відкрила ледви помітна іронічна посмішка. Очі Тирського глянули з вдовіллям на хороше, злегка почервоніле від недавнього хвилювання обличчя. Тадек — справжній красунь.

„Скільки то десь жінок тужить тепер за тими устами!“ — подумав Тирський.

Від хіхотливого сміху в Юзка набігли на очах сльози.

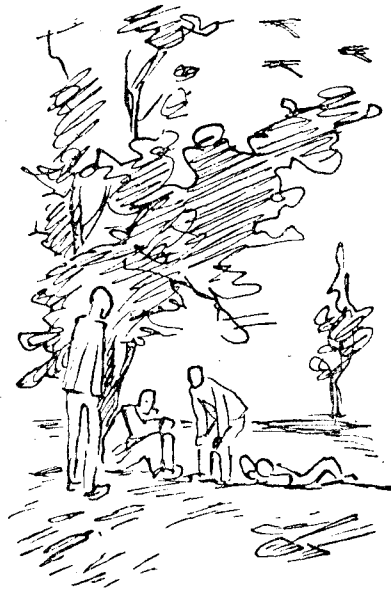
Він торкнув Гната своїми сухими пальцями вказуючи на Тадка.

„Я — курва, а він? Знаєш, колего, що він зробив зі своїм рідним братом?“

Тирський вмостився вигідніше й цікаво звернувся до Голomba. Гук ворожих ескадр потряс повітрям. Вартові щільніше окуталися зеленню кущів. Сонце почало зальотно приглядатися в сріблі сталевих крил, розчісуючи білі кучері шрапнельних димків. Віддаль прорвалася гарматними вибухами.

Тирський підбадьорив Юзя своїм допитливим зором, щоби починав.

„Тадек жив разом із своїм братом на одній штубі. Жили як найкраще. Аж одного разу брат забрав Тадкові пайку

хліба. Голодний був, мuzuлманин. Тоді Тадек оскаженів. Кинувся на брата і забив його „стильовою смертю“.

Тирський зі здивування підніс брови:

„Якою смертю, Юзек?“

„Стильовою, колего! Ти не чув про таку смерть? Ударив брата в лице, аж той упав. Тоді поклав йому на горло стиль*) від лопати, ще й придавив ногами. Це й є стильова смерть. І то за шматок хліба! Теж інтелігент!“ — голос Юзя дронув насмішкою.

Тирський мимоволі глянув на Тадка. Той саме держав у руках зірваного морончика, розглядаючи його білі платки. На устах лагідна, ніжна усмішка, в очах клаптик блакиті. Античний Нарциз! Тирському здалися слова Юзя неймовірними і він шепотом упевнився в сусіда Фріца:

„Так, це правда, камерадхен, забив!“ — поважно кивнув головою Фріц. — „Я сам був при цьому“.

Фріц — німець, бувший капо т. зв. „команда смерти“. Дрібний, малого росту, з обличчям, яке нагадувало хвору малпочку. Ціле його тіло було прикрашене синім наколюванням, наче б Фріц для жарту надів на себе якийсь кумедне трико. Фріц — старий в'язень. Йому вже скінчилося двадцятьп'ять літ неволі. Відсидів п'ятнадцять літ тюрми за вбивство, а це вже скінчив десять літ у концтаборах. Всетаки Фріц завжди згадував свою Труді й вірив, що вона жде на нього.

Голос у Фріца був тихий, ласкавий. Маленькі, без вій, очі дивилися покірно, просвічуючи червоними жилками. Перед місяцем Фріц був капом. Тоді він встиг убити двісті людей зі свого команду. Вбивав дрючком, з насолодою. З того часу осталася у Фріца чорна капівська шапка.

Де тільки назріла якась бійка, Фріц зараз появлявся там. Перекосивши свою гладкобриту голову, він з молитовним захватом смакував важкі удари противників.

Найкращим другом Фріца був Міша Скугарьов. Тирський ворохнув ногою, торкаючись нехотя голови Міші, що спочивала на колінах Фріца. Широке, скуласте лице Міші мало ту відтінь жовтини, що є у москвинів. Серед обличчя, вкритого ластовинням, задерся цікаво вгору широкий ніс. На м'ясистих, повних устах осіла хитра усмішка. Очі сонні, з притаєною пусткою далеких, холодних степів. На кремезній, жилистій руці Тирський прочитав наколюваний напис: „Не забуду мати родну!“ і посміхнувся.

*) Стиль, штиль — нім. Stiel — держак від лопати.

„А як його роздратувати, то, протягаючи склади, клеє в Бога, в Богородицю, в Господа нашого Ісуса Христа, в душу, в погибель,“ — подумав Тирський.

Міша — людоїд. На фронті попав у полон до німців, які привезли його до табору воєнно-полонених у Голандії. Враз із кількома іншими полоненими Міша душив що товстіших товаришів, ховаючи тіла під долівкою бараку. Вночі жарили м'ясо й їли. Так забили дванадцять молодих хлопців. Влада табору повісила викритих товаришів Міші, але йому не доказали вини й перевезли до Аушвіцу.

„Міша, а признайся, як смакує людське м'ясо?“ — запитав цікаво Тадек. Міша посміхнувся широко, показуючи ряд білих, гострих зубів:

„Хароше кушання, сладкоє!“

Тирський голосно плюнув.

Час проходив у соняшному теплі, забираючи з тіла знемогу. Сон пухнатою лапкою торкнувся налитих оливом повік. Міша Скугарьов зігнув широко, аж затріщало в суглобах, а на очах з'явилися сльози. Він звернувся до верткого жидка:

„Розкажи, щонебудь Ромек, а то спать захотілося!“

Юзьо Голомб зацікавився:

„Властиво, чому тебе кличуть Ромек? Ти жид, а в жидів немає такого ймення“.

Тадек кинув насмішку:

„Ти дурний, Юзек, зі своїм питанням. Ромка тато був рабіном і скоротив йому ім'я“.

„Як скоротив?“ — не второпав Юзек.

„Але ж голова в тебе, Юзек, а ще шеф розвідки! Та ж звичайно, його назвали Абрам. З того зробили Абромек, тато втяв початок і вийшло Ромек!“ — пояснив Тадек глузливо.

Кумпанія залилася реготом. Ромек кинувся в досаді. Його велика, наче мазана чорнилом, голова затряслася з люті. В кутиках уст білими краплинами з'явилася піна. Захлинаючись, вилив на Тадка пілий потік сороміцьких таборових слів. Тадек прищурих у сміху свої очі. Де-далі на його чолі стемніла брижа. Цупкі пальці затиснулися в кулаки.

В повітрі запахло бійкою. Фріц зі захватним зітханням перекосив на бік свою малу голівку. Сонні очі Міші Скугарьова набрали життя. Тирському прийшли на думку північні оповідання Джека Лондона: . . . „Круг псів заколихався в кривавому ожиданні, втоптуючи сніг. У напнутих горлянках притаєне скомління . . . Мент . . . і стадо кинеться на поконаного . . .“

Враз із кушків зелені посипалася соковита лайка вартового. Стадо принишкло, охляли напружені м'язи, завмер у горлянках ненароджений ще крик бою.

„Ну, розкажуй щось, Ромек, про крематорію!“ — голос Юзка розвіяв останні подихи бурі. Ромек обтер брудною рукою уста й заспокоївся. Тільки нервові дрожання випуклої повіки над чорним оком заховало ще сліди недавнього хвилювання.

Ромек працював колись біля крематорії і в нього зіталося багато цікавих спогадів. Вмостившись вигідніше, він підобрав під себе ноги й похилився депо вперед. Оповідючи, він, на лад своїй раси, живо вимахував руками перед обличчям Скугарьова.

„Знаєш, Міша, одного разу привезли до газу партію людей. Між ними була теж одна дівчинка. Кажу тобі — цукерок!“

Ромек витягнув бороду, приплющив очі й зацмокав устами, складаючи при цьому кружальцем пальці своїх рук. Міша засміявся голосно Фріцові очі заволіклися серпанком якоїсь задуми. Тадек гриз стебелину своїми здоровими зубами, спльовуючи на бік. Юзкова голова нагадала Тирському голову якогось великанського птаха

„Молода, з високими грудьми, з ніжками, як у серни,“ — насолоджувався Ромек. „Я зугледів її і зразу постановив, що вона буде мою.“

Міша вкинув цинічну заввагу й зареготався, як з жарту.

„Наказали їм усім роздягатися до купелі. Я звиваюся біля неї в'юном Подаю рушник, мило, а все, щоб бодай торкнутися її руки. Тільки їх, тих людей загазували, ми зараз оділи маски й взялися одчиняти двері й вікна, щоби провітрити газ-комору. Колеги відчиняли, а я кинувся за своєю дівчинкою.“ Голос Ромка задрожав притаєним хвилюванням. Він увесь — дика насолода жаги.

„Найшов я її в кутку при стіні і . . . взяв.“

Ромек примкнув очі, задивлений в минуле. Тиша раптово густою наміткою омотала голови слухачів. Стало моторошно. Наче крізь воду Тирський вчув здавлено-хриплий голос Юзя:

„Як, трупа ти знасилував, Ромек?“

З фізичним трудом Гнат повернув голову до Абрамка.

„Ще тепла була, Юзюню“ — впала насолодою відповідь.

Тадек кинув зневагою, як ударом: „Свиня!“

Тирський почув, що хтось здавив йому руку аж до болю. Це Майк. Досі він спокійно лежав коло Гната, задивлений в кучеряве верхів'ття дерев, не відзиваючись ні словом.

Широко відчиненими очима Майк глянув на Абрама. Його лице приблідло, а між бровами лягла морщина. Тирський

поклав свою руку на рамя друга, щоб успокоїти його нервову дрож. Майк повернув до Гната своє обличчя, кидаючи однодіське слово, гірке, як наруга: „Колеги!“

Потім Майк знову ляг на траву, лицем у блакить.

Тирський поглянув ще раз на обличчя Майка й йому стало ясно: давній, ще боярський рід позначився в ньому твердістю карку, але в заламах чорних брів лягла печаль. Бо мамині білі руки вбирали Майкове серце в барвінок і стирали з нього брудний пил життя. А подільські голубі ночі клали в очі солодкий смуток. Тому в нього — на високому лобі гостра риса давніх лицарських предків, а довгі вії криють тінню незбагнуту тугу.

Хтось замів на небі широку білу смугу й розтав у далі пошум літаків. Затужила за ними таборова сирена. Тривога вщухла. З кущів зелені виринули вартові.

„Aufgeht's!“ — гаркотом різонув повітря наказ до роботи. Знову втома важкої праці дихнула полем. В'язні випрямилися до обліку.

Худий, високий Юзек, що віддав смерті жінку й доньку, красунь Тадек з кров'ю брата на плеканих руках, наставник смерти Фріц, Міша людоїд і Ромек.

„Усі — мої колеги“ — подумав Гнат Тирський. Він глянув на Марка Хмурого, який стояв біля нього й щесь, наче гордовита молитва біблійного фарисея зросло в його душі:

„Хвала Тобі, Великий, що в моєму народі немає таких, як оті... і хвала Тобі за те, що я одного роду з тими, в яких ще давнє боярське серце, а в заламах дугастих брів журною печаллю краса моєї землі!“

* * *

Із зле прикрученого крану стікала краплинами вода, вистукуючи одноманітно на цементі. На ховзьких, дерев'яних ґратах долівки лежав бруд, змішаний з клаптями людського волосся. Сирий запах води з милинням нагадував розчинене тісто.

Під стіною стояв стілець і шеф політичного відділу, обершарфюрер Квакернак поклав на нього ногу, спираючи руку об коліно. На мокрій цементовій долівці лежало коло його ніг голе тіло чоловіка. Темносині плями розповзлися по тілі, наче б хто розлив по ньому чорнило.

Квакернак кутив цигарку, спльовуючи на бік. Він нудьгував, гидуючи війною, лагровим життям, і навіть цим побитим, що лежав на землі. Обершарфюрер ударив пальцем по цигарці, струшуючи попіл.

„Казік“, — сказав він, звернувши голову до в'язня, що стояв коло нього, „як тільки той на землі прочуняє, перекажи йому по польськи мої слова.“

Казік, капо політичного відділу, випрямився.

„Jawohl, Herr Chef!“ — потакнув він

„Проклятий пес!“ — закликав шеф, думаючи про чоловіка під своїми ногами. „Твердий, як камінь! Завдав мороки тим панам з гестапа, а не признався до нічого. Навіть свого прізвища не хотів подати. Знають тільки, що є в польській тайній організації, зловили його на вулицях Варшави й по всьому.“

Шеф дивувався в душі, що на світі є ще такі люди.

Крізь відчинене вікно лазні „Еффектенкаммер-и“ вдерся холодний продув, прожогом метнувся по кутах, з гуком відчиняючи двері. Чоловік на землі задрожав від зима. Він відкрив повіки, але не бачив нікого.

„Зимно мені!“ — застогнав тихо. В чоловіка були вибиті зуби, а червоні ясна звисали клаптями і крізь них просвічувала біла кість щоки.

„Зимно мені! Заберіть мене відсіля!“ — просився чоловік.

Шеф політичного відділу схилився нижче над тілом побитого.

„Казік“, — кинув він півголосом, — „скажи йому, хай лише назве своє ім'я, а заберемо його в лікарню. Дістане гарячого чаю, перев'яжуть йому рани.“

Казік нагнувся над чоловіком. В його голосі збиралися сльози, як вода в заглибленні „Скажи, брате, як називаєшся...“ — намовляв. Побитий знову підняв темні повіки. Він довго глядів на Казіка, слухаючи привабливих слів, мов би смакував тепло ліжка й запашного чаю. Перевів очі на СС-мана, відчиняючи уста. Шеф політичного відділу опустил ногу зі стільця, присідаючи в колінах, щоб не пропустити ні одного слова. Казік замовк. Тишина заслухалася в одношайний шум спадаючих краплин води.

Побитий ворушив устами, що протягнулися широкою, дертою раною. Він хотів засміятися, але не зміг.

„Я... я... вас вшисткіх мам в дупе...“ з полегшою викинув чоловік із себе слова. Горло зарухалося, мов підчас пиття. Очі пішли в гліб, вивертаючи білка, як два заходячі сонця.

Гнат Тирський торкнувся двома пальцями своєї шапки, поздоровляючи капа політичного відділу, що вийшов з „Еффектенкаммер-и“.

„Сервус Казік!“ — сказав він весело. Але Казік пройшов мимо, а в його очах лежали сльози, як у дитини. Тирський здивовано поглянув йому вслід.

* * *

Старий „Качке“ чатував коло дев'ятого блоку, притискаючи під пахою загорнений в папір клуночок. Лисий, з округлим, рожевим як у дитини лицем, він дивився ясними очима на вулицю, що йшла від таборових воріт. Качке тупцював на одному місці, наспівуючи потихо жидівську пісоньку. Він забув, що голодний, а обідова перерва скоро скінчиться.

„Он вертаються з проходу жінки з десятого блоку!“ — сказав хтось коло Майка.

Майк оглянувся. Вулицею ішов великий відділ жінок. Молоді дівчата бисто розглядалися на всі сторони. Старші, посивілі вже жінки, тулили свої прив'ялі обличчя в китиці польових квітів, шукаючи в них далеких спогадів своїх молодих днів.

Краями відділу підбігали в'язні.

„Зовсім таксамо біжать малі хлопці, коли містом проходить військова музика!“ — посміхнувся Майк.

За жінками йшла доглядачка, панна Льотті, розстібнувши на грудях військовою блузу. Велика пістоля в кобурі біла їй в широке бедро.

Старий Качке зирнув з укуса на доглядачку, підходячи до жінок. Він швидко протягнув одній чорнявці свій клуночок. Жінка заховала його на грудях, а легкий усміх сковзнув по її личку, на якому лежав смуток смертельно вимученої людини.

Коли відділ пройшов, Майк наблизився до старого.

„Ей, Качке,“ — жартівливо погрозив Майк пальцем, — „ви теж залицяєтеся до жінок?“

Старий підвів на Майка очі:

„Я вже старий, Марку,“ — сказав він, — „мені вже п'ятьдесятка минула.“

„А що це ви передали тій чорнявці?“ — пустував Майк. „Певно пакет любовних листів?“

„Я дав їй тільки кусень хліба з учорашнього нашого додатку,“ — спокійно сказав старий. „Ви жартуєте, Марку,“ — щось, наче докір пробилося в словах Качке, — „а хіба ви не знаєте їх життя? Нам ліпше, Марку, як тим жінкам. Хоча вони нічого не роблять, сидять на блоку, ходять на проходи. Їх і не б'ють так, як нас“ — Качке зітхнув, „але я вам кажу, що їм сто разів гірше. А чому?“

Качке взяв Майка за гудзик, присуваючись ближче.

„Бо їх мучать, а потім спалять у крематорії“.

Майк здивувався:

„Як їх мучать, Качке?“

Старий кивнув головою у бік десятого блоку. Із-за віконних решіток визирали бліді обличчя. Тужлива пісня мішалася зі сміхом.

„Вони співають і сміються, Марку“ — сказав Качке, „але це не жінки, а крілики. На них німецькі лікарі роблять учені досліди. Я знаю, бо мені казала ця чорнявка, що я дав їй хліб. А ви кажете, що старий Качке залицяється!“

„Вони голодні,“ голос старого задрожав, „і я хочу їм бодай трохи допомогти. Часами даю шматок хліба, або ковбаси. Хай потішаться перед смертю.“

Майк доглянув в очах старого великі сльози.

„Що з ними роблять, Абраме?“ — запитав він, не вживаючи насмішливої назви Качке. Старий Абрам обтер очі, мов стидаючись.

„На них роблять проби штучного запліднення. Щодня приїздить лікар, Др. Кляуберг, що то його називають „грубий різник“, або Гебль. Вони хочуть переконатися, чи можна регулювати це, що є тайною. Вони хочуть, щоб жінки родили тільки близнята, бо Гітлер потребує багато гестапівців. Ця чорнявка каже, що лікарські досліди дуже болючі. Вона нероз плаче, коли я з нею говорю. Їх на блоку більше як дві сотні й я не можу їм усім дати хліба!“ — Старий глянув на Майка, мов оправдуючись. „А за якийсь час їх повезуть до газу, як лікарі скінчать свою працю.“

Качке вертався до праці, бо перерва скінчилася. Він ще раз підняв голову й глянув на решітку вікна десятого блоку. До нього замахала жіноча рука, біла, як лапка крілика.

VII.

Коли ви вмiрали,
Вам дзвони не грали,
Нiхто не заплакав за вами...

(Пiсня.)

День у картоплярнi волився марудно, як надокучливий зубний бiль. Гнилий запах зiпсованої ярини, вогкості й людських тiл насадив на груди, тамуючи вiддих. Одностайний, високий голос фoрарбайтера Марiяна повторювався, як крик iволги. Марiян ходив по картоплярнi, налягаючи на криву ногу, брав до рук картоплi й кидав ними, мов кулями, в групи стругачiв.

„Я чорно бачу для вас! Ти, Вiцусь, уважай, бо я тебе скорiше викинчу, нiж ти свiй басейн!“ — грозив фoрарбайтер.

Людські голоси змовкали, але пiсля хвилини верталися зi здвоєною силою, кружляючи коло голови Ковалья, як рої настирливих мух. Коваль намагався не слухати, вiдрухово сягав рукою по картоплю i швидко водив по нiй ножиком до стругання. Але шум балачок залазив у вуха, гудiв у Ковалевiй голові, проганяючи його власнi думки.

„А я тобі кажу, пане колего, що вiйна закiнчиться найдалі за мiсяць...“

„Сьогодні юшка була дуже добра...“

„Говорив мені Болєк... чув по радiо... алiянтські вiйська вже пiд Берліном... чи пан колега вже iв пластинку сирої картоплини зi сахаринкою...? Гiтлер утік до Японiї... кажу пановi, щось пишне...“

Коваль випростував похиленi плечi. Вiн постукав стругачкою об край носилок iз картоплями, щоби вибити з неї лушпиння, зiваючи на весь рот.

„I так цiлий день, без уговку, говорять про їжу, рiзні тaборовi сплетнi й вiстки з фронту,“ — подумав Коваль, глянувши по товаришах праці. Вони сидiли кругом нього, як великі сiрi кури, а їх обличчя були тупі, наче б у них пiд черепом умерла думка.

„Зовсiм дiти! Чiпляються всякої поголоски, попадаючи зразу у зневіру, або захватнi радощi. Хтось десь почув слово:

Майданек, що з нього привезли недавно транспорт в'язнів, а таборова спітка твердить, що привезли два вагони „кайданок“ і поженуть у транспорт закованих людей.“ — Коваль усміхнувся сам до себе.

„А чейже це мають бути інтелігентні люди, переважно колишня польська верхівка. Табор нищить людей не тільки фізично, але теж забиває в них духове життя.“

„Дядьку, а на віщо закопують ці стовпи?“ — голос малого Михайлика Майбороди, що сидів поруч, вирвав Ковалья з його задуми. Коваль глянув крізь вікно. Перед картоплярнею кількох в'язнів закопувало три дебели стовпи. На землі лежала довга залізна перекладаина.

„Сьогодні, синку,“ сказав Коваль, „будуть вішати після апелю дванадцять людей!“

Очі хлопчини заокруглилися.

„А чому їх вішатимуть?“ —

„Втекло кількох із їх командо, тому для постраху карують невинних,“ — пояснив Коваль. Він доглянув блідину лица в хлопця, тому додав:

„А ти не думай про те, синку, а краще розкажи мені дещо про свою маму!“

Коваль полюбив того дванадцятьлітнього хлопчину з далекого Ростова й узяв його в опіку, наче б він був його рідним сином.

Михайлик притулився щільно до боку Ковалья, оповідаючи притишеним голосом. Він уже забув про суворе таборове життя з його страхіттями. Малі діточі пальці ледви втримують велику картоплину, обстругуючи її ножиком.

Коваль заслухався в лепетливі слова хлопця і забув про своє окруження. Туга Михайлика за домом взяла Ковалеву душу й вони обидві помандрували за дроти, ховаючись у широких, степових просторах.

Хлопець згадав свій Дон, як він шумить повз його хату. Ковалеві привиділося, що на березі забіліло сорочення малого рибалки. У воночій, тьмавій картоплярні захлопотіли річні хвили. На хатньому порозі станула Михайликова ненька, стелючи шовком голосу по грайливих кучерях Дону. В руках Михайлового братіка, Якова, затіпалася сріблом велика риба. Довге вудище зігнулося під вагою. Сонце розсипалося по золотих голівках хлоп'ят. Голос поманив рибалок, що жде на них у хаті мамин веселий сміх, а на столі пахучий кнпш — нагорода ловів.

У вечорі виповзло з Дону місячне саяво, тихо гойдаючись на хвилях молочної мли. Малий Михайлик узяв до рук гармо-

нію. Батько глибше засунув картуза, а його довгі вуса весело підморгнули синові. Михайликів батько шахтар, тому на обличчі в нього лягли темні смуги вугільного пилу. Малий Яків розняв у сні руки, наче б він побачив на гарячому піску срібний панцер риби. Мамин тихий спів переплівся зі згуками гармонії, як зелений хміль. Тужливі ноти „страдання“ зв'ялили дрібні руки Михайлика . . .

„Achtung!“ — наглий крик розбив, як скляну цяцьку, мрії двох приятелів. На середині картоплярні стояв Оша*) Богер з політичного відділу. Він нечутно, як великий кажан, над'їхав ровером і крізь відчинені двері метнувся до середини. Страх облетів усі закутини, розсіваючи густо тишину. Серце занило боляче.

„По кого приїхав цей післанець смерти?“ — подумав Коваль. Він знав, що хто попався в руки Богера, той наче б дістав засуд. Людина могла сидіти роками в таборі, не прочуваючи лиха. Та одного дня крізь телефонні дроти приходив запит, або якийсь сірий гестапівець привозив шматок записаного паперу. Тоді Оша Богер роздував свої ніздрі, як добрий гончак. М'яко котився його ровер вулицями табору й Богер спав на свою жертву яструбом, тихо, без зайвих слів.

Коваль рантово пригадав собі, що він ще й досі не знає, який у Богера голос.

А картоплярнею уже біг капо, Тадек Лісовскі. Ковалеві впало в очі збіліле, хороше лице капа й його вгорнули жалощі.

„Це правдиво культурний чоловік!“ — подумав він, — „якщо б більше було таких, то іншою могла б бути доля польського народу.“

Худе смугляве лице Богера впало тінню на очі Лісовського.

„Ти капо?“ — тихо запитав Богер, а завертаючи свій ровер, кивнув головою: „Ходи!“

Лісовскі повів поглядом довкруги, мов пращався зі всіма. Велика тінь прислонила на хвилину сонячну пляму в дверях.

Пустка вгорнула простору картоплярню, де сиділо кількасот людей. Голоси втихли, тільки одностайно шуміла в басейні вода і стукотів, налягаючи на ногу, кривий Мар'ян.

* * *

„Це був кавалок ск . . . сина, той Сова!“ — Антін Потика покрутив головою, випльовуючи кусок тютюну, що попав йому в уста з цигарки.

„Я його добре знаю ще з тюрми в Мисловіцах. Як він знущався над в'язнями, то не доведи Господи!“

*) Oberscharführer.

„А хто він був, Антосю, гестапівець?“ — запитав Майк.
„Який гестапівець? Звичайний собі в'язень, бандит від уродження,“ — відповів Потика. Він стояв з Майком коло кварантанного блоку. Крізь вікна долітав до них голосний стукіт і крик.

„Вже його хлопці викінчать, того гультіпаку“ — радів Потика, поглядаючи на блок.

„Сьогодні його привезли сюди. Думав, що тут нема тих, кого він мучив, але перечислився. Міцний хлоп, але до завтра не видержить!“

Майк подікавився.

„А що він таке робив, той Сова, Антосю?“

Потика скипів.

„Чоловіче, це просто не хочеться вірити! В Мисловіцах була перехідна тюрма. Туди звозили арештованих і після якогось часу відсилали їх до лагерів, а рідше додому. В'язні мусли лежати цілими днями на животах і не рухатися.“

„Добрий відпочинок! — зажартував Майк.

„Ага, дякую за такий відпочинок, лежати цілими днями на твердій долівці! На тілі творилися рани, а воші то просто жерли до смерти. А, як хто тільки поворухнувся, діставав стільки кийв, що вже не підносився.“

„А при чому тут Сова, Антосю?“ перебив Майк.

„Сова? Він сидів, чи радше лежав з другими, та зумів підлабузитися гестапівцям і ті зробили його наглядачем. Тоді Сова показав своє правдиве обличчя. Лютував як сам чорт, не розбираючи. За найменшу провину клав бідолашного в'язня на стіл. Спочатку любувався його страхом, а опісля бив, а посмітюхи пригравали до такту мисками. Нераз сідав голим задом на обличчя в'язня і тер по ньому.“

У вікні першого поверха з'явилося нараз обличчя, викривлене жахом і диким болем. Антін Потика доглянув його й перервав своє оповідання, піднімаючи вгору затиснений кулак.

„Ти, бандите...“ — почав він прокльоном. З розбитого вікна посипалися кусні скла. Жах перед побоями метнув Сову в порожнечу й він вискочив з вікна. Майк побачив, як тіло розпростерлося в повітрі, нагадуючи велику, літаючу жабу.

З блоку вибігла юрба людей, що кинулися на лежачого. З-під ніг в'язнів знявся густий туман пилу, нач б вони гралися в м'яч.

Гострий свист блокфюрера, що саме надійшов, розігнав товпу, як вітер листя. Блокфюрер нагнувся над тілом Сови.

„Що з ним сталося?“ — запитав він. Один в'язень скинув з голови шапку.

„Він є хворий, а ми хочемо його підняти!“ — відповів в'язень спокійно.

„Так відведіть його в блок лікарні, якщо він хворий!“ — порадив блокфюрер. Він бачив кров на тілі Сови, але це було для нього буденне явище. Двох в'язнів підвело побитого попід руки й потягло до 28-ого блоку. За ними збиралася товпа в'язнів, що надбігли з усіх сторін. В'язні обкидали Сову лайкою, плювали йому в лице, або били. Сова йшов окровавлений, побитий, тільк недавньої, здорової людини.

Майк дивився на цей самосуд в'язнів, але в його серці не було ніяких жалощів.

„Людина мусить платити за кожний свій вчинок,“ — подумав він.

Черговий лікар оглянув Сову й сказав:

„Зголосися рано. Тепер вертайся на блок, там дістанеш від нас карточку і з нею прийдеш завтра.“

„Але ж мене вб'ють ще сьогодні!“ — пожалівся Сова.

Лікар здвигнув плечима.

„Не пораджу нічого. Так у нас водиться, що хворих приймають ранком, коли є німецький лікар.“

Черговий лікар вийшов за Совою на сходи. Товпа облягла блок лікарні наче б ждала, що їй винесуть трупа.

„Іди на дроти, Сова!“ — сказав тихо лікар. Сова жажнувся цих слів, як хворий, що побачив лікарський ніж. Він подивився на чергового, але в очах лікаря лежав холод, коли він повторив ще раз: „Іди на дроти, Сова!“

Сова обвів очима товпу, що хвилювала довкруги сходів, і його серце завмерло. Він хотів, щоби ці люди кричали, тупотіли ногами, або проклинали його голосно. Тоді він не боявся б їх і йому не було б страшно вмирати. Але мовчаливий спокій сотень людей відбирав Сові останки сил. Сова згадав, що так голосно стукотіло його серце тоді, коли він ще молодим хлопцем ждав у суді на свій перший засуд. Він звернув голову на поблизькі дроти, а товпа зразу розступилася перед ним на дві сторони широкою вулицею, наче б тудою мав проїхати якийсь достойник. Сова зрозумів, що в'язні дали місце його смерті, тому він зійшов зі сходів. Черговий лікар стояв у дверях, а його білий халат нагадував спокій.

Сова йшов до дротів, а за ним лягала тиша й сотні пар очей стежили за його повільними кроками. Вартовий на будці перервав свою нудьгу. Він поклав руку на холод кріса, наче б це було рам'я приятеля.

* * *

Роман Коваль сидів на горішньому ліжку, попиваючи вечірню каву. Кава відгонила нудким запахом, бо кухарі не помили були як слід бочок, що в них рознощики їжі перепачкували на лагер крадену бензину. В мисці плавали великі круги товщу як у масній юшці. Коваль сердився, але пив, бо його мучила спрага.

Хтось торкнувся легко ноги Ковалю, що звисала з ліжка. Коваль перегнувся мов над глибоким ровом.

„Вдряпуйся до мене на гору, синочку!“ — сказав він весело, пізнавши малого Михайлика. Зпомежи ліжок, як з води, виринуло кругле лице хлопчини. В руках Михайлик держав пайку хліба, загорнену в шматок червоного паперу. Він ди- хав голосно як від бігу, бо радість не давала малому гово- рити.

„Дядьку, а я найшов маму!“ — нарешті зміг вимовити хлопець. Коваль проковтнув кусник хліба, що його саме вложив в уста.

„Чию маму, синку?“ — не зрозумів він.

„Маму, свою маму, дядьку,“ — лепетав врадувано Михай- лик. „Я не бачив їх два года, а сьогодні зустрінув на 21-ому блоку. Були теж на роботі в Германії, але їх забрали пізніше й я не знав. Мама втікали до дому, на Україну, але їх зловили. А оце я несу їм пайок хліба!“ Хлопець хотів висказати на- раз усі свої думки, але збивався на словах.

„Тепер сидять мама там, за дротами, в блоку, а я мушу вже йти до них!“

Коваль засміявся.

„Чекай, ще встигнеш до мами, а зараз розкажи до ладу!“

Але хлопець зісунувся з ліжка, як білка, й зник.

Коваль надів шапку, простуючи до дверей.

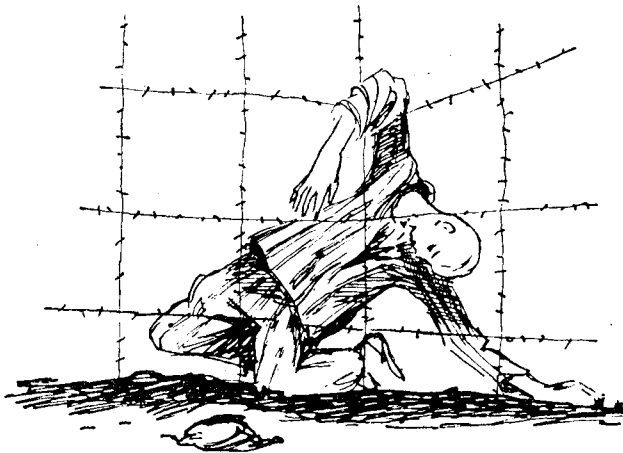
„Піду, подивлюся, як радітиме мій синочок зустрічню з мамою!“ — подумав він.

Дротяна огорожа замикала два блоки, що в них приміщено жінок. Гурт в'язнів стояв по цей бік, кидаючи веселими жар- тами, мов м'ячиками. З вікна визирала молода дівчина, нас- півуючи пісоньку. Мелодія була тужлива, як очі дівчини, що її розлучили з милим.

Деякі в'язні підійшли до самих дротів, нахиливши свої обличчя до жіночих голів. Їх руки держали теплі долоні дівчат, бо серця розцвіли в них молодим коханням, як дерева весною.

„Навіть дроти не можуть спинити їх!“ — посміхнувся Коваль і по його душі пробігло тепле проміння.

Михайлик Майборода підбіг до дротів й протягнув крізь них свій подарунок, схожий на червоне серце.

„Мамо!“ — крикнув він, а його дзвінкий голос підірвав ще молоду жінку, що стояла віддалік. Коваль поступив крок, його горло здавило дивне почування.

Стріл, що впав з наріжної будки, сполохав закохані пари, як горобців. Шматок хліба випав з малої руки й покотився під ноги жінці. Вона крикнула так, як тільки може крикнути людина, яку злякає смерть.

Коваль скочив до дротів, наче б він ловив своє щастя, що хотіло відійти. Він підняв на руки мале тіло Михайлика, а з його очей потекли сльози. Але Коваль не соромився їх. Голівка хлопчини перехилилася на груди Ковалю, а на тонкій шиї зачервоніла кров, як у пташки, якій кіт перегризе горло.

„Виглядає, як червоношийка!“ — чийсь голос затремтів жалощами коло Ковалю. Куля перервала горлянку хлопця, мов тонку рурку.

Радісний спів пташини на мурі збудив Якуба з його задуми. Він протягнув своє дебеле, атлетичне тіло з такою натугою, аж затріщала на плечах шовкова смугаста, як в'язниче одіння, сорочка. Золотий медальон на волохатих грудях загравав іскорками ритого напису „Адонай“.

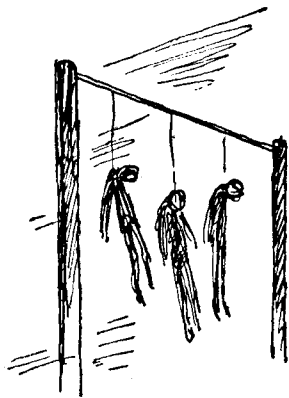
Сонце, як веселий хлопець, визирнуло з-за білого муру й побігло здовж стін 11-ого блоку. Якуб повів за ним очима, мов би в перший раз оглядав блок. Простір між десятим і одинадцятим блоками замикали з двох сторін високі мурі. Велика брама вела на вулицю. Бляшані коші на вікнах десятого блоку виглядали, як великі жаб'ячі очі.

Якуб доглянув у вікні першого поверха одинадцятого блоку голову знайомого в'язня. Знайомий носив довге волосся, а на його повному обличчі лежала усмішка, коли він свистом передразнювався з пташкою.

„Цей блок подібний до дерева“, подумав Якуб, „з якого роблять одночасно колицку й домовину. На першому поверсі відбувають карантанну ці, що мають вийти на волю, а в підвалах, у бункрах, другі чекають смерти.“

Пташина, мов сміхом, залилася співом і Якуб звернув свою голову в її сторону. Під муром чорніла велика дощана стіна, вибита корком. Перед очима Якуба застрибали кривавими плямами сонячні зайчики.

По обох боках чорної стіни стояли шибениці, віддалік була „колицка“, прилад, що на ньому били підчас апелів під кухнею. Легкий подув вітру заскрипів деревом, проймаючи дрожжю велике тіло Якуба. Він протер очі, бо йому видалося, що на шибениці загойдався труп.

Сонце сповзло за мур, а довгі тіні посунулися з-під десятого блоку до дощаної стіни. Тіні коливалися, як довгий ряд людей підчас ходи.

„Оце йдуть ті всі, що я їх згубив своїми руками, вкладаючи їм на шийку петлю!“ — жажнувся Якуб. Він торкнувся пучками пальців своїх святощів на грудях, проказуючи в душі:

„Не вмійяй мені в вину, Страшний, того, що я став катом для тих десятків бідолашних, які повисли на цих шибеницях! Я тільки виповняв наказ, рятуючи своє життя. Сила моїх рамен стала для них і для мене згубою.“

Скрип входової брами нагадав Якубові, що його жде праця. Він підвівся з місця, великий, страшний, як Самсоп, у филистимських кайданах.

Подібний до дзявкоту голос Оші Кадука забився по подвір'ї.

„Ходи!“ — сказав Кадук до Якуба — „А не забудь підібрати міцний шнур, а то знову попадеш до бункра, як урветься. Саботуєш, ге?“ — суворо заглянув він в обличчя Якуба.

З одинадцятого блоку вийшов блокфюрер з в'язнем. Кадук попробував рукою, чи міцно держиться дріт на зв'язаних позаду руках засудженого. Голі по поясе груди в'язня дрогнули від надвечірнього холоду, мов би по його тілі пробігли лапки мурашок.

„Los!“ — крикнув Кадук, озираючись за Якубом. Він з насолодою провів рукою по міцному шнурі в руках ката.

„Ну, тепер попробуй втікати!“ — засміявся Кадук до в'язня, штовхаючи його вперед. Босі ноги засудженого м'яко ступили по дрібному ріняку подвір'я. Тиша, йдучи попереду, знову скрипнула брамою і пропустила чоловіка, що йшов на страту.

* * *

Тадек Лісовскі ходив по бункрі, відмірюючи крок. При повороті він хвилину задержувався при стіні, де вгорі був дірчастий бляшаний кружок, що заступав вікно, і жадібно втягав грудьми повітря.

„Нема чим дихати одному,“ — подумав Лісовскі, „а як мучилося тих сорок бідолах, що їх замкнули були на ніч у такій каютці? На добавок заслонили їм ще й те дірчасте „вікно“. Хто був дужчий, тиснувся до дверей, щоб крізь дірку від ключа черпнути повітря. А хто зомлів, того товариші свідомо задушували на смерть, щоб рятувати себе. Все одно ранком виволікла прислуга сорок трупів.“

Лісовскі знав, що мусить умерти, але він не боявся цього. Він дружив зі смертю ще в тих днях, коли цвіт польської армії гинув під Кутном.

„Так, але тоді були довкруги товариші в куряві димів і зойках рваного заліза“, бунтувалася Тадкова душа, „був бій, а білий орел лопотав крилами, як умираюча слава! А тут мури, чорна, дощана стіна й постріл у потилицю!“

Хороші, приплідлі уста Лісовського стягнулися в болючу, сувору лінію.

У замку сусідньої камери заскреготів ключ і Лісовскі зупинився, наслухуючи. Охриплий голос продерся крізь мури: „Alles raus!“

Молода жінка з чотирьохлітнім синком на руках вийшла на коридор, опираючись об стіну. За нею виглянула як серна з печери, дівчина-підросток.

„Роздягайся, а швидко!“ Брутальна рука шарпнула за рам'я жінку.

„Мамусю, а чи ми будемо купатися?“ — хлопчик підняв на жінку чорні смуги вій. Він ногою осунув свої опалі штанята, плескаючи себе по голому животику, наче б втшався сподіваною купіллям.

„А Геленка теж буде з нами купатися?“ — не вгавав малий, поглядаючи на сестричку.

Холод кам'яних сходів пройняв наскрізь мале тіло й уста скривилися до плачу. Росою затремтіли в очах сльози, але задержали їх відчинені двері блоку, а жовтий пісок поманив до забави. Білою кулькою затремтіло тіло хлопчини на тлі чорної дошаної стіни.

Сухий тріскіт другого вистрілу зупинив хлопця в самому почині його радісного бігу. Він хотів оглянутися за мамою, але вітрова рушниця торкнулася його голови в тому місці, де темніла в заломі чашки кругла ямка. З дула рушниці вискочив гостряк, яким убивають худобу в бійні, пробив череп і сховався мов зміїне жало.

Гавітшарфюрер Паліч старанно прикурив цигарку, випускаючи димні коліщата, що авреолею знялися над трьома нерухомими постатями біля його ніг. Ніздрі тонкого носа Паліча розширилися. Теплий вітер пригнав із-за муру пахощі свіжокошеної трави.

Дижурний з політичного відділу постукав до дверей кімнати переслухань. Він пропустив Лісовського, замикаючи за ним двері.

З-за високого стола підвівся Богер. Він витрусив з люльки холодний попіл, зазирнув під світло, чи чиста й підійшов до Лісовського. На щуплому, темнавому лиці Богера запалилися вогники очей.

„Так, ти не хочеш признатися до свого прізвища, ге?“ — показав Богер у хижому усміху ряд білих зубів.

„Я ж називаюся Лісовскі“, спокійно відповів в'язень.

„Ну, а як звався той, якому ти забрав його документи?“ — прижмурих ліве око Богер. Він вернувся до стола, важко опускаючись на крісло. Відчинив паперову течку, добуваючи з неї папери.

Лісовскі стояв на струнко, вчуваючи, як улягаються напнуті нерви. Його думка працювала ясно, повернувши в пройдені роки.

„Таки відкрили!“ досадно зринуло в душі.

Лісовскі згадав кривавий вересень 1939 року, коли його частина загинула в бою, а смерть, сміючись, відійшла від нього, покинувши край придорожнього рова. З далі доходив битевний гул. Важкі німецькі танки рвали на шматки польську землю. Лісовскі обтер піт, що кривавою рососою осів на його чолі. Він був утомлений до краю, тому затужив за смертю, як за теплом маминих рук.

На дорозі лежав труп якогось рядовика. Амарант його коміра забagrився кров'ю. Покинутий кріс, як сирота, тулився до його боку. Лісовскі повів очима по полях. Щось, наче струм, пробігло нервами.

„Умерти, а все те лишити на наругу ворогові?“ — майнула думка.

Вітер сипнув запахом далеких згарищ і Лісовському вчувся плач колишньої неволі. Він піднявся, широко рознімаючи груди.

„Вмерти все ще буде час, а жити треба для нової боротьби!“ — сказав до себе.

На обрію показали ворожі стежі. Лісовскі зняв із себе блюзу зі старшинськими відзнаками. Він присів біля трупа вояка, підсуваючи під його плечі свою руку.

„Послужи, брате, в останнє мені, а може й батьківщині!“ сказав до забитого.

Після кількох хвилин біля трупа сидів простий вояк. На амаранті коміра червоніла кров. Відчинені очі вбитого вбрали в себе сонячне проміння, наче б раділи зі срібних відзнак своєї нової одежі. Живий добув з кишені блюзи жмут паперів і розгорнув їх.

„Рядовик Тадеуш Лісовскі...“ — прочитав півголосом вояк.

„Тепер, брате, ти капітан польських військ... а я сірий вояк, Лісовскі,“ — звернувся живий до трупа.

Оша Богер перекинув картку паперу, голосно засмоктав люльку і крізь клуби диму глянув на в'язня. Цей стояв спокійно, задивлений в стіну, а його думки ходили далекими дорогами.

І так, як звичайний рядовик у чужому одінню забитого, і з чужими паперами на прізвище Тадеуша Лісовського, колишній капітан пішов у німецький полон. Думав обманути ворога, вийти швидше на волю, щоб у підпіллі провадити дальшу боротьбу. Та хтось, що знав правдивого Лісовського, доніс. Табор полонених замінився на концлагер Освенцім. Тепер пізнав його таки свій, земляк, що недавно прибав до табору. Він і видав правдиве прізвище Лісовського.

„Ну, „Лісовски”, ходімо!“ — твердий голос Богера сполохав думки в'язня.

„Не хочеш говорити по доброму, то може там набереш охоти!“ — сміявся Богер, ведучи в'язня до зеленого бараку.

* * *

Перед брамою одинадцятого блоку задержалося авто, як коробка, щільно закрите з усіх сторін.

„Не гаси мотору!“ сказав СС-ман, що сидів коло шофера Арндта. „Навантажимо й їдемо далі.“

Він виліз із воза й підійшов до задніх дверей. Будка, де сидів шофер, була відділена від решти воза. СС-ман оглянув двері, попробував, чи добре відмикаються, потому заглянув між стінки шоферової будки й окремої частини воза.

„Все в порядку,“ заспокоївся СС-ман, „присінок смерти готовий.“

Він подався до воріт.

У довгій камері підвалу засідав наглий суд*) Гурт ви-страшених, змарнілих в'язнів товпився при дверях. Німецькі слова одного з трійці, що швидко відчитував якийсь папір, були їм незрозумілими, як зрештою ціле їхнє дотеперішнє життя в підвалі одинадцятого блоку. В'язні дивилися на суддів, оглядали їх нашивки, прислухувалися до своїх імен, що повторялися в читанні.

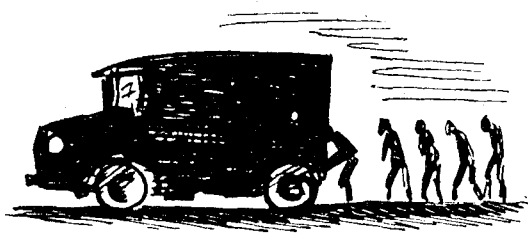
„Добре бодай, що вже приїхали, то може скоріше пустять до дому“, радів у душі старий селянин.

Твердим, вояцьким кроком, судді покинули камеру, гутор-ючи весело між собою. Гурт засуджених пропустив їх, з ми-

мовільною шанобою розступаючись на боки. Писар поспішно збирав папери.

„Виходити!“ — по-кликав голос з коридо-ра. Покірно, як шнур ягнят, засуджені підійшли до авта. При відчинених дверцятах стояв СС-ман.

„Готово!“ — кинув він шоферові, затріскуючи щільні двері. Мотор загудів, пахкаючи гірким димом спалюваної бензини

*) Спец-суд, спецколегія.

СС-ман спокійно сів на своє місце коло шофера. Отруйні гази спалюваної бензини весело зашипіли, продираючись руркою в нутро воза, де сиділи засуджені. Авто, що везло смерть, рушило з місця.

* * *

Лісовські глянув ще з порога по обстановці бараку й на його чолі з'явилася морщина.

„Гарячо буде!“ — сказав у душі. В бараку стояли дивні кізли, висіли драбинки, якісь гаки.

„Наче в гімнастичній залі!“ — поспробував посміхнутися до себе Лісовські.

Оша Ляхман гнув у руках тонку тростину й притакуюче кивав головою молодій дівчині, що стояла коло нього.

„Отже ви кажете, що ваш наречений зовсім невинний?“ — питав Ляхман у дівчини, любуючись своєю польською мовою. „Його забрало гестапо, а ви приїхали за ним аж сюди, до тaborу?“

Дівчина мала червоні від сліз очі, а її довгі пальці судорожно рвали мокру шовкову хусточку.

„Так, я була в пана коменданта лагера“, хлипала дівчина, „а він дозволив мені бачитися з моїм нареченим...“

Ляхман скривив свої уста як до сміху, а його завжди бліде, дрібне лице легко зарожевіло.

„Але ж ваш наречений ще не сидить в лагері“, ніби пробував боронитися він.

„Він є тільки, но... „поліцай-гефтлінг“. Ляхманові забракло польського слова, „він, ще, так сказати б, цивільна людина. Зрештою, будьте терпеливі, його зараз сюди приведуть“, рука Ляхмана по дружньому лягла на кругле рамя дівчини.

„Я вже давно післав по нього на одинадцятий блок. Він тут буде, як звичайно.“

Дівчина притиснула руки до грудей, а її тіло подалося злегка вперед, коли вона сказала:

„Я вам сердечно дякую, пане... пане коменданте!“

Вона не знала, як величати унтершарфюрера. Ляхман безтурботно постукував кінцем черевика об землю.

„Швидше, Ляхман, бо я маю теж роботу!“ — підійшов до нього Богер.

„Зараз, зараз,“ — відповів по німецьки Ляхман, „я тільки хочу дати цій дурній гусці маленьку виставу!“

У дверях появилася двох СС-манів, що провадили зі собою в'язня в цивільній одежі.

„Вапусь!“ крикнула вродувана дівчина. Вона простягнула до в'язня руки, але Ляхман зупинив її.

„Прив'язати, як завжди!“ — кинув він наказ воякам. Вправно, по майстерськи, СС-мани зв'язали приведену руки й ноги. Шнурами, що звисали зі стелі, вони підтягнули його вгору. Тіло Вапусь зависло в повітрі, як великий церковний свічник.

„Далі!“ підморгнув Ляхман помішникам. У їх руках з'явилися довгі, тверді биківці. Лісовські примкнув очі.

Свист ударів зіллявся з голосним криком дівчини. Ляхман дивився на неї, підсміхаючись єхидно.

„Ваш наречений невинний, але не зашкодить йому така наука!“ — сказав він по польськи.

Підвішений в'язень не кричав, але з його відчинених, як у риби, очей, струмком спливали слези.

Ляхман торкнув ногою тіло зомлілої дівчини й сказав воякам:

„Як прочуняє, відвести до жіночого табору в Біркенау!“

Опісля він звернувся до Богера:

„Можеш починати зі своїм пташком!“

„Дурна полька!“ засміявся він до себе й вийшов з бараку, наспівуючи пісеньку про кохання.

* * *

Дев'ятнадцятилітній граф Потоцький зняв сорочку й кинув її на купу одежі. З якоюсь цікавістю глянув він на в'язня, що виписував йому на нозі його число.

По коридорі бігав ключник, відчиняв камери й вереском виганяв людей.

„Талзю!“ — зрадив Потоцький, побачивши лице Лісовського.

„Los! raus!“ дикі вигуки, як пробуджені сови, билися об стіни коридора.

„Роздягатися!“

Кількадесят людських тіл тремтіло від холоду під стіною. Грубий, з обвислим животом Сомпор хотів щось промовити до сусіда, колишнього старшини, що втратив у війні руку, але дістав ключами по голові.

„Los, raus!“ заревів п'яною лайкою СС-ман, вказуючи на двері блоку.

Коло чорної дощаної стіни стояв з рушницею в руках обершарфюрер Фріч. Він оглянув її з усіх сторін і вдоволено покивав головою.

„Добре направили!“ — подумав Фріч.

„Скоро псується, бо за часто є в ужитку.“

Він зложився до стрілу й надавив язичок. Рушниця клацнула сухо, а з дула вискочив, як довгий цвях, гостряк і сховався назад.

„Гарна штучка“, задоволено сказав до себе Фріч.

Він глянув на чорну стіну зі слідами колишніх стрілів.

„Шкода вже куль на тих свиней, так краще їх колоти цвяхами“.

Сонце, як ласкаве кошени, визирнуло з-за високої стіни, обдаючи сяйвом Лісовського. Він пристанув на мент, бо непривичні очі заболіли від раптового світла. Наче б з великої далі почув він накликування: „Komm, komm!“

„Богородице Діво . . .“ хтось молився коло Лісовського, чийсь давлене хлипання нагадало дитину. Лісовські широко відчинив очі й глянув понад мур, де на тлі дротів привітно кивала до нього зеленню береза. Він усміхнувся так, як тоді, коли після довгої мандрівки вертався до дому й відчиняв ворота, а старий ясень витав його радісним пошумом.

Чорна стіна нагло заколихалася, як велике рядно, вгортаючи в себе цілий світ. Пісок жадібно почав пити свіжу кров.

* * *

VIII.

Застеляйте столи,
Та все килимами,
Бо придуть до тебе
Три празники в гості . . .
(Щедрівка)

Сивий мороз зазирає крізь вікна блоку, торкався їх льодовими пучками, вони ж зразу бралися білими квітами. Він підкрався до дверей, доглянув Тирського, що вийшов на двір без шапки, в самій дрелиховій блузі, й дмухнув на нього крижаним подмухом.

Тирський стрепенув тілом, наче б хотів струсити зі себе холод, зібгався ввесь у собі, заклав руки в кишені. Він видмухнув густі клуби пари, покректуючи голосним: а-а-а, мовби смакував міцний напитек. Мороз скочив йому на плечі, щипнув за вуха, залоскотав у носі. Тирський обігнав блок, бажаючи скоротити собі дорогу. В сутінках він наскочив на темну людську постать, що стояла під стіною блоку, й зупинився.

„Що ти тут робиш?“ — нахилився Тирський, щоб краще доглянути обличчя незнайомого.

„А нічого!“ — співуче протягаючи склади, відповіла постать.

„Так, чому ж не йдеш на штубу, а мерзнеш під блоком?“

„Штубовий крепко б'є, так я вийшов гулять, пока немає гонгу, що спати пора.“

Тирський засміявся.

„Хороше гуляння! Мороз, аж очі злипаються, а він гулять вийшов!“

Хтось засвітив світло в умивальні блоку й ясна смуга впала крізь вікно на лице незнайомого. Тирський доглянув хороше, молоде, лице свого ровесника Темні, під широкими острішками густих брів, очі дивилися цікаво, а разом спокійно на Тирського. Мороз розцілував повні уста, що яркою плямою червоніли на худому обличчі.

„Ти звідкіля?“ — поцікавився Тирський.

„Я з Запоріжжя, Дам'ян Зінченко“, — спокійним голосом сказав незнайомий. „А ви хто будете, поляк?“ темні очі Дам'яна лягли допитливо на червоному трикутнику Тирського.

„Ні, я не поляк, а такий же українець, як ти, зі Західної України. Але чого ж ти мені викаєш?“ — здивувався Тирський.

„Та це я доглядив у вас, у тебе“ поправився Зінченко, „червоний вінкель, так думав, бач, що ти поляк, бо ж українці носять самі чорні“.

„Не всі, Дам'яне“, перебив Тирський. „Є багато українців у лагері з червоними трикутниками, себто політичні“.

Зінченко нахилився ближче до обличчя Тирського, наче б хотів шепнути йому якусь таємницю.

„Ти, либонь, будеш з тих, що були в Бандери, да? кивнув він головою у запиті. Тирський у здивуванні підвів свої брови.

„А звідкіля, Дам'яне, ти знаєш про Степана Бандеру?“

Зінченкові по обличчі майнув усміх, як у людини, що гордиться своїм знанням.

„Доводилось чувати ще в-дома“ — вимінаюче відповів він. Тирський уважно подивився на хлопця.

„Ходи, Дам'яне, зі мною на шостий блок, загірємося, а то пропаста можна на цьому морозі. Там і поговоримо, добре?“

„Оце й гаразд!“ погодився Зінченко, забиваючи руки об боки тіла, щоб прогнати холод.

На коридорі свого блоку Тирський зустрів Романа Ковалю, що йшов митися.

„Кіме!“ — крикнув до нього Тирський — „Вернися, я маю щось для тебе від електромонтера Тома.“

Коваль радісно скочив до товариша.

„Від Тома, Гнате?“ заясніли Ковалеві очі. „Давай скоро!“

Тирський лукаво підморгнув йому, добуваючи з кишені зложений в кількоро шматок паперу.

„Еге ж, Ромку“, сказав він. „Том був сьогодні в жіночому лагері, направляв світло. Він і бачився з твоєю Танею“. Тирський стихив свій голос. „Вона передала тобі цього листа“.

Коваль поспішно заховав папір. Тирський доглянув, що його товариш схвильований, як молодий школяр, який вперше покохав дівчину, тому засміявся.

„Маєш гарні свята, Кіме!“ весело сказав він і поклепав Ковалю по рамені.

„Ходімо, Дам'яне, на штубу!“ звернувся Тирський до Зінченка, що стояв біля нього.

На штубі панував передсвяточний рух. Левко Мусейко застеляв стіл замість настільником чистим простиралом, що його приніс писар пральні, Петро Палій.

Коло печі Мортек кришив у миску шматки засушеного хліба. Потім він заливав їх розтопленим штучним медом. Запах меду поманив Тирського й він просунув свій ніс до рук Мортка.

„Що це ти робиш, Славку?“ запитав він. Славко підняв на нього своє рум'яне лице.

„Кутя буде, не бачиш?“ сказав він Тирському своїм крикливим голосом.

„Правдивий свят-вечір, Гнате!“ засміявся хтось за плечима Тирського.

Тирський оглянувся й побачив Олексу Антоняка, що сидів на горішньому ліжку, пришиваючи до блузи полотенець з новим числом. Лице Антоняка було погідне, як у дитини. Він, відклавши голку, перегнувся через край ліжка.

„Маємо на вечерю хлібівку“, Антоняк широко розставив пальці руки, загинаючи їх чергою при вичислюванні свят-вечірніх страв, „потому „пелі“*) хліб з ковбасою, чай, ну й кутя з хліба. Що ж хочеш Гнате?“ розложив руки Олекса. Тирський показав в усміху ряд білих зубів

„Навіть ялинка є!“ глянув він на стіл, де тремтіла зеленню гілок мала ялинка. „Правдиві свята!“

„Знаєш, Дам'яне, що сьогодні наш свят-вечір?“ запитався він Зінченка. Той мовчки кивнув головою, роздивляючись кругом, а світло свічки на столі розблисло під його віями, як золотаві іскри

Тирський повів Дам'яна в кут кімнати.

„Тут моє ліжко“, показав він гостеві, „карабкайся на гору за мною.“

Тирський розложив перед Зінченком хліб і шматок ковбаси, свою вечірню пайку.

„Іж, брате“, сказав він з ласкою у голосі. „Опісля будемо вечеряти, як годиться в такий вечір. А що це в тебе за

добро в тій торбині?“ поцікавився він нагло, торкаючись пальцем торбини, пошитої з рушника, що визирала з-під блузи Зінченка. Гість зніяковів. Щось, наче б червінь потемнила його обличчя. Він глянув в очі Тирського, але добачив у них не тільки просту цікавість, тому сказав:

„Їсти хочеться, аж шкура болить. То це я достав трохи мерзлого лушпиння з картопель і, як розтає, може денєбудь зварю і їстиму“.

Тирський тихенько засміявся. Йому було відоме це почування вічного голоду, коли не тільки кожна клітина тіла, а мабуть і сама душа кричить за їжею.

„Ріж хліб і їж, а лушпиння викинь, Дам'яне, бо захворієш“, порадив він новому другові. „Та посидь хвилину тут, а я зараз вернуся“.

*) „Пелі“ — нім. Pellkartoffeln — картоплі варені з лушпинням.

Тирський зіскочив з ліжка й зник серед друзів. Роман Коваль станув під стіною коридора, в ясній смузі лямпи, що звисала зі стелі. Він озирнувся на боки, добув з кишені листа й почав читати. Свігло впало на його голову, сповзло на уста, розхилило їх у лагідній усмішці.

Прості, дещо затерті слова на клаптику паперу полонили Ковалья. Він радів ними, розглядав кожну літеру, шукав у них захованої ласки й тепла, за якими так тужить людське серце навіть за дротами.

„Дорогий мій невідомий друже!“ Сміливий, тонкий почерк дівочої руки нагадав Ковалеві стрільчасті чорні брови.

... Я получила Твого листа й за те шлю Тобі щире спасибі... Сама не знаю, як дякувати Тобі за черевики й хустину, що їх ти мені передав“.

Ковалеві груди легко задріжали здавленими radoщами.

„Порядний хлопчисько, той Том!“ подумав він. „Передав усе, хоча могли його зловити“.

Коваль згадав, як приніс був під полами блузи забрані з „Еффектенкаммер-и“ теплу велику хустку й черевики. Потому треба було вговорювати Тома, стопити його суворість і страх чималим шматком СС-манської*) ковбаси, пачечкою цигарок, поки Том не згодився передати ці речі Ковалевій дівчині в Біркенау. Як електрикомонтер, Том свобідно вештався по жіночому таборі, заглядав до всіх електричних проводів, навіть зумисне псував дещо, щоб продовжити свою працю і побут між жінками.

... „А хліб я заховала на сьогодні... матимемо з подругою свят-вечір... Та найбільше спасибі Тобі, мій невідомий друже, за Твої слова... Я зовсім не знаю Тебе, в вічі не бачила...“

Коваль віднайшов у чорних рядках докір

... „Ти нічого не пишеш, про себе, але Твої слова для мене такі близькі, такі рідні, мов би ми жили зі собою не один год... Я заховала Твого листа...“

„Ну, й немудра ти дівчинка!“ промимрив Коваль до себе, наче б дівчина стояла коло нього й він хотів зганити її за необережність, але по душі в нього пробігло проміння.

„Дуже необережна ти, моя дівчинко, бо, як найдуть у тебе листа, то посадять у бункер“.

... „я заховала його, як шматочок щастя, що прийшло до мене тут, за кольчатую проволоку... Деколи я мрію, що

*) СС-манська ковбаса була зі свинячого м'яса; в'язні діставали ковбасу з кіньського м'яса.

ми ще вийдемо на волю . . . тоді я побачу Тебе, який Ти на вид . . . ми підемо туди, де сходить сонце на нашій Україні . . . Жду од Тебе одвіта як соловей літа . . .”

Таня П.

Хтось грюкнув дверми й сполохав Ковалю. Він швидко зім'яв листа в руках, заховав у кишеню і підійшов до виходу з коридора.

Крізь великі скла шиб у дверях темнів клаптик неба, цяткований зорями. Булицею пройшло кількох в'язнів, голосно розсипаючи в морозному повітрі слова. Товченим склом заскрипів під ногами сніг.

Коваль притулив обличчя до холодної шиби, заслухався в своє серце. Перед ним зринуло личко Тані Пащенко. Він зустрів був її на праці поза дротами табору. Через Танину товаришку праці Коваль узнав ім'я й число дівчини. Передав маленьку записку й Таня, що тужила за волею, як птах у клітці, відповіла зразу.

Тисячі хитрощів, різних заходів, щоб вислати дівчині кілька слів, дещо з одержи й харчів, забирали в Ковалю весь вільний від праці час. Він турбувався, коли електромонтер Том звертав йому записку, бо не міг передати, тужив, якщо вечір приходив без ніякої вістки від дівчини.

Коваль чув, що її слова дають йому снагу прожити таборіві дні, сповняють його радощами й запалом.

„Невже я кохаю тебе, Таню“, питався в душі Коваль сам себе, „маленька дівчинко з далеких піль України?“

По небі покотилася зірка, як маленька ракета, залишаючи по собі ясний слід.

„Ми житимемо, Таню, ще побачимо волю, рідний дїм. Я почую твій радісний смїх, догляну щастя в твоїх синїх очах. І побравшись за руки, підемо крізь юну хуртовину в срібну даль . . .“

„Кїме!“ виглянув із дверей штуби Тирський. „Ходи, бо починаємо вечеряти“.

Коваль відвернув голову й його лице було веселе й молоде, як у перших днях молодости.

Іван Козарів, званий загально Ванькою, задумався з мїтлою в руках над смїттям у кімнаті.

„Ну, й насорили дядики!“ хитав великою стриженою головою.

Іван був щоденним гостем на штубі, помагав дижурним у хатніх порядках, за те всі полюбили веселого хлопця і годували, чим хто мїг. А Ваня смїявся до кожного, як до старшого брата й звав усіх своїх приятелів дядиками.

Козарів легенько, щоб не зрушити пилу, бо стіл був уже прикритий скатертю, замітав долівку. Він замірився мітлою на Майка, що не зважав на зметені купки сміття і розсував його ногами.

„Ну-ко тікайте, дядику Марку, хай позамітаю!“

Майк поглянув на повне, рум'яне лице Івана.

„Де ж ти тепер працюєш, Ваню“, запитав він, „що такий здоровий?“

Іван оперся на держак мітли, як молотільник на ціпа.

„А всюди, дядику. Один день ходив на „Кольцов“*) так капо з радіо прогнав, бо я заснув того ж таки дня. А зараз ніде не роблю. Хіба ж я дурний?“ повагом питався Іван.

„Прийду до вас, помию миски, наїмся супу, а дядько Левко дасть хліба, маргарини, так навіщо ж я робитиму германцям? Яжів колгоспі не робив нічого“.

„А як є лапанка**) в таборі, Ваню, то куди ти діваєшся?“ цікавився Майк.

Іван здвигнув легковажно плечима.

„Іду до дядька Савчука на „кранкенбау“, або денебудь у канал залізу. А ні, так беру мітлу й замітаю лагер, наче б я був „штрасенрайнігером“.

Майк засміявся з дотепності хлопця, що всяко промишляв, щоб тільки не йти до виснажуючої праці на команду.

* * *

Юрко Булат глянув по штубі й посміхнувся до своєї думки.

„Тут, у таборі, немає ніяких кордонів. Всі ми брати й всі разом: ті, що з-над Дніпра й ті, з Галичини“.

Він побачив гостре, затяте підборіддя Івана Пилипенка, який, розкидаючи руками, завзято спорив з Ярославом Сомом. Сом сидів на ліжку, підобгавши під себе ноги. Його довгасте лице було спокійне, а поважні великі очі гляділи допитливо на Івана.

Степан Хлюц з Вінниці, що сидів коло Пилипенка, перехилив голову, уважно прислухуючись до Іванових слів. Широки Степанові брови зійшлися над горбком хижо загненого носа.

*) Кольцов — перекручене нім. „Holzhof“ одно з найлегших місць праці в Аушвіці. Капом „Гольцгоф“, був якийсь час німець, глухий на вухо, що носив штучну слухавку, через те й прозвали були його в'язні „капо з радіо“.

**) Лапанкою називалася перевірка по блоках і в цілому таборі, чи в'язні не криють перед працею. Такі перевірки були дуже часто, але люди зуміли завжди денебудь скритися.

„Додати б ще довгі вуса, жмут чуприни й зі Степана вийшов би запорожець, як на картині Репіна”, подумав Булат.

На святочній, чисто випраній блузі Хлюща чорнів трикутник з літерою R.

„Всі вони „руські”, бо таборова влада не признає ніяких українців зі східних земель!” хитнув головою Булат. „Але ж бо під тою полосатою блузою б'ється справжнє українське серце”.

Булат захватним поглядом обняв трійку друзів.

Лице Пилипенка розчервоніло від хвилювання.

„Певно знову кидася громи на слабодухів і тих, що зневірилися в можливість нашої самостійности”, посміхнувся до себе Булат, знаючи палку, непримириму вдачу Пилипенка. „Дібралися добре. Всі три кремезні, сильні, як сам український степ. Повага й зрілість Сома доповнює боєвий запал Івана. Степан Хлющ — вияв отої нашої невміручости, якої не здолає вбити ні большевицький, ні теперішній гітлерівський гніт”.

Почування подиву й радощів захвилювали грудьми Булата.

„Вихованець большевицького режиму, двічі орденоносець, штабовий старшина шостої армії, Степан Хлющ не дав себе зламати. Він відчув, душею зрозумів, що тільки самостійна українська держава може бути єдиною метою життя і найвищим відзначенням українця. Зараз Степан у німецькому концлагері, але межі своїми”.

„Тому й очі в них трьох майже ті самі, з подібним сяйвом!” голосно вимовив свою думку Булат.

„У кого, дядьку?” цікаво запитали два малі хлопці, що сиділи мов верхи на коні, на Булатових колінах.

„Еге ж, папани”, спохватився Булат і нахилив лице до своїх малих гостей. „Це я так тільки задумався”.

„То докінчіть, дядьку, про свят-вечір!” малий, звинний як білка, з прозорим блідим личком, Толя Гордійчук поклав Булатові свою руку на шию.

Булат згадав слова Беріца, який вперше пізнав цього хлопчину, коли він прийшов до табору.

„Дядьку, а як тут?” — поважно, мов доросла людина, питався одинадцятьлітній папан, коли почув українську мову Беріца. „Можна видержати, чи треба вмірати?”

Булат ніжно, як батько, погладив круглі голови хлопців і почав продовжувати своє оповідання про свят-вечірні звичаї на Україні.

Сергій Дубенко з Житомира розняв ротика, задивився в Булатові уста, весь заслуханий, як у незнану казку. Анатоль Гордійчук крутився в'юном, завдавав питання, живий, як іскра. Хлопці, виховані в новій большевицькій школі, що відкидала

вою традицію, насміхалася з віри, неясно, мов крізь сон, згадували свята Різдва, дідуха, кутю, що про неї чули ще від своїх бабусь.

* * *

Тирський закрив руки за голову, протягся на всю довжину на ліжку, слухаючи оповідання Зінченка. Майкова тільда впала на стіну, заломалася на краю стелі, застрибала, як велика метля. Він охопив коліна руками, загойдався на боки маятником. Обличчя Зінченка розтало від хатнього тепла й поглядів нових друзів, зарожевілося, очі набрали життя. Він держав у руці скибку хліба, ламав її не поспішаючи, помалу, наче б він не був голодний, а їв так, як годилося в гостині.

Тонкий дотеп його оповідання дивував гострого на язик Тирського.

„Хитрий з біса парень!” думав Тирський про Зінченка. „Пройшов тверду школу життя, навчився не виявляти справжніх своїх думок прямо, а так заходить віддалеки, вбирає їх у веселість”.

„А що ти чував про Бандеру, Дам'яне?” — не втримавсь Тирський, стараючись повернути до перерваної під блоком розмови.

Зінченко довгим поглядом подивився на нього.

„Як тільки німці ввійшли на Україну”, почав він спокійно, „то зразу в нас появились западні українці. В нашому селі теж був один, Галайдою звали. Ото й він розказував про Бандеру. Тоді ми взнали, що Україна не для германців, ані для большевиків, а просто для нас. А земля тих, хто на ній працює, от! Жалко лише, що німці розстріляли того Бандеру, за самостоятельность”.

Майк розсміявся. „Це неправда, Дам'яне, бо Степан Бандера живе, хоча сидить у концлагері в Оранієнбургі, як ми тут, в Аушвіці”.

„Невже живе?” щиро зрадів Зінченко. „Оце й гаразд! Так, значиться, колись буде так, як він хотів!” Дам'ян упевнено хитнув головою.

„Сідайте, друзі, де кому й з ким вигідніше!” голосно закликав Мусейко. Він держав у руці миску зі шматками хліба, що заступав просфору.

„При столі немає для всіх місця, тож мусимо сідати на ліжках”.

Тонке світло свічечки боязко тремтіло на столі хвилястою тінню. Маленька ялинка пахла далеким лісом, нагадувала осяйні радощі дитячих літ.

Микола Клен підняв голову, а його голос задрожав у нереливах, коли він бажав друзям кращих свят. З усіх закутин штуби виринали хлопці, твердими, спрацьованими руками брали просфору, причастилися нею, як у рідному краю. Щуплі, в гострих морщинах суворих літ обличчя вигладилися, стали хорошими.

Дрібні, буденні прикромці й непорозуміння розвіялися димом, розтали, як наморозь на вікнах.

Дам'ян Зічченко закинув руку на шию Тирського, глянув у його очі, як у глибінь. Він дзвінко, по хлоп'ячому поцілував його в уста, вкладаючи в той поцілунок свою душу.

Іван Пилипенко дружньо стиснув руку Степана Хлюща, аж захрустіли сугуби.

„Слідуючі свята в нас, на Україні, брате!“ кинув він задушевну мрію.

Коваль підійшов до Михайла Меренка, що заховався межі ліжками, самотний у своїх радощах, як у тузі.

„Скорого виходу на волю!“ Меренко засміявся тихо, як завжди.

Гамір побажань нарастив, ріс, могогнів, аж перейшов у спільну пісню: „Бог Предвічний народився...“ Поважні, бадьорі згуки коляди пробігли крізь мури, задзвонили об зачеплені дроти, линули в морозну даль, щоб розвіятися на далеких рідних полях.

Майк станув під вікном, кинув свою тугу до зір, зайшовся втіхою, мов плачем. Згуки видалися йому радіохвилями, що пливають у світ великими кругами.

„Слухайте... слухайте... говорить Аушвіц і всі ворожі концлагері, в яких тільки б'ється українське серце... Ми живемо, ми невмірущі, а з нами й наша відвічна Правда...“

Слухайте, ви, що роздерли на чверті Україну й б'єтеся над її тілом, як хижачи... Ми живемо в полях і лісах, чатуємо на вас, загарбники... ми оживаємо в підвалах і в тюрмах... розстріляні й повішені... невмірущі, без жаху й без смерті в ваших концлагерях... Слухайте й ви, що пануєте над далеким світом... ми не просимо в вас помочі й визво-

лення . . . не ждемо вашої ласки . . . ми самі беремо власними руками те, що наше . . . ми своїми грудьми ставимо забороло на всіх кордонах України . . . ми без імені, забуті й непризанні ніким . . . ми творці й будівничі, лицарі й вояки . . .”

Хлопці, що розсілися на горішніх ліжках, виглядали, мов великанські птахи в гніздах. Кожний з них поважно брав ложку шматки хліба зі штучним медом, що мали нагадувати рідний дім, солодку свят-вечірню кутю. Туга виповзла з кутків, глибоко зазирнула в серце. Щось гостре, як сіль, запекло під повіками, залягло в грудях, як тягар. Та обличчя були спокійні, мужеські.

Це ж бо зібралися хлопці, які з зарання своїх літ боролися з бідою, гартувалися в боях, замикали свої молоді роки за важкими дверима ворожих в'язниць. Чимало з них було вже сивих, а літа вирізьбили на їхніх обличчях свої таємничі, як руни, знаки.

Юрко Булат, що з висоти ліжка, як із трибуни, оглядав усіх, повів рукою по своїй голеній голові.

„Гай, гай,“ посміхнувся він до себе. „А деяка частина нашого громадянства говорить, що ми самі молодики, нерозумні діти, пориваємося з мотикою на сонце, себто так окреслюючи нашу визвольну боротьбу з кожним окупантом України. Гарні тобі молоді, що в багатьох уже минуло чотири десятки літ! Хоча може й правда?“ Булат перекосив на бік голову.

„Ми й справді молоді, хоча сиві, молоді серцем, своїми вічними поривами й вірою. Ми ж без жалоців потрапимо кинути дім, батьків, своє кохання, все те, за чим плаче в тузі людське серце. Ми віддаємо свої літа, ба навіть життя одній, вибраній, закоханій в ній, як у найкращій дівчині. А ім'я її солодке й святе для нас. Воно наклало на нас свою печать, змушує нас як Божий наказ гонив легендарного Агасфера, мандрувати без упину, без відпочинку, аж доки не дійдемо до мети, що їй ім'я — Самоетійна Українська Держава.“

Розкотистий сміх порвав думки Булата, змусив його звернути увагу в бік стола.

При столі сидів один із друзів, та читав якийсь веселий, принагідний нарис. Лиця слухачів оживилися втіхою, туга, як сон з повік, відійшла геть. Булат хвилину прислухувався у вбрані в дотеп, як у дороге намисто, слова нарису й його подив зростав, коли він думав.

„Навіть серед таких обставин, як у таборі, ми зуміємо жити по людському, думати, творити. Цей же нарис молодого Омеляна міг би прикрасити не один журнал, зумів би викликати навіть у найбільшого песиміста усмішку й почування

радощів! Ні, ще далекий той час, коли ми згинемо, а історія перегорне сторінку існування українського народу! Ми дуже й молоді, тверді й незломні”.

Іван Пилипенко надів шапку й тихо сказав Сомові:

„Побіжу, Славку, на сімнадцятий блок до тих наших хлопців, що недавно прибули. Побажаю їм свят і зараз вернуса“.

Велика, в сутінках штуба сімнадцятого блоку вміщала в собі звиж сотні українців, що осінню 1943 р. були привезені з Львівської тюрми до Аушвіцу. Це вже була четверта група в таборі й тому друзі, що скорше опинилися за дротами, легенько дразнили їх „мільйонцями“.

Іван Пилипенко мав межі ними багато знайбмих, друзів, а навіть свояків. Веселий гамір зустрів його на самому порозі й Пилипенко нирнув у гущу тіл, як у прибережний шумливий ситняг.

Кремезний, з вічно розсміяними очима, Роман Костенюк, гудів товстим баском, мов із підземелля, оповідаючи Пилипенкові „новини“ зі світа з-перед кількох місяців. Малий Місюньо крутився коло них, забігаючи з усіх сторін, і черкотів мов синиця, аж Осип Теодорів, що жадно потонував у читанні якогось клаптика друкованого паперу, невдоволено зморщив лоба.

В куті гурт співаків виводив коляду й дуже голоси двох священників, звивалися, мов чайки над розбурханими хвилями. Тіла тих, що вже роздягалися до спання, відбивалися на стінах у ломаних, довгих тінях, наче б їх там накреслила невправна дитяча рука.

„Всі тюрми в краю“, голос Костенюка хвилювався, „заповнені українцями. Ми сиділи у Львові, на Лонцкого . . . А що діється в цілій Україні, не можеш собі уявити, Іване! Німці масово розстрілюють, забирають людей на роботи, грабують все, що має якунебудь вартість . . .“

„І все це проходить їм безкарно?“ обурювався Пилипенко.

Костенюк засміявся вдоволено.

„Е, ще так зле не є, Іване,“ потішив він товариша. „Відділи нашої повстанчої армії дають доброго прочухана гітлерівським опришкам“.

Серце в Пилипенка забилося жвавіше, як колись у лісі, коли стійки зголосили появу ворога. Він гарячково, мішаючи слова, засипав друга градом питань.

До залі вбіг Тирський. Він догледів у куті дебелу постать Пилипенка й крикнув до нього ще з віддалеки.

„Ходи, Іване, на блок, прийшли такі гості!“

Тирський зігнув у лікті руку й підніс її поземо до висоти рамени, як таборове окреслення чогось радісного, доброго. „Почуєш цікаві історії. Та швидше рухайся!”

Пилипенко звернувся до друзів.

„Ходімо разом, послухаємо!”

Зенко Ловчан гордо ввійшов у залу шостого блоку, ведучи за собою двох в'язнів. Він радів з того, що йому вдалося обманути писаря карантанного блоку й забрав своїх знайомих, наче б то він провадив їх на політичний відділ.

Його обличчя ясніло втіхою й морозним повітрям, як скляна куля на ялинці.

„Ці друзі були в УПА!”*) кинув Ловчан скупими словами, як щедрим дарунком. „Вони недавно прибули до табору й можуть нам розказати багато цікавих новин. Німці зловили їх в одному селі, не додумуючися, що це зненавиджені ними українські повстанці, тому й не розстріляли, але вислали до Аушвіцу, як тих, які втікають від виїзду на роботи”.

Гостей посадовили за стіл і їх зразу вгорнула теплота кімнати й щедрі руки хлопців. На прибулих були полосаті вбрання, які висіли на них, мов на дерев'яних стояках за вітринами дешевеньких крамниць з одежею, але господарям це було байдуже. Гости були свої, а головне, були одними з тих, що збройно захищали рідні землі перед загарбниками. До того ж вони недавно прийшли зі світа й від їх постатей ішов дух вільних піль, як запах стиглих овочів.

Хлопці, мов рій бджіл, густо обліпили стіл, слухаючи новин. Дам'ян Зінченко оперся об рам'я Тирського, просунув голову межі двома товаришами, увесь перемінівся в слух. Пилипенко міцно вперся ногами в землю. Його душа лісовика втягала в себе слова оповідачів, як губка воду. Степан Хлющ опустил густу брову на ліве око, поклав підборіддя на долоню, пронизав гостей поглядом. Вояцьке серце Степана вчувало в словах вибухи стрілен, уява малувала всі ходи боввих загонів.

Тишина поклатла на устах палець, спинила свій віддих.

Оповідач, високий, костистий чоловік, з гострими, як у яструба очима, що пильно дивилися на окруження, закурив цигарку, втішаючись нею, мов дарунком.

Він вигідніше оперся об край стола, пустив димні коліщата, всімхнувся до далекого спогаду, як до любої дівчини, що

*) УПА — Українська Повстанча Армія, що повстала підчас окупації німцями України, боролася за самостійну Українську Державу проти гітлерівського займанця. Зараз УПА провадить боротьбу з новим наїзником. Тереном її діяльності є всі землі України від Карпат аж по Дніпро.

зустрів зненацька. . . . „Це було осінню”, говорив він спокійним, приємним голосом. „Тямлю, як сьогодні. Я був тоді в загоні імени полковника Коновальця, що оперував в околиці Рафалівки. Саме 8 жовтня наш відділ у силі одної чоти зробив засідку на шляху Рафалівка-Володимирець, яким часто-густо проїздили різні німецькі частини. Ми сподівалися захопити яку грубшу „рибу”, бо всі ті дрібненькі плітки — гестапівці, шущмани, лядвирти й інша гітлерівська наволоч, уже була проїлася нам, що так скажу . . .”

Слухачі засміялися. Гість прищурился свої очі, затагнувся димом і почав оповідати далі.

„На лихо німаки пронюхали нашу засідку, може й хто доніс їм, бо, як і місцеві поляки, так і давні сексоти були їхніми ревними помічниками. Досить, що німці вислали проти нашої чоти свій відділ, приблизно двісті людей. Німецька кіннота поїхала в розвідку, а, як бічний розшук, їхав середньої величини танк. Ми залягли були в лісі, недалеко шосе”.

Гість поклав руки на стіл, довгим пальцем водив по настільнику, вказуючи, як на карті, розташування власного й ворожого відділів.

„Наші стежі повідомили, що ворог уже зближається, тому ми вислали до команди загону вістуну, а самі приготувалися гідно прийняти непроханих гостей . . .”

Цигарка оповідача пригасла, тому він зупинився, щоб знову прикурити її.

Малі свічечки тихо, як сльози, скапували воском. Чути було, як захватно б'ються в грудях серця хлопців.

„Заки німці вспіли розгорнути до бою всі свої сили, надспіла нам на поміч друга чота, яка обійшла ворога ззаду. Побачивши себе оточеними, німецькі грабіжники почали тікати. Навіть танкісти, замість наступати й розбити нас, бо ми не мали під той час проти-панцерної зброї, пусти-

лися навмання хащами й застрягли в болоті. Вони хотіли зірвати танк, приготовили були в'язанку гранат, але це їм не повелося. Так і полягли там, не встигнувши виконати свого діла“.

Від нагального зітхання кількох десятків грудей затремтіла на столі зелена ялинка, мов під подувом вітру. Степан Хлющ зневажливо видув свої уста. Чийсь здавлений сміх радощів зіллявся з досадним словом.

„Решта пішла гладко“. Оповідач випрямив свої плечі, як людина, що кінчить свою розмову й збирається відходити.

„Ми запросили сотню селян з довколишніх сіл, привели двадцять пар волів і витягнули з дряговиння танк. Один із наших таки повстанців, зі східних земель, сів біля керми й під радісне пращання дядьків ми з парадом від'їхали, липаючи подорозі куснями чорної грязюки, що її лишали сталеві гусениці танка . . .“

„Licht aus!“ дико, як скрегіт, пролунав на коридорі блоку голос таборового сторожа, що накликавав до спочинку, бо минула дев'ята година ночі. Хлопці заметушилися, почали розходитися.

„Ми ще прийдемо!“ пращалися свят-вечірні гості. „Розкажемо не одно. Головне, друзі, що живемо — тут, у таборі й там, у лісах, де йде боротьба. І будемо жити, бо ми хочемо жити!“

Постаті в полосатих одежах згасли в дверях враз із світлом лампочки під стелею.

Тирський роздягавсь уже в темряві. В його голові шуміло, як після вищитого вина, а душа була в radoшах, мов у квітках.

А на дворі ніч мрійно задивилася в зоряні простори, вгортаючи в своїх обіймах людей, і нашіптувала їм казку, як заворожені сніг, про те, що згине сніг, а весняне сонце зродить нові сили й нове життя.

* * *

IX.

... Там татари полон женуть,
Один полон з діточками,
Другий полон з жіночками,
Третій полон з дівочками.

(Нар. пісня).

Повітря було свіже, морозне. Сонце виглянуло над таборовою пральнею бліде, як пожовкла срібна тарілка. На дахах голосно черкотали метушливі горобці. Зграї ворон летіли в перегонах на захід.

„От, і Щедрий Вечір!“ подумав Юрко Булат.

Він стояв під 19-им блоком, вижидуючи лікаря Савчука. Попри нього підтюпцем, наче поспішаючи і зупиняючись що кілька десятків кроків, пробігли носії їжі. З великої, відкритої бочки вдарив на Булата густий запах вареного рижу. Голосно сапаючи, носії вступили на східці блоку. Булат провів за ними поглядом і побачив Савчука, що усміхався до нього своїм добрячим лицем.

„Що це в вас за свято, Міську“, звернувся до Савчука Булат, „що вже й риж дають вам на обід?“

Лице Савчука ще більше стягнулося морщинами сміху, ховаючи в шпарилах повік чорні очі.

„А як же ти думав, Юрку?“ запитав лікар. „Сьогодні дали нам не тільки риж, але й цукор, консерви... А кожний музунманин лежить на чистому простиралі. Не можуть усього забрати, тому дають...“

„Або хочуть похвалитися гостям зі сходу, що німецькі лагери кращі, як у них!“ Булат підморгнув весело.

„А вам уже дали щось на дорогу, Юрку?“ запитав Савчук.

„Мають дати перед самим відходом. Та хлопці не чекають, а самі організують, що вдасться. Степан Карабин приніс цілу пачку консерв, а Семчишин тягнув з кухні цілий мішок цукру,

але не дав ради всього забрати. Тепер просяк увесь солодо-щами, як джміль, що впав у банку з медом“.

„То таки йдемо з Аушвіцу, Юрку“? наче хотів упевнитися Савчук.

Булат підняв голову, як кінь, що наслухує шум надіжджаючого авта. З далі, від сторони Кракова глухо, але постійно гуділи гармати.

„Чуєш, Міську?“ звернувся він до приятеля. „Німці відступають, тому мусять евакуювати лагерь“.

Савчук застрибав на місці від холоду.

„Не знати, куди властиво нас поженуть?“

„Кажуть, що до Гросс Розен“, відповів Булат. „Учора відійшли жінки з Біркенау і частина з нашого табору. Сьогодні йде решта“.

Булат широко посміхнувся.

„Кадук вганяє від самого ранку, гонить цілі блоки, знову завертає, мов навіжений. Та, на загал, виселяють людей досить справно. Гірше є з припасами. Німці не мають чим вивозити й лишают багато майна. З „Тевуелю“*), а навіть з СС-манських магазинів забрали тільки частину“.

„А як з нашою цивільною одежею?“ — поцікавився Савчук.

„Все лишают, беруть тільки одні дорогі речі“.

Савчук покрутив головою.

„Шкода“, зітхнув він, „я там, у мішку, мав зовсім нові черевики“.

Товариші засміялися.

„Коби ноги винести й голову, а черевики дурниця“! потішив Булат.

Булицею надбіг Кость Сяйко, обвантажений одежею, надітою на себе, мов би опух.

„Там, під „Бекляйдунґскаммер“ ціла „Канада“ крикнув він до Савчука. Викинули вбрання, зовсім нові шкарпетки... Люди тягають те добро, як ворони!“

„Костю“, перепинив Сяйка в бігу Булат, „мені треба на дорогу рукавиць, принеси на блок!“ Він звернувся до лікаря.

„Так, дай мені, Міську, ліки, які ти обіцяв, бо мушу вже йти. Треба лаштуватися в дорогу. Мабуть виходимо вечором. Наші хлопці йдуть збірною групою. Слабші підуть у середині, дужчі по боках“.

„Добре!“ потакнув Савчук. „Як на початку, так і тепер мусимо триматися гуртом, щоб не пропасти“.

*) TWL — Truppen-Wirtschaftslager.

„З такими хлопцями, Міську“, в голосі Булата прозвучав захват, „як наша група, ніяк не пропадеш. Це одна велика сім'я братів. Пам'ятаєш, як вибирали в транспорт і забрали кількох наших? Тоді сказав „арбайтсдінст“ Юрек: „Ви, українці, найкраще тримаєтеся з усіх в'язнів. Забери від вас одного, то ви, як ті сороки, всі бігаєте за ним, щоби врятувати“. „Добрі хлопці!“ прибив Булат твердо.

„Ходім Юрку, зі мною, бо я вже змерз!“ затрусився від холоду Савчук. „Я зараз теж пакую свої манатки“.

* * *

„Бенек, Бе-е-нек!“ голос молодого в'язня, що накликавав свого товариша, був схожий на жалібне блеяння вівці. Коло кухні стояв гамір і крик сотень людських голосів.

„І де ж ти діваєшся?“ сердився чийсь голось. „Ходи, бо вже роздають харчі на дорогу“.

Збитою лавою надійшов останній відділ жидів з Біркенау.

На високому небі миготіли зорі. Червоне полум'я палених на вулицях табору записок і паперів з головної канцелярії розсипало дивовижні тіні. Світляне око прожектора над входовою брамою сліпило очі. П'яний від горілки й крику рапорт-фюрер Кадук бігав з довгим кійком, зганяючи до брами в'язнів.

Години скапували поволі, як свічка. Холодний вітер пролазив крадькома за одержу, дмухаючи холодом.

„Щедрий вечір, добрий вечір“, замуликав під носом Тирський. Він поправив на плечах ранець, підкидаючи його вгору міцним поштовхом тіла.

„І бери, зле, і не бери, ще гірше!“ пожалівсь він Булатові, що стояв коло нього, найжений з холоду, як старий пухнатий горобець. Булат допитливо подивився на Гната.

„Та з іжею, Юрку“, пояснив Тирський. „Бери багато, буде тяжко нести, ще до того ноги відвикли від ходу, а не візьми, так охлянеш з голоду“.

„Ну, я там не багато взяв“, скривив уста Булат, випинаючи спідню губу, „і так доведеться кидати по дорозі, як поже-нуть далеко“.

З темряви, як дух, виринув на світло прожектора Майк.

„Де ж решта друзів?“ кинув він товаришам на ходу. „Зараз ідемо“.

Тирський глянув на свій ручний годинник:

„Одинадцята година ночі, вісімнадцятого січня...“, сказав він голосно.

„Тисячу-дев'ятьсотсорокп'ятого року вирушив з концлагера Аушвіц у невідоме Гнат Тирський, званий друзями „Поганином“, докінчив поважно Булат, мов би записував у щоденнику. Тирський засміявся голосно, нагло обриваючи свій сміх. Ярке світло кишеневої ліхтарки в руках СС-мана вдарило в очі, а п'яний крик війнув враз із посвистом дрючка. Тирський в'юном прослизнувся попід стіну 24-ого блоку до брами. Він ще загледів у світлі прожектора постаті лагерфюрера Геслера, Кадука та кількох інших старшин, як скрутив ліворуч, поринаючи в сутінках.

„Виходимо, як льви на арену“, почув Тирський коло себе голос Майка. „Поглянь, Гнате“, Майк упізнав товариша, „довгий коридор з дротяної огорожі, а дець позаду наганячі“.

„Це дорога до ДАВ, Майку“, обізвався Тирський. „Де ж наші хлопці, погубилися?“

З поля налетів вітер, тоненько наспівуючи комарем. Позаду бовваніли темні силуети домів. Під ногами поскрипував сніжок.

Коли очі освоїлися з темрявою, Тирський доглянув, що йде помежи двома рядами вояків, що стояли обабіч дороги з крісами при нозі. Важкий дух алькоголю війнув на Тирського від тих темних постатей.

За СС-манською кухнею Тирський спотикнувся на якийсь предмет, що лежав край дороги. Зоркі очі Івана Пилипенка, який ішов поруч, пізнали трупа.

„Хтось із учорашнього походу“, шепнув він Тирському, „недалеко зайшов горопаха!“

„Два ... чотири ...“ почав лічити Тирський темні тіла, що траплялися по дорозі.

„Дай спокій, Гнате“, перебив йому Пилипенко, „а то лік загубиш. Пожди до ранку!“

Довга колона кількох тисяч в'язнів м'яко всякала в сутінки; шарудів одноставно під ногами сніг. Деколи вибухнув довгий кашель, лякаючи тишу, що спала в придорожньому лісі, стук-

нув прикладом кріса вартовий. Часом зі задніх рядів, коли колона надто розтягнулася, а хворі не могли наздігнати, вітер докидав, як скаргу, приглушене даллю накликування:

„Kurzer Schritt vorne!“ *)

Ніч воліклася полем, як стара жебращка.

На закруті шляху стояв, дрімаючи, самотній дім. За ним, як темний пліт, чорнів недалекий лісок. Від колони відірвалася тінь і швидко, як думка, як нирула за ріг дому. Чись серце затужило за волею, як за днем. Крикнула жахом стрілів ніч, кулі розблисли в повітрі, як слід червоної заповолоччі на чорній тканині.

Тирський нагло побачив, що стоїть на дорозі сам, а всі в'язні лежали в придорожньому рові, наче б їх туди змела великанська мітла. Тирський зрозумів, що смерть кружляє довкруги нього. Припав до землі і, як заяць, на всіх чотирьох посокав у рив. З розгону він попав рукою в чись обличчя, пронувся взад і пірнув у кучугуру снігу, що гарячим приском посипався йому на голу шию.

Утікача піймали в лісі й завернули назад.

„На першому постю повиснеш!“ суворо глянув на нього провідник походу. В'язень дивився в бік, де чорніла стіна ліса. Він ще чув гострий запах живиці, а серце товклося в грудях, як спіймана птаха в руці.

Ранок, як хворовита дитина, протирав очі, поплакуючи дрібним пошумом вітру. Тирський торкнув рукою Майка.

„Вже всякі ранки оспівували поети, але такого, як сьогоднішній, мабуть ніхто не зумів би віддати в поезії”.

„Еге ж”, докинув Булат, що йшов позаду, „а ще з такими декораціями!” Він показав рукою праворуч дороги.

„Тепер, Гнате, можеш знову лічити!” вмішався Пилипенко. Тирський глянув і його проняли дріжаки.

На краю рова сидів в'язень. Прикороткі штани відкривали голі до колін, посинілі, як в обпатраного півня, ноги. Одна рука, шукаючи тепла, лежала за пазухою на грудях, другу він вложив у розпір штанів. Куля зняла в'язневі вершок чашки, а через те голова зробилася мала, як у дитини. Смерть скочила на нього так нагло, що бідолаха не мав змоги впасти, а так і заков'яз, сидячи.

* * *

Іцік Бринь чув, що він утомився. У грудях хрипіло й гойдалося щось, як старі драбини воза, коли на них положать

*) Короткий крок напереді!

завеликий тягар. Ноги не слухали старого, а водили дивовижною кривулькою. Щастя, що обабіч ішли приятелі, а то капосні ноги могли його зовсім звести зі шляху. Мала торбина на плечах з куснем хліба видалася Бриневі непосильним тягарем. Більше харчів він не мав, бо пушку з консервою викинув у сніг ще за табором.

„І навіщо її тягати зі собою, коли й так не хочеться їсти“, думав Бринь.

„От пити, або бодай полизати того білого снігу“. Старий відчув на спечених устах холод, такий приємний, свіжий, як вода.

„Лише ступити б два кроки в бік і вже маєш сніг, чистий, здоровий, як лік!“

Бринь поволі перейшов на край ряду, щоб хоча налюбуватися снігом. Та він не відважився протягнути руки.

„Ге, ге“, радів у душі Бринь, „старий Іцік ще обережний! Він не зробить так, як зробив онтой молодий Шмуль, що ішов перед ним у третьому ряді. Шмуль хотів зав'язати шнурок у черевіку, вискочив крок на бік, щоб не звалили його з ніг. Але тільки зігнувся, вартовий, що йшов побіч, стрілив Шмулеві просто в голову, майже торкаючись її рушницею. Ні, ні, Іцік задобрий купець, щоби віддати за жменю снігу таку ціну, як життя“.

Старий Бринь утер очі, бо вони постійно заходили йому сльозами. Він глянув на сонце, а воно видалося йому червоною кулею, що котилася снігами. Білий іней робив пухнатими брови старого, осідав йому на віях. Поволі зникав біль у ногах, у грудях затихав докучливий скрипіт, а приємне тепло ходило жилами. Навіть вже не мучила так спрага.

Бринь хотів поділитися своєю радістю зі сусідом, та зі здивуванням побачив, що коло нього немає знайомих облич. Він незаметно, але постійно лишався позаду й так опинився на кінці походу. Хтось штовхнув старого в бік і він оглянувся.

Незрозуміло дивився старий, рабін, як колона віддаляється чимраз далі. Повз нього пройшов останній вартовий, збудьговано глянув на змучене, змерзле лице Бриня, але не сказав нічого.

„Ну, певно“, крізь мряковиння мізку старого продерлася свідома думка, „wartovий мене не підганяє, бо я сильний, маю здорові ноги й добре йду“.

Бринь вдихнув морозне повітря і пристанув. Сніг на полях видався йому нараз білим, чистим настільником на святковому столі, а сонце свічником.

„Ой, Іцік, Іцік”, скартав він сам себе голосно. „Ти вже старієшся і забуваєш. Та ж сьогодні суббат, Господній день! Онде накритий білим стіл, а на ньому горить свічник!” Бринь кризь слізну млу ще раз глянув на заходяче сонце.

„Сідай до стола!”

Мотоцикль, що їхав серединою дороги позаду маршової колони, скрутив у бік, звільняючи свій біг. Старшина, який сидів у вигідній причіпці, піднявся злегка й підніс машину пістолю. Він доглянув під придорожнім деревом малу, зібгану в собі постать старого Бриня.

Плат снігу, струшений з дерева гуком вистрілу, впав на голову Бриня, як святкова пухната шапка рабіна в Господній день, суббат.

Колона задержалася на короткий спочинок і Дорко Федішин упав на сніг, як на постіль. Лице в Дорка було сіре від втоми й болу, зібгане в дрібні морщини. Він вийшов був з табору в гарячці, як виздоровловач після тифу, бо не хотів оставатися сам без друзів. Дорогою його вели на зміну сильніші товариші. Тоді він нагадував дитину, що її вчать ходити. Щупле, дрібне тіло Дорка держалося тільки великим хотінням волі. З його очей кричав дикий біль, та уста ховали мовчанку.

Здовж рядів надбіг Беріц. Морозне повітря розрум'янило його лице, а в ясних очах лежали радощі.

„Я роздобув для Федішина візок!” сказав він просто, як завжди, коли помагав товаришам. Булат глянув на Беріца, як він тягнув з іншими візок, на якому межі клунками сидів Федішин, і день здався йому теплим і голубим.

Гнат Тирський мав строге лице, а в очах лежала холодна задума, коли він лічив залишені в рові трупи. Врешті він згудгував.

„Ні, не можу більше”, сказав до Пилипенка, „досі я налічив сто вісімдесят жінок і мужчин, та це починає бути монотонним”.

Шоретким цинізмом слів хотів Тирський закрити своє зворушення. Він обережно переступив ноги молодій дівчині, що лежала на його стежці. В дівчини були дещо розшилені уста з тоненькою смужкою білих зубів. Права рука лежала в неї під головою, наче б дівчина хотіла вигідно вложитися до сну. Смерть пощадила її молоду красу, бо лице було спокійне, а на лівому виску червоніла від кулі рана, як платок відцвілого маку.

Юрко Булат надибав у снігу розсіпані таборіві бони, що за них можна було купити в кантині цигарки.

„Не хотів, сердега, скорше покинути своїх скарбів!“ здивувався Булат, що люди вкладають своє серце в різні дрібниці.

На дорозі валялися миски, якісь коробочки, коци, черевики, вся таборова мізерія в'язнів. Сніг до половини присипав покинуту ковдру*), що біля неї лежав труп.

„Огой лах“, думав Булат про ковдру, „вичерпав у нього всі сили й забрав життя“.

Йому пригадалася стара, обшарпана книжка, яку Булат залюбки листкував ще дитиною. То була ілюстрована історія світу. Щоб оглянути як слід малюнок, що займав цілу сторінку, Булат мусів пересувати книжку на своїх колінах. Це й сердило його. Та дитяча сердитість скоро переходила в жаску цікавості, коли Булат дивився на малюнок.

„Похід гунів“, читав він, складаючи по дитячому літери, якби нанизував круглі коралі намиста.

„І прийде чоловікові на голову всяка диковина!“ здвигнув плечима Булат. Він побачив у рові мертву жінку з обголеними грудьми. Широка кривава пляма розкинулася довкруги її голови, як пишна крамнична хустка.

„Похід гунів!“ промовив голосно Булат, зрозумівши свої диковинні думки.

Ніч широко розгорнула свої крила, отуляючи ними велике подвіря фільварку, куди маршова колона зайшла на нічліг.

*) Одіяло.

„І куди ж тут дітися?“ журився Майк. Він крутився по всіх закутках, шукаючи місця, де міг би переспатися. Біля просторої відчиненої клуні стояв гамір, як у час молочення. Сотні в'язнів кишіли мов комашня, в старій, стухлій соломі, вмощуючись на нічліг. Вони кричали, лялися, штовхали одні одних, щоби добути собі бодай вузьеньке місце. Звідусіль знімалася бійка й голосні плачі. Дужчі в'язні вилазили на високі ожереди соломи, де вже примістилися були їхні товариші, й без жалощів скидали їх за ноги в діл, користуючись правом сили.

Тирський носив солому й розстелював її під возом. Він був схожий на хом'яка, що лаштує собі леговище.

„Ти міліоновцю лінивий!“ накинувся він з лайкою на якогось хитруна, що загніздився під возом, як горобець у чужому гнізді

„Не можеш собі принести соломи, а забираєш моє місце? — Ану, втікай у підскоках, поки не битий!“

„Майку!“ Пилипенко визирнув із середини воза, „ходи сюди, тут ще знайдеться місце“.

Майк зазирнув у васаг, де сиділи густо в'язні, як малі діти, що граються в хованку.

„Добре ліжко“, зажартував він, „ноги під бородою, або на животі сусіда. Буде тепліше вночі!“

Він зловився за ручицю воза, щоби дістатись на верх, та голос Булата спинив його на півдорозі.

Булат шукав за товаришами, як за голкою в сні.

„Поховалися, мов зайці в час хуртовини“, бурмотів до себе. Невдоволений зупинився по середині подвір'я, набрав у легені повітря і крикнув, аж якийсь переляканий музулманин відсахнувся від нього, мов опечений.

„Сімнадцятий блок до мене!“ кричав Булат, скликуючи товаришів, що жили з ним у таборі на одному блоку.

„Куди ж ви діваєтеся?“ сердився Булат, коли з темряви виринуло на його поклик кілька тіней. Він не дав їм часу на вияснення, бо вже біг передом.

„Ходіть скоро“, кричав Булат, „маю для вас панський нічліг“. Тримаючись Булата, мов сліпі поводиря, товариші зайшли до якоїсь будівлі.

„Держіться стіни, бо можете напоротися на ріг бичка!“ повчав Булат.

Теплий дух тваринних віддихів, змішаний з гострим запахом стайні, вгорнув нічліжан.

„Чорт би то взяв“, заляв Тирський, „я вже сів у якесь тепле місце. Куди ж ти нас завів, Юрку?“

Якийсь цікавий бичок, що ходив свobodно по стайні, дмухнув Майкові в лице. Він мукнув невдоволено й почав виправляти скоки.

„Музулмани з'їли б тебе, ти скотино!“ пожалівся Майк. „Станув мені на ногу“.

„Дурниця!“ зневажливо сказав Булат, „Зате тепло спати“.

„Юрко завів нас, як вефлеємська зоря, до вертепу. Віл уже є, а ослами то таки ми будемо, бо послухали його. мовляв, має панський нічліг,“ насміхався Тирський.

„То йди під свій віз, коли тобі туг зле!“ обидився Булат. „Я дбаю про них, шукаю, як квочка за курятками, а вони ще й кривлять носа, пани лагрові!“

„Ну, не сердься, Юрцю,“ заспокоював Тирський. „Ми знаємо, що ти хотів якнайліпше. Всьому винен той навіжений бик, що біає кругом, як лагеркапо по таборі.“

Молодий, морозний ранок виглянув зі саду фільварку, пройшов подвір'ям, наче б шукав знайомих серед гуртів блідих, промерзлих людей, що чекали хвилини вимаршу.

„Сьогодні не йдемо далі,“ сказав до товаришів Майк, „я чув, що маємо ждати на поїзд, тому лишаємося тут, може ще й через другу ніч.“

„Ех, з'їсти б чогось гарячого!“ тупцював на місці перемерзлий Тирський. Він розчервонів від морозу, а на його комірці насіла наморозь, як срібні ниточки.

„Гнате!“, з гурту в'язнів, що товпилися в густих туманах видихуваного повітря, продерся Пилипенко. „Бери зі собою консерву й будемо гріти“.

Гострий мороз заганяв в'язнів до праці над влаштуванням вогнищ. Вони топили сніг, щоби дістати воду, гріли консерви й шматки замерзлого хліба. Їх сині, опухлі від морозу руки, розпростерті над вогнем, виглядали мов кігті птахів. Деякі вогнища горіли в затишку мурів, під якими лежали всуміш із людськими відходами трупи тих, що померли вночі.

„Шая“, сусід Тирського, що вовтузився коло вогню, звернувся до свого помішника. „Скоч но там у сад, принеси кілька сухих гілячок, бо не хоче горіти“.

Низький, окутаний в довгий плащ, Шая піднявся від вогню і пішов у сад, що ріс біля клуні. Вартовий, що ходив садом, опер кріса об стовбур дерева й бив руками, щоби розігрітися. Шая побачив біля його ніг зломану гіляку й пішов по неї. Та куля вартового положила його на землю.

„От і зовсім погасне“, бідкався товариш Шаї, „а той дурний дав себе застрілити“.

Але Шая не був мертвим. Куля пройшла йому чолом, та не вбила. Раненого Шаю забрали на подвір'я і посадили на сани коло клуні.

Пилипенко підняв своє обличчя з-над огню. Їдкий дим за-лазив в очі, дряпав горло, тому Пилипенко кашляв довго, як сухітник. Він отер очі верхом долоні, розмазуючи осілу на лиці сажу.

„Дивися, Гнате”, торкнув він Тирського й показав на Шаю.
„Цупкий життям, мов кіт”.

Шая сидів на санях, заклавши ногу на ногу. Кров, що витікала йому з рани на чолі, замерзла в довгий червоний сопляк і Шая виглядав, як диковинний одноріг.

Голосні накликування до дальшого походу пробудили раненого з отупіння. Він піднявся зі саней, увесь в крові, страшний своїм мовчаливим терпінням.

* * *

„Сідай, Майку, тут біля мене на коц*)”, попросив Булат товариша, „буде нам захисніше. Та не опирайся дуже об стіну, а то вимажешся вугільним порохом”.

Він сів у куті товарового вагону, зітхаючи з полегшою.

„А могли, чортові німці, дати бодай криті вагони”, сказав Тирський, що підійшов до них і скинув з плечей свого ранця.

„Вітер віє холодом мов нанявся, мороз, а ти сиди в відкритому вагоні. Хоча б трохи якої трухи кинули були на долівку!” сердився він.

Майк розглянувся по вагоні, рахуючи товаришів.

„Добра є”, сказав він задоволено до Булата. „Ми є всі при купці, в двох вагонах. У нашому вагоні я налічив сімдесят людей, решта, себто шістьдесятчотири є в черговому. Яюсь заїдемо, тільки не знати куди. Зенку”, крикнув він до Ловчана, „яка то станція?”

„Льосляв!” відповів з другого вагону Ловчан. „Мабуть поїдемо на Моравську Остраву, Відень, Лінц, якщо везуть нас, як кажуть, до Маутгаузен”.

Поїзд проминув станційний будинок і вийшов у поле. З далі надлетів холодний вихор, збив на полях сніжну куряву й сипнув нею на вагони. В'язні присіли на долівці, загорнені в коци, притулені одні до одних, щоби найти дрібку тепла.

Проймаючий холод зробив з Беріца винахідника. Він подіравив для продуву порожню блешанку з консерви, наклав

*) Одіяло.

трісок з дошки від стіни вагону й запалив. Десятки рук наставилися до його теплого винаходу.

„Бач, які“, наче сердився Беріц. „Тепер кожний пхає свої лапи, а допомогти відбити дошку ніхто не хотів“.

Він заходився майструвати нову грійку, великодушно подарувавши стару піч товаришам.

Поїзд, як мертве тіло стояв без паротягу на бічних рейках. Тирський глибше насунув на вуха шапку, підняв лихенький комір плаща, затуляючись від холоду. Він оперся об стіну вагона й задумано глянув у даль.

„Є у вас трупи?“ запитався його в'язень, що проходив коло вагонів.

„І не буде!“ з висока поглянув на нього Тирський.

„Ого, самі вижерті хлопці!“ засміявся прохожий. Він подався далі, вистукуючи в стіни вагонів і викрикуючи своє: „Є трупи?“, як покупець, що питає за товаром. З вагонів, де були мерці, викидали йому тіла, наче б вигружували сягове дерево.

В Моравській Остраві Майк з вагону покликав якогось чоловіка, що стояв на пероні. Чоловік був в уніформі залізничника, з нашивками на вилогах блузи.

„Візьміть нам листа й киньте його до поштової скринки“, попросив Майк по чеськи, коли чоловік підійшов до воза. „Тільки в нас немає марки“.

„Це нічого“, відповів залізничник. „Я марку наклею і кину. Але вложіть листа в посудину на воду й передайте мені, наче б ви хотіли, щоб я приніс вам пити“.

Чоловік узяв посудину і з діловитою міною поволі відійшов. Після кількох хвилин він повернувся знову.

„Все в порядку“, передав він Майкові порожню посудину. „Ще трохи потерпіть, хлопці, а скоро буде кінець. А зараз принесуть вам наші жінки кави й білого хліба“.

„Дякуємо. На здар!“ *) усміхнувся до нього Майк.

„На здар, гоші!“ **) попрощався чоловік.

Гаряча чорна кава, що її принесли чеські жінки, була солодка, а білий хліб нагадав Майкові рідний дім.

* * *

„Якщо ще колись вийду на світ, Іване“, сказав Тирський до Пилипенка, „то згадуватиму про неї, як про дівчинку зі станції Санкт-Валентін, що дала нам напитися води“.

*) Чеське привітання в роді: доброго здоров'я!

***) Доброго здоров'я, хлопці!

Він смачно затягнувся цигаркою, крізь дим вдивляючись у дівчину, що стояла в вікні станційного будинку. Перед хвилиною вона подавала через вікно посудину з водою, а тепер усі хлопці товпилися один перед одного, щоби налюбуватися нею. Це ж було так приємно після днів маршу й їзди бачити хороше личко, тонкі білі пальці, що деколи підносилися, поправляючи темні звої зачіски, і теплий погляд синюватих очей з-під опалих, тремтких вій!

Поїзд рупив поволі, зітхаючи протяжно смугами пари, а в станційному вікні затріпотілася на пращання біла жіноча хустина.

„Властиво я не дивуюся, Гнате, що ти сидиш у концлагері“, зажартував Булат, який чув слова Тирського. „Якщо ти вже збираєшся згадувати якусь Фанні, чи Міцці, то ти тепер грішиш „расовим гріхом“. Але по правді“, Булат легко схилив у бік голову, „то дівчинка була нічого собі, ще до того милосерна, що рідко в німців трапляється, бо дала води напитися“.

Сміх товариства змішався з голосним свистом паротягу.

Сонце обдало останнім червоним промінням високі мури концтабору Маутгаузен, що виглядали, як середньовічна твердиня на горбі.

„То не червоне сонце“, звернувся до Майка в'язень, який вже вдруге йшов до Маутгаузен, „то червоніє на тих білих мурах кров помордованих при їх будові людей, головно жидів. Вони мусіли носити на своїх плечах камінні блоки ген аж з тих каменоломів, що ми переходили біля них на долині“.

Майк здригнувся, вертаючись думкою назад на пройдений шлях, де над Дунаєм лежали великі зломи каміння.

„І тут крематорія!“ завважив Пилипенко і вказав на димар, що височився коло мурів.

„Ціла Німеччина, брате, то мабуть один табор й одна велика піч“, їдко вкинув Тирський, посапуючи з утоми, бо дорога вела круто під гору.

Від брами табору почали вертатися відділи СС-манів, що відпровалили вже свої частини в'язнів. Серед сміху й лайливих слів проїхав на ровері рапортфюрер Кадук. Він упізнав деяких в'язнів з обличчя і кричав до них мішаниною німецьких і польських слів.

„Дай мені ту мандоліну!“ просив, як старець, перехожий СС-ман, що побачив в одного в'язня-музики балалайку. „Дай, а то й так тобі відберуть у таборі“.

„Подаруй йому, Володку“, сказав сусід, „хай собі заграє похоронного марша“.

Ніч чорним рядном опала на табор, блимаючи, як крізь порвані дірки, тьмавими світельцями ламп. Три тисячі людей ждало своєї черги ввійти в вузький простір межі муром, а довгим будинком, де в підвалі була купальня. Довкруги, мов злющі вівчарки, стерегли порядку таборові полісмени.

„Це тут новість, ота лагерполіція“, завважив насмішкливо Тирський, розглядаючи рослого полісмена з червоними нашивками, що стояв на купі збитого снігу.

„В Аушвіці таких елегантів не було. Цікаво, які вони в співжитті?“

Тирський так і не докінчив своїх міркувань, бо напереді знялися крики. Полісмен, що його він так подивляв, підняв у руці довгу ломаку й зіскочив зі снігу. Він зверещав, як гучномовець, що повторює накази невидного начальника, лупцюючи всіх, хто був близько нього. Довгий людський вуж поповз униз східцями на подвір'я купальні.

„Хай його вовки з'їдять!“ зі серця кинув прокльоном Пилипенко й кинув об землю наплечник. „Ще буду з тим барахлом носитися, коли й та скоро відберуть“.

Він хотів було теж викинути й коц, але Тирський зупинив його.

„Пожди, Іване, не поспішай, а то ще добре змерзнеш“.

„Пусте говориш, Гнате“, боронився Пилипенко, „скоро і так ідемо до купальні й здамо зі себе все“.

„Чи скоро, то ще побачимо, Іване!“ не здавався Тирський. „Подивися, скільки тут чекає на купіль“.

На вузькому, замкненому з усіх сторін, подвір'ї, товпилися тисячі людей. Збита маса людських тіл тиснулася до проходу в купальні, щоби скорше перейти дезинфекцію. Крики й лементи тих, що їх натовп притиснув до муру, рвали нерви, мов біль. Дикі прокльони й бійка таборової поліції відпихали товпу й вона в переполоху тікала назад і топтала всіх, що не встигли зійти з вузької стежки. Потоптані скиглили під ногами, бо не могли підвестися.

„Тьфу, пропадять ви всі!“ вилаявся Булат, що як пливак, виринув з гущі тіл. На його лобі осів піт, хоча на дворі був сильний мороз.

„Я продерся був уже аж до самих сходів купальні“, сказав він товаришам, важко дихаючи з утоми, „та мусів вертатися. Там стоїть цілий загін тих чортових дітей, полісменів і б'ють до смерті. Пускають до середини райхсдойчів і то по кількох, або тих, які платять“.

„Чим платять?“ здивувався Тирський.

„Чим? Золотом, годинниками. Ті людські гієни кажуть, що в'язні з Аушвіцу то самі багаті, привезли зі собою золото, тому й хочуть поживитися”.

„То ще довго доведеться нам ждати на безплатну купіль!“ сказав Пилипенко.

Булат плюнув з досади.

„Чоловіче, транспорт, що прийшов сюди тому кілька днів, ждав на цьому клятому по-в'язні дві доби й то на морозі. Можеш собі уявити, скільки людей вигинуло?”

„Виходить, є надія, що все таки не будемо довго чекати на купіль”, встряв у розмову Тирський. Булат мовчки здвигнув плечима, як людина, що не хоче далі сперечатися з упертим. Тирський засміявся сухо.

„А знаєш, Юрку, чому?” звернувся він до Булата. „Подивися під мур”.

Утомлені дорогою і даремним зусиллям добитися до купелі, в'язні полягали пооді мурами на сніг, не зважаючи на купи людського калу. Ті, що покидали були свої коці, нишпорили тепер помежи спілячими, шукаючи легкої добичі. Вони стягали з них накривала, наче б свої і відкривали замерзлих трупів.

„Бачиш, Юрку”, сказав спокійно Тирський, але в його голосі Булат уловив нотку суму, „простий рахунок. Люди гинуть уже тепер, після кількох годин, а що буде ранком, коли візьме гострий мороз? Викінчиться половина, частину викупають за золото, а так дійде черга до нас. Тому я й кажу, що не довго прийдеться нам ждати на купіль”.

Булат відвернувся

„Цинік!” кинув він роздразнено.

Майк вештався попри довгий будинок, що з одної сторони замикав подвір'я і заглядав до середини. Крізь ярко освітлені вікна він доглянув кухарів-в'язнів, що снувалися біля кітлів. Молодий, повновидий парубійка вихилився через вікно, гордо поглядаючи на тих, що товпилися під стіною. Майка мучила спрага, як гарячка, й він підійшов до кухаря.

„Е, ти, колего, дай якої кави, або хоча води!”, попросив Майк. Парубійка глянув на нього, подумав хвилину й протягнув руку.

„А „часи” маєш?” запитав. Майк без надуми подав йому свій ручний годинник. Кухар зник із вікна, щоби за хвилину повернутися з кухлем.

„Чесний продавець!” засміявся до себе Майк, сьорбаючи жадно гаряче питво, зване в таборі кавою.

„Слиш, брат, колега, дай і мені кави. Ось у мене тоже часи, на!“ благав кухара якийсь худий, зморений в'язень з блискучими від гарячки очима. Він протягав на руці простенького, з довгим, мідяним ланцюжком, годинника. Кухар підсвітував пісоньку, зневажливо поглядаючи на прохача.

„Та на ж, бери!“ не вгавав той.

Парубійка в вікні швидко перехилився і взяв годинник. Він зачинив вікно й глузливо висолопив язика. В'язень ждав терпеливо, врешті відвернувся від вікна.

„От, паразіт, таку його в душу мать!“, щиро вилаявся він.

„Що ж це?“ „Часи“ взяв, а кави й не дума давать. А ще й свій, руский”.

„А ти відкіля?“ запитався Майк.

„Я з Дніпропетровської області“, відповів в'язень.

Майк протягнув йому кухоль.

„Пий, брате!“ сказав тепло.

Важкий, задушливий сопух ударив, як ударом в лице Пилипенка. Він затулив носа, відвертаючи голову в бік. Відкритий канал, що йшов поперек подвір'я, зівав чорною ямою.

„Який біс відкрив його“, зморщив лоба Пилипенко, „і то по середині дороги?“

Він ледви встиг відскочити в бік, чіпляючись за чийсь лужі рамена, бо товпа, що втікала перед палицями полісменів, мало не звалила його з ніг.

Крик людей, що попадали в канал, струсонув Пилипенка до глибини. Люди борсалися, билися в вонючому калі, що втягав їх у себе, й погрузали все глибше. Іван з огидою замкнув очі, чуючи, ще не може ворухнутися з місця, бо його давить опаліла з жаху товпа.

„Боже!“ молилася його душа. „Всякі муки перейду, тільки хорони мене від такої смерти”.

„Іване“, кликнув до нього Тирський, що продирався крізь натовп, як корабель. „Ходи, йдемо до дезинфекції. Ми вже підплатили тих керберів*) годинниками й ідемо групою”.

Холодний січневий ранок застав товаришів викупаних, що в одній рваній білизні стояли на дворі перед купальнею і ждали на відхід до блоку.

„Ну, й цікаве сотворіння, той чоловік!“ глузував Тирський. „Дома було тільки ступиш зимою босими ногами на дольку, то вже кладуть тебе до ліжка, бо простудився. А тут стоїть такий пещений синок на морозі в одній сорочині ще

*) Кербер-триголовий пес, що — по віруванні давніх греків — сторожив входу до підземного світу.

й після купелі, без рушника й хвалить собі приємний холодок. Не правда ж, Майку?” звернувся він до товариша, та глянув на його обличчя й утих. Лице Майка було сіре, а уста затулилися, аж виступили під шкірою вилиці. Він мовчки борювався з боєм, що лютував у його душі.

Тирський згадав, що Майкові забрали в роздягальні маленьку знімку його Віри й зрозумів мовчавість приятеля. Три роки Майк ухитрявся в Аушвіці заховати перед різними контролями й обшуками ту згадку свого кохання, втішаючись нею, як волею, а сьогодні втратив останню пам'ятку по дорогій дівчині.

„Linie, zu fünf!“ закричав якийсь в'язень з обличчям справжнього бандита, що попровадив викупаних на блок.

* * *

„Врешті йдемо з того засраного Маутгаузену!“ зітхнув з полегшою Тирський. Він крутився дзигною, щоб загрітися рухами, бо мороз лютував, як кусливий пес.

„Всього кілька днів були ми тут“, говорив він до Майка, який стояв у ряді біля нього, „але маю досить того. Сігнали чотириста людей до одного бараку й наказали сидіти всім, як на турецькій молитві. Навіть черевки зняли. До того бійка. Дають їсти вполудне юшку, б'ють, бо не вистачає мисок, а ложок зовсім немає. Вибирай з води брукву пальцями. Після обіду б'ють, вечером б'ють. Спимо на землі, на сінниках і при тому теж б'ють, бо сінників є вісімдесят, а людей чотириста. А всі мусять лежати на сіннику!“

„Але за те вигідно було, Гнате“, засміявся Майк, „з тоалетою. Ідеш собі голенький на подвір'я і сидиш, доки схочеш. Хиба, що примерзнеш. Але жартуймо, брате, а я все ж таки цікавий, куди це ми знову мавдруємо?“

Тирський добув з кишени шматок хліба з тоненькою пластинкою ковбаси, що дістав був на дорогу, й почав їсти. Він байдуже махнув рукою.

„Пусте, Майку, хай і гірше, аби інше. Шкода тільки, що розлучили нас із рештою товариства. Більшу частину вислали сьогодні рано, мабуть до табору в Мельку, а кількох нас іде тепер. А куди, байдуже“.

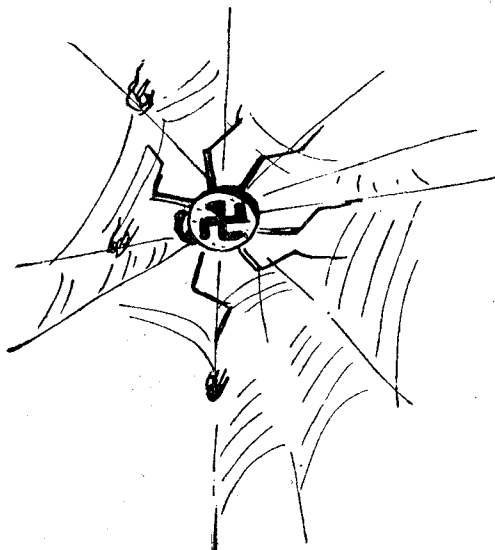
„Все одно, Гнате“, сказав бадьоро Майк, „хоча нас розлучили, та ми всі залишимося завжди братами, де ми не були б“.

Тирський споважнів і глянув у далеку синяву неба.

„Пам'ятаєш, Марку“, сказав він тихо, „як ми тому чотири роки, наперекір німцям, почали будувати свою незалежну

державу? Тоді було сонце й ми зі сонця вступили в темряву тюрем і концлагерів, але серця наші й досі ясні, вогняні. В краю лишилися друзі, що боряться за волю, а ми мандруємо по німецьких таборах. Може навіть по свою смерть? Але ми всі — одного роду“.

„Los, 'gaus!“ лягнув бичем наказ. Майк узяв товариша за руку й твердо ступив у пухкий сніг. Його очі вбирали в себе прозолоть надвечір'я, коли він так ішов з Гнатом чужинецькими дорогами в невідомі німецькі лагери.

Х.

... От, руками не візьме,
Ногами не піjde,
і ясно очима на небо не згляне...
(Дума про трьох братів).

„Тут тобі й кришка!“ промовив до себе Гнат Тирський, коли після майже цілонічної їзди в щільно закритому вагоні, вийшов з другими в'язнями на станції Ебензее.

Високі, мовчаливі, густо покриті лісами, гори з усіх сторін замкнули вузьку долину. Віддалік на ярко освіченому підніжжі голих скель і звалів рваного каміння чорніли якісь отвори, як входи до зачарованого підземного царства. Глухий вибух-струсонув кількакратно, як стогін, землею.

„І вночі праця!“ подумав Тирський. „Тут, брате, можна таки пропасти!“

Стрункі, задумані смереки при вході до табору, як колони великого храму, навіяли поважний смуток. На перехресті втоптаних доріг, під високою лампою, стояв нічний сторож у брезентовому плащі, з капузою, що закривала цілу голову. З чорної пащі вулиці, отіненої смереками, вийшов малий відділ і зник на закруті.

„Виглядають, наче ченці з якогось жебрацького ордену!“ Тирський зачудовано оглянувся за ними. Сірі плащі з капузами, підпоясані шнурками, миски прив'язані на задах, понурі присипані білим, кам'яним пилом обличчя і повільні рухи робили з в'язнів людей, що забули про цей світ. Тирський ждав, що почує від них гробові голоси: Мemento морі!*)

„Тут тобі й кришка!“ ще раз сказав до себе Тирський, що, стиснений з усіх сторін товною, ухилився від густих побоїв і всунувся в самий кут просторого бараку.

Нахмурений, плечистий в'язень з пов'язкою найстаршого в лагері, виступив перед прибулими. Він помахав суковатим ціпком і гамір сотень голосів утих.

„Того місця, куди ви прийшли“, почав найстарший свою науку, „не шукайте на мапі, бо не найдете. Воно називається

*) Памятай про смерть!

„Цемент“ і ніяк більше. Це є концлагер, у якому ви маєте працювати, бо інакше чекає вас крематорія. Зрештою“, закінчив він, показуючи наче в якому усміху свої золоті зуби, „зрештою — ви й так вийдете звідсіля димарем, бо іншої дороги немає. З цього лагера ще ніхто не втік, ані не вийшов“.

„Цей хлопчисько мені подобається“, подумав Майк, „бодай ширий і ясно викладає справу. Уважай, Гнате“, нараз шепнув він товаришеві й зловив його за руку, „бо розіб'єш собі носа до плечей того костистого музулманина“.

Тирський дрімав стоячи, виснажений і зморений дорогою і нічною їздою. Стиснутий з усіх сторін товаришами в'язнями, не міг упасти, але що хвилини наче б провалювався у землю.

„Ходи, зараз розрухаєшся, бо йдемо до відвопшвлєння“, підбадьорював його Майк.

„Нужденішого й біднішого лагера немає мабуть ніде в цілій „Новій Європі“, кривився Тирський, чалапкаючи на блок мокрим снігом. „Досить погані лахи дали нам у Маутгаузені, але тут, то ще й те відібрали“.

Він лапнув себе рукою по плечах, наче б хотів переконатися, чи справді в нього видертий цілий зад сорочки, чи це тільки так йому здається.

„А мене дивує тільки одно, Гнате“, почав Майк. „Якої біди вони нас так купають? У кожному таборі дезинфекція, стриження, миття, чи радше пародія цього всього? Води стільки, що кіт наплакав, вони забиті паром, як лазили, так і далі лаять. Цілими годинами тримають голих людей на морозі, заки їх переодінуть. Хіба на те тільки, щоб дошкулити, або винищити слабших тілом людей? А подивися, Гнате, на того там під деревом. Та ж бідолаха мабуть немитий з того часу, як прийшов сюди“.

При дорозі стояв в'язень, сірий як пень дерева, наче б він припав яким пилом.

„Та за те має, Майку, свіже повітря, дерева, що пахнуть живицею...“ насміхався Тирський. „Та я, брате“, додав він тихше, „щось боюся тих вічно зелених як надія, а сумних, як резигнація, дерев“. Тирський обхопив руками останки своєї сорочки, нач б хотів затулитися від неясного страху, що заволодів ним.

На двадцятьсьомому бараку друзів перестрів кривоногий блоковий з гумовою палицею. Він метушився по обох просторах штабах, б'ючи всіх без розбору, хто тільки попав йому під руки.

„Чисті дідьки, або скажені!“ покрутив головою Тирський, що встиг захватися в куті межі ліжками й глядів, як блоко-

вому помагали в бійці штубовий і голярі. Малий, брудний помічник штубового тягнув за ногу рослого в'язня, викрикуючи при тому одно слово: гема, гема!*)

Коли блоковий завів порядок, заганяючи всіх до кутів, штубовий вніс в залю хліб і велику пушку з товщем.

„Цей товщ ні до чого, він не держиться разом, а розпливається“, блоковий невинно посміхнувся, а його випуклі, як у рака, очі дивилися мов крізь скло. „Тому я думаю, не давати вам його сьогодні до хліба, але завтра розділити кожному до юшки. Згідні всі?“ запитався блоковий, забираючи товщ до своєї кімнатки.

„А завтра той кривий чорт запевнятиме нас, що товщ є вже в юшці, тільки треба його шукати“, сказав Тирський до Майка. „Забере для себе цілоденний приділ“.

„З чого вони роблять цей хліб?“ Майк оглядав свою пайку з усіх сторін.

„Мелений послід жита, кукіль, шпориш, тирса, трохи камінців, два відсотки муки й вода“. Тирський говорив так по-важно, що на хвилину спантеличив товариша.

„Ти жартуєш, Гнате“, подивився Майк з недовір'ям „але я справді цікавий“.

„Якщо не віриш, вишли свою пайку для хемічного аналізу“, сміявся Тирський. „Може я помилився щодо шпорищу, але інші додатки гарантовані! Що є, Михайле?“ змінив він свій насмішливий голос, побачивши друга, Михайла Семчишина, „а де ж твої штани?“

Семчишин видряпався на високе ліжко. Він був тільки в сорочці й плащі.

„Я мав досить добрі штани, але вкрали мені кравці, як пришивали число. Тут лакомляться на кожний лах“, сміявся Семчишин. „Пішов я на скаргу до блокового, але тільки обірвав кілька гумових палиць. Та це не повернуло мені штанів“.

Зі сусідньої штуби почувся стукіт і рев, як у різні. Група переляканих людей кинулася до дверей. Майк хотів було дізнатися про причину їхнього страху, та побачив блокового з помічниками, що гонив усіх, і скочив з ліжка.

„Тікайте, хлопці!“ крикнув він своїм товаришам. „Гонять на роботу“.

Була відлига й вода стояла вкуші з топніючим снігом, як сипка, розмокла каша. Тирський стрибнув через широку калюжу холодної води, аж кругом полетіли бризки. Він стру-

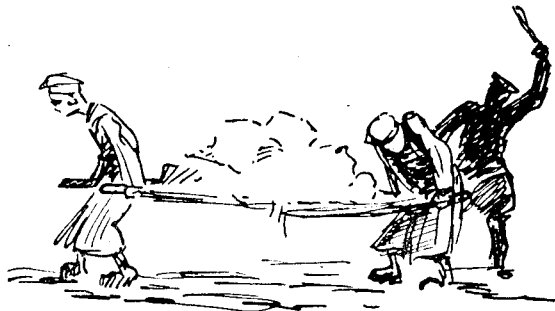
*) Гема — нім. geh mal — ходи но, улюблене слово всіх наставників у концтаборі в Ебензее.

сонув тілом, мов той пес, що виліз із ріки, бо холод пройняв його аж до костей. Але гаятися не було часу. З усіх сторін круглої апелевої площі збігалися з дрючками блокові й капи, підганяючи в'язнів до праці.

Хтось з боку засміявся дрібно й Тирський пізнав Семчишина. Він біг просто по калюжах, не зважаючи на цілі стовпи води, що витрискували з-під його ніг. Плащ розіпнявся і Михайлове тіло червоніло від холоду, мов від вогню.

„Ти замочив штани, Гнате?“ глузував Семчишин, „бо я свої ні!“

Майк носив у дерев'яних носилках сніг з молодим, слабосилим хлопцем. Гострі канти ручок давили рамена й різали тіло ножем. Сніг збивався у великі тяжкі брили льоду. Коли Майк вертався на апелеву площу з порожніми носилками по новий сніг, то

в нього тремтіли ноги, мов у старого чоловіка. Промочена одежа парувала від розігрітого працею тіла. Вода протікала крізь верхи черевиків, неприємно чв'якаючи під задубілими з холоду пальцями. Помічник Майка тремтів від холоду й втоми, мов бите цуценья. Палиця блокового зламалася на його голові й кров потекла тоненькою смужкою, мішаючись на обличчі зі сльозами.

Високі гори окуталися хмарами, мов брудною ватою. Вона сповзала з лісів, обмотувалася об дроти, лежала на чорних дахах бараків. Вітер рвав її клаптями, мішав зі снігом, засипав нею усі таборіві дороги. Нечутно підійшов мороз і дихнув на широкі калюжі, що зразу взялися шерхою кригою.

Тирський вертався з праці до бараку втомлений, змерзлий, цілий пригаслий, як той зимовий вечір.

Уночі вирвав його зі сну тупий біль. Тирський відчинив очі й побачив блокового, що малпою скакав по ліжках, зганяючи сплячих.

Сніжна лавіна засипала дорогу над озером Траун недалеко табору, тому команда табору наказала негайно прочистити шлях в'язнями. Тирський надів мокру ще з дня одежу й вийшов перед блок.

Входова лампа розпучливо боролася з пiтьмою ночi, що напосiдала на неi з усiх сторiн. Iз-за поблизьких дротiв вiйнув теплавий вiтер, скауючи краплинами дощу, як сльозами. На верховiттях темних ялин шумiли шуми журною розмовою.

Тирському стало нараз нудно й важко до болю. Нiч торкнулася його шупальцями холодних пальцiв, добираючись до душi. Вiн втулив шию межi плечi, лякаючись самоти, пiтьми, нудьги й своiх думок.

„У таку нiч найкраще йдеться на дроти!“ зринула думка, „бо тодi життя є надто гiдке“.

Тирський глянув на широке озеро, що протяглося в даль, мов справжнє море, i з люттю застромив лопату в снiг. Стрiмка гора нависла над дорогою, наче б вона хотiла заглянути в озеро. Великi насипи снiгу, що зiснулися з її чуба, замкнули дорогу. Вантажнi вiйськовi авта блимали деколи нетерпеливо свiтлами лiхтарень, як жовтими очима, чекаючи на вiльний прохiд.

Тирський зацiпив у мовчанцi зуби й вiдкидав снiг. Вiн не чув втоми, працюючи без вiдпочинку, наче б пiд тими снiго-

вими насипами лежав хтось дорогий і він хотів до нього дістатися.

Ковть, кльовть — хлюпала прибережна вода, коли в неї летіли шматки збитого снігу. З темних лісів вийшов на світанні густий туман, застелив гори, широкою пеленою закрив ціле озеро.

Майк чекав на апелевій площі, коли вийде до праці його відділ. Ранішній апель скінчився і команди виходили за браму.

Блокові писарі суєтливо бігали по площі, вишукували в'язнів, що не мали ще сталої праці, й поповнювали ними команду. Капи перечислювали ряди і голосно домагалися нових робітників. На боці стояли хворі, які мали відійти до лікаря. Писар витягнув з-помежи них в'язня і приділив до праці. Бідолашний хворий кинувся навколішки. Він чіплявся писаря руками, мов би хотів виблагати в нього милосердя, показував йому свої жахливі рани. На поміч писареві надбіг капо й вони в двійку ударами ніг закотили хворого до місця, де стояло його команду.

„Виглядає, як ярмарок на худобу, або стародавній невілнничий базар“, подумав Майк. „Хоча тоді людський товар, мабуть, цинився дорожче“.

„Kommando Nummero Fünfzig, Ferrobetonik!“ голосно викликав головний писар Майковий відділ.

Приторк рук до холодного, намерзлого каміння опік їх вогнем. Біль тягнувся поволі цілим тілом, доходив до серця, викликав в очах сльози. Худі груди тріщали, як немазані двері, коли Майк висаджував на вагонетку кам'яні брили. Під дерев'яними підметками черевиків набивався сніг і ноги тратили рівновагу. Кров скапувала з розбитих пальців, лишаючи на снігу червоні платки, як розгублені маки.

„Тра-та-та...“ тонко проспівала на осторогу трубка, що вибухне динамітовий набій. Зі скали витриснув стовп вогню, зично просвистіло каміння, вирване вибухом. Майк, як зірваний лист, припав до землі й засміявся сам до себе.

„Каторжне життя, а все таки людина береже його, як ціннощів“.

Вертаючись до табору на обід, Майк зазирнув у темну шибку барачного вікна. На нього глянуло, мов з дзеркала, довгасте, біле лице з темними западинами очей. На відкритій, без шапки голові ясніла в чорному волоссі вистрижена смуга, як просіка в лісі.

„Тьфу“, плюнув Майк, „сам собі противний, а що, як би так мене побачила Віра?“

„Чого тягнешся як остання овечка за стадом?“ зустрів його перед бараком Тирський. „Іди мерщій по обід. Сьогодні середа й є солодкі макарони“.

Майк відчепив від пояса ржаву, побиту мищину й прожогом метнувся на штубу. На долівці валялися кусні макаронів, як довгі білі хробаки. Близько дверей лежали три тіла, тримаючи в заціпенілих руках миски з останками обіду. Кривий блоковий скакав по них важкими чобітьми, наче б він бавився в якусь дивовижну гру. Його лице ясніло хижим вдовіллям, а випуклі очі зайшли кров'ю.

Малий помічник штубового, еспанський бандит, сміявся щасливо, викрикуючи одно, знане йому слово: „Гема, гема!“ Його земляк, блоковий голяр, сидів на столі й тонким, високим голосом ламав німецькі слова. Він, як завжди, повчав в'язнів про таборіві закони.

„Завіщо блоковий так б'є їх?“ Майк торкнув ліктем сусіда. „Вони прийшли з другого блоку, то не наші!“ шепнув у відповідь сусід. „Сьогодні є макарони і то мабуть останній раз, бо магазини вже порожні. Ото ж хлопці захотіли пожитися. Думали, що їх не пізнають, що вони з чужого блоку. Влізли вікном. Але той малий еспанський чорт завважив і сказав блоковому. Блоковий зловив їх при дверях, як вони виходили й тепер хлопці платять кров'ю за пів літри солодких макаронів“.

* * *

Старий Качке зустрів Майка на площі в слізному зворушенні.

„Я дуже радий, Марку, що я ще побачив вас“, радів він, а сльози пили по його зморщеному обличчі. Давня округлість й рожевість лиць зникли під сірою верствою пилу, а ясні колісь очі старого тускло гляділи на приятеля.

„Знаєте, Марку, мені жаль їх усіх“, Качке повів рукою кругом, вказуючи на гурти в'язнів, „але вас я жалію найбільше. Чому такий чоловік, як ви, мусить мучитися? Ну я, я вже старий, пережив своє, може кому й яке лихо вчинив“, Качке хитав головою, наче б він признавався до своїх вольних і невольних прогріхів, „але ви, Марку? Вам ще треба втішатися життям“.

„Не журіться, Авраме“, потішав зворушений Майк. „Переживемо й цей лагерь, вийдемо на волю. Тоді приїдете до мене в гостину. За склянкою меду забудемо про все лихе“.

Качке сміявся крізь сльози, заперечуючи.

„Ні, Марку, я мабуть тут загину“.

„А де ж ви тепер працюєте, Авраме?” питався турботно Майк.

„Працюю в штольні, Марку”, зітхнув старий. „Воно не було б найгіршим лихом, але біда, що маю нічну зміну від одинадцятої години ночі до сьомої ранку — ношу залізні траверзи. А я вже старий, Марку, й немає давньої сили. Заки прийдемо на блок і ляжемо спати, то вже й дев'ята година дня. В десятій будить штубовий, бо роздає хліб. Потому в полудне троха тої юшки й знову вставай. А як ще трапиться літунська тривога, то знаєте самі, Марку, як нас усіх гонять до штольні ховатися. Ніхто з в'язнів не сміє бути в таборі. І знову мине кілька годин без сну. В п'ятій апель, а там уже вечір. Прийдуть інші з праці, кричать на штубі, докучають”.

Качке втомлено опустив вії.

„А вже найгірше, Марку, то той вихід до штольні. Йдемо вночі, СС-мани бояться, щоб хто з нас не втік, самі невиспані, гонять нас без милосердя. Треба дряпатися сходами з кругляків, а черевики намерзнуть. Ой, скільки там поломало собі вже рук і ніг! Бувало хтось упаде, то на нього звалиться ціла купа людей. Зверху б'ють СС-мани, як молотільники.

Крик, плачі, прокльони, Марку, наче в пеклі. Ну, заженуть нас нарешті до штольні. А там ще гірше, бо б'ють і капи й фोरарбайтери, а навіть і цивільні німецькі майстри. Кругом скрегочуть сверли, висаджують цілі камінні зломи, якби хотіли врзитися в саме серце гори.

„І скажіть, Марку, навіщо вони будують ті штольні?” старий Качке підніс допитливо на Майка очі.

„Вони будують фабрики для воєнних цілей, Авраме”, сказав Майк. „Німцям дуже дошкулюють аліантські нальоти, тому вони хочуть забезпечитися перед ними. Тепер почали будувати підземні фабрики, але ледви, чи це щось допоможе їм. Правда, німці поспішають, тут у нас заложили вже в штольних кітли на два мільйони літрів для виробу якогось погінного матеріалу, та все це мало. Зле обходяться з людьми, не дають їсти, тому праця йде повільно”.

„Бо й сили нема, Марку”, сказав Качке. „Зіси на обід три чверті літри юшки з одної води, без картоплини, а робити мусяш. Давніше давали тим, що працюють в штольних, хлібний додаток з маргариною, а тепер і це відняли. Ділять кілограмове хлібена на шість, а то й на дев'ять частин. Люди мруть з виснаження і голоду, як мухи. А прийдеш на блок голодний, мокрий, бо цілий час вештаєшся по дощі й снігу, двигаючи траверзи, або цеглу до муровання стін у штольних, то й загіртися ні обсушитися не можеш”.

„Я сушу свої онучі”, засміявся гірко Майк, „на собі. Як лягаю спати, кладу їх на голий живіт або груди, й так вони там паряться. Аж коле мене вже під грудьми від того примусового лікування методом Кнайпа”.

„Сире наше життя, Марку, як і цілий табір з тими проклятими горами, що заступили нам світ”, зітхнув старий. „Та мені вже треба йти, Марку. Може ще коли побачимося?”

Він протягнув Майкові свою стару, вкриту грубими жилами руку.

„Які ж у вас пальці!” викрикнув він, побачивши руки Майка.

„То від каміння так запеклася кров, Авраме, але болю вже не відчуваю. Лише не можу обмитися як слід і коли торкаюся чогонебудь, то не маю чуття”, сказав спокійно Майк.

Тепла Аврамова сльоза впала на почорнілі руки Майка, але він не чув її.

„Поглянь, брате, який я джигун зробився!” підійшов до Майка Тирський. Він мав на ногах білі дерев'яники, обв'язані червоним дротом онучі й рвані короткі штани, що просвічували на колінах голим тілом.

„Де ж твої шкіряні черевики, Гнате?” здивувався Майк.

„Тут”, показав Тирський рукою на живіт, „а решту зберіг для тебе”.

Він добув з-за пазухи окраєць хліба й вложив його в руку товариша.

„Іж, а я розкажу тобі свою пригоду. Сьогодні зустрів мене сам, „пан” лягерельтестер. Оглянув мене від чубка голови до моїх шкіряних черевиків, що їх я зберіг ще з Аушвіцу.

„Комм!” сказав до мене не так суворим, як заохочуючим голосом. Завів мене до своєї кімнати, дав мені цю пару дерев'яників, пайку хліба, онучі й наказав скинути свої черевики.

„Weg!” показав пальцем двері й я мусів босий тікати на двір”.

„Табір самих жебраків!” похитав головою Майк. „Найстарший табору, перед яким ми мусимо знімати свою шапку, який має дбати про в'язнів, здирає з тебе черевики, бо вони шкіряні”.

„Тут не найдеш ніякої зайвої латки”, засміявся сухо Тирський. „Голка коштує дві цигарки, нитка, випорена тайком з коца, три. Та звідкіля дістати тих цигарок? За хліб промінати? А сам тоді що їстимеш?”

Протяжний рев сирен насторожив друзів.

„Повітряна тривога, Гнате, біжімо до штольні, а то зараз гнатимуть буками”.

Крізь відчинені ворота дротяної огорожі переливалася бурхлива повінь людських тіл. Тирський рвонувся в бік від палиці якогось таборового посіпаки, зачепив плащем за дріт, лишив на ньому шматок штанів і щасливо стрибнув межі пеньки зрубаних ялиць. Він оглянувся за Майком, що наздоганяв його, порскаючи мов молодий лошак.

„Сюди, Майку, на бічні східці тут менше людей!”, кричав Тирський.

Сапаючи з утоми, ковзаючись на круглих, покритих наморозю східцях, друзі дісталися на площу перед штольнею.

„Тепер увага, Гнате”, сказав Майк, „бо тут найгірше б'ють”.

Перед чорним отвором штольні ввихалися капи й блокові з грубими палицями. Перестрибуючи пороги рейок, стоси дерева, піску й каміння, Тирський зорко слідив за рухами наганячів. Він звинно ухилився перед одним забіякою, що замірився на нього дрючком, але не завважив з боку СС-мана й груба дубинка гепнула його по голові. Досада, біль, пекуча

ненависть заляпили серце Тирського, але інстинкт самозбереження наказав йому не затримуватися.

Ховаючи до кишені шапку з голови, щоби не стягнули йому в темному коридорі штольні, Тирський кинувся в чорну пашу отвору.

Холодна льодова вода, що скляною стіною спадала з розколини в скалі, обдала його холодом, але він не зважав на неї. Підсвідомо, тримаючись середини коридора, бо по боках розставилися були наганячі, СС-мани й капи, Тирський потупотів дерев'яними порогами підземних рейок залізнички, що вивозила лупаний камінь.

З бічного ходу штольні вдарив на нього гострий свист сверла й білі тумани задушливого скельного пилу. Тирський з розгону вступив ногою межі перехрестя рейок й упав. СС-ман підняв над ним палицю, а його лице видалося Тирському в світлі локомотиви червоним, як у чорта.

„Ну, бий уже, до холери тяжкої!“ відрухово затулився Тирський рукою, бо його мучило чекання, але на превелике здивування СС-ман не вдарив.

Гуща людських тіл послабила біг Тирського й він піддався її рухам, як знеможений плавець, що пускається враз із бігом ріки.

Жовтаве світло електричної лампочки на сірій стіні штольні освітло сотні постатей в таборівій одежі, бліді, вистрашені, або зухвалі обличчя в темних пасмугах голоду й побоїв. На виступах скель сиділи щасливці, що вєпіли захопити місця. Вони були схожі більше на павіанів, ніж на людей і та велика схожість гостро вразила Майка. Він озирався за місцем, щоби присісти, бо в бігу роздер черевика й гола п'ята світилася червіню. Та місця не було, бо скрізь, навіть на мокрій землі сиділи десятки людей. Ті з нічної шихти, що їх тривога вигнала з ліжок, засипали тут таки під холодною стіною.

Тирський відшукав товариша й пропхався до нього.

„Данте зі своїм „Пеклом“ мусить сховатися перед цим образом“, сказав він Майкові. „Шкода, що ніхто не зможе змалювати його, а то може б людство пізнало себе, чим воно насправді є. За терпіння і смерть тих усіх мільонів винуваті не тільки німці, Майку. Чотири роки не дає мені спокою це питання і я врешті приходжу до переконання, що винуватими в першу чергу є ті всі народи й світові держави, які роками мовчки приглядалися, як наростає, мов боляк, гітлерівське божевілля й завчасу не перешкодили тому“.

Майк зневажливо посміхнувся.

„Двадцять-вісім літ шаліє на сході червоне божевілля, глум і знищення не тільки життя, але й всіх здобутків людського духа, а ніхто не затривожився тим. Україна врятувала перед ним цілу Європу, сама лягла в своїй крові, та про це забули всі. Навпаки, великодержави дбайливо запобігали ласки в тих, що були може тільки вчителями й прикладом для гітлерівської Німеччини. А ти дивуєшся, Гнате?“

„Знаєш, братіку“, Майк оживився, забуваючи про біль у носі, „я деколи вдоволений, що мав змогу бути в отих лагерьях. У них я побачив людину. Справжню, без усякої маски, голу душею людину. Одну з тих, що їх Христос називає „побленими гробами“. Дике таборове життя відкрило її правдиве обличчя. А вони, ці люди, були колись вибранцями своїх народів, їх елітою! Тому й людство, що видало зі себе таких провідників, мусить бути таким, яким є зараз“.

Майк оперся руками об рам'я приятеля, бо нога докучала йому.

„Пригадую собі, Гнате, одно місце з драми „Каїн“, а саме те, коли Авлева сестра й заразом жінка побачила трупа й кличе: „Батьку, мамо, смерть прийшла на землю!“ Так тепер, Гнате, на землю прийшла смерть людського духа, страшніша за фізичну, тому й людство мусить вмирати“.

* * *

Уже тиждень без перерви падав сніг і дахи бараків ламалися під його вагою. Гори зникли серед важких олив'яних хмар, що здавалося, торкалися самої землі. Апелева площа лежала під грубими звалами снігу, мов під пуховим покривалом. А з неба далі летіли великі, лапаті пластинки, кружляли в безвітряному повітрі і засипали все довкруги.

В'язні скидали зі себе мокру, прилиплу до тіла одяжу й знову ранком надівали її вогкою. Плащі тяжіли, наче б у полі хто насипав піску. Наушніці треба було здати до магазинів, бо календар показував кінець березня, початок весни. Після кожного апелю в'язні маршували збитими лавами по площі, втоптчували сніг, щоби СС-мани не потребували ходити заментами.

Тирський чув, що вмліває, бо ноги розпухли й докучливий біль стрясав цілим тілом. Дорога з тринадцятого бараку до лікарні, т. зв. ревір, видалася йому безмежною даллю. Він повз Майже на руках, щоб не торкатися болючими ногами землі. Пухнатий сніг не був холодним, він м'яко тулився до обнажених по коліна ніг, топився від їхньої жару.

У ждальні бараку лікарні Тирський мусів роздягатися зовсім, хоча крізь відчинені вікна вдирався холод. Повзаючи по долівці, як черв'як, Тирський опинився перед лікарем.

„Дістанеш день відпочинку на блоку“, сказав той, ледви глипнувши на Тирського. „Тепер тікай мерщій, бо лагерарпт*) нажене тебе до праці!“, докинув згодом лікар.

Ранком Тирський мусів іти на апелеву площу. Та товариші взяли його на руки й понесли. Вони були худі й праця з'їла їх силу. Тирський чув під руками теплоту їхніх ший, але на душі в нього було боляче, бо йому видалося, що він добиває останнє життя своїх друзів.

Після апелю блоковий наказав штубовим помічникам віднести Тирського на ревір. Два рослі хлопці схопили його попід рамена й потягли за собою. Хворі ноги Тирського воліклися по землі, а кожний приторк снігової грудки здавався гострим ножем. Лайка помічників не була така болюча, як ненависть, що визирала з їхніх очей. Вони били Тирського затисненими кулаками під груди, здавленим голосом наказуючи йому, щоби йшов сам.

„Лишіть мене на дорозі!“, спокійно просив Тирський, але в його голосі була втома й туга за смертю. Помічники перемінили свої місця і бігом заволікли хворого до бараку.

„Здыхай тут, у куті, поки не прийде писар, тоді підеш на ревір!“, їдко сказав один із них.

Тирський лежав при відчинених дверях на мокрій долівці, дожидаючи писаря. Штубовий зняв з нього плащ й черевики, бо на блоку й так бракувало одежі, а хворий ішов до лікарні. До полудня, коли прийшов писар, Тирський пережив ціле життя.

Однорукий помічник штубового зі зеленим трикутником бандита, оглянув Тирського з усіх сторін і сказав по німецьки: „Ти певно жид, а жида мають усі згинуті“.

Тирський вилаявся по українськи, бо голос бандита драгував його, й закінчив:

„Волю вмерти з жидами, ніж жити з такою сволотою, як гітлерівські бандити“.

Ті, що несли, Тирського на ревір, кинулися на нього ще в брамі, стягаючи рештки одежі. Вони ж були здорові, мусіли працювати, а хворому не треба було ні блузи, ні ремінного пояса.

„Може маєш що на штубі, то скажи, в якому ліжку“, нахилився до Тирського носій. Хворий пробував усміхнутися,

*) Таборовий німецький лікар.

бо він розумів їх, але на душі в нього було гірко, що його обдерли, мов трупа.

Тепла вода шпитальної лазні розіграла Тирського й на хвилину забрала біль. Він сидів на долівці під ситком душу, а коло нього товпилися ті, що могли стояти. Чийсь голий зад торкався обличчя Тирського й не пускав з гори води, але він не дбав про те, збираючи руками воду, що стікала з людських тіл до відпливу.

„У нього флегмона, тому він піде на перший блок до Франта”, показав Тирського доглядач в'язневі, що відправляв хворих до бараку лікарні.

„Я хотів би вже вмерти!”, якось дивно сказав Тирський доглядачеві.

„Небаром скінчиться війна, а ти думавш про смерть!” зганив його доглядач. Він піддав Тирського носієві на плечі, як легкий мішок.

Дорога до першого блоку лікарні була не близька й сніг присипав голе тіло Тирського, мов білим борошном.

* * *

Крізь відчинене вікно залітали краплини дощу, які приносили зі собою запах сирої землі. Сніг таяв на ялинах і з шумом сповзав на землю, а звільнені від нього віти довго хиталися, як зелені рукави. Веселі дрозди перехилювали на бік свої чепурні головки, заливалися свистом, наче б вони гралися в піжмурки й передразнювалися межи собою.

Тирського лякав їхній спів, бо він думав про минулі дні й Майка, що мусить працювати в темній штольні. Він лежав на ліжку смертників, бо в нього ропіли ноги, а шпитальні накривала були державним добром і їх не можна було марати. Тому його ліжко не мало сінника, тільки голі дошки, вибиті шорсткою папою, а накривало було діраве.

Кожної ночі смерть приходила до Тирського й сідала йому в голову. Та він не хотів піддатися їй. Тоді вона вбиралася в білий серпанок, як молода наречена й нахилялася до нього, коли він мав гарячку. Але Тирський пізнавав її навіть перебраною.

Штубовий замітач, Сапа, поніс Тирського на плечах до амбулаторії й кинув його на стіл. По кімнаті крутилося трьох доглядачів, які перев'язували рани. На волі вони працювали в лікарні, виносили трупів, або подавали хворим нічну посуду. У таборі їх кликали докторами, бо вони робили навіть операції.

Під вікном трусився з холоду хворий, як лист на вітрі. Доглядач Микола натиснув йому хвору ногу й він зомлів з болю.

„Добра наркоза!” засміявся весело доглядач, перетинаючи на нозі шкіру. Він витиснув з рани гній, обтер ногу папером і наложив перев'язку.

„Черговий!” закликав доглядач знудьговано, наче б він виконав немилу працю.

До Тирського підійшов доглядач Павло, серб, якого хворі називали „югом”. Він оглянув напухлі ноги Гната, взяв зі стола кишеньвий ніжик і почав його гострити об край стільця. При тому він курих цигарку, перехиливши на бік голову в шапці, бо дим залітав йому в очі.

Тирський крикнув з болю, коли ніж вліз йому в живе тіло. Павло розмахнувся і вдарив його в лице, аж голова стукнула об стіну.

„Тепер можеш кричати!” сказав він злобно.

Ніж був тупий і шкіра на нозі репалася, як стара, протерта гума. Павло надавив краї рани лезом ножа, щоб видавити гній. Потім він полив ногу холодною водою з пляшки. Тирському видалося, що перші краплини зашкварчали на рані мов вода, що її виллюють на розпалену бляху.

Доглядач пропхав крізь дві сусідні рани довгий паперовий гніт. Вати не було, тому він відшукав у коробці чисті шматки паперу, що не були замазані кров'ю і клав їх на рани. Потім обвинув цілу ногу грубим сірим папером, що в нього загортають по крамницях крам.

„А на другий раз не кричи, бо знову дістанеш!” сказав він ласкаво до Тирського.

Сусід, що лежав біля Гната, підвів свою голову, наче б він прислухався до далеких голосів.

„Скоро буде обід, бо вже кликали „костригу”*), правда, колего?” звернувся він до Тирського.

На його худому обличчі ясніла радість, бо він ждав на обід від п'ятої години ранку.

*) Замість нім. „Kostträger” — носії їжі — в'язні говорили „кострига” і то в однині жіночого роду.

„Котра зараз година, Вітек?“ запитав він знайомого, що вертався з клозету, підскакуючи на здоровій нозі, мов горобець.

„Вже четверта, небаром буде вечірній апель“.

Хворі вилазили з-під накривал, сідали на ліжках, схожі на голодних птахів у клітках, що їм дозорець забув кинути поживу.

На сусідній штубі роздавали обідню юшку, стукотіли мисками й запах гарячої страви викликував у шлунку млість. Хтось сказав, що сьогодні ділитимуть хліб на шіснадцять частин, але його слова не могли згасити радісного вижидання.

„Колего, я мав у юшці добрі дві ложки лушпиння з картопель. Добра була моя юшка, густа!“ хвалився сусід Тирського, натягаючи на голе тіло вошиве накривало. Хворі, що слухали його слів, дивилися на нього з подивом і дрібною заздрощів. Вони запопадливо зачинали обговорювати з ним густоту юшки, вдоволені, що він не цурається їх.

Крізь відчинене вікно Тирський бачив, як в'язні з „Leichenkommando“ тягнули до крематорії трупів. За ними лишався у снігу довгий слід.

„Тепер горить якийсь товстят!“ думав Тирський, коли з димаря показувався чорний, густий дим. „Тепер буде кілька смуг яснішого диму, а так перерва до чергового навантаження“.

Докучливий біль у ранах затих, тіло було тепле від гарячки й хворий не чув, що в нього появилася затроєння крові. Йому було весело, наче б він лежав між своїми рідними, на чистій, теплій постелі.

* * *

Болі в шлунку втихли, розплилися жилами по цілому тілі. Мардохай Кон зівнув голосно, якби його морив сон. Уже п'ятий день він не їв нічого, хіба ті корінці, що їх вигріб у куцах за бараком. Два перші дні Мардохай ще кидався по всіх закутках табору, щоби найти яку їжу, заглядав навколо картоплярні за відпадками з ярин, навіть напав на якогось чоловіка, що ніс миску, де на дні було трохи юшки. Але чоловік був дужчий, оборонився і побив напасника до втрати свідомости. Мардохай оглядав свої руки й дивувався:

„А я ж колись міг ними зупинити коня! Тепер мене побив такий марний музулманін“.

Болі поверталися знову й Мардохай в люті бив себе кулаками по животі, наче б там сидів противний, поганий звірок, що дер тоненькими пазурами по шлунку.

Сива мла, що виповзла з кутків очей, прислонила Мардохасві зір, а в вухах напхалося багато збитої вати. Він клав вухо на долоню й легко товк головою, як пурець, якому заплила в середину вуха вода „Вата“ посувалася глибше, тоді Мардохай шолопав у вухах кусником дерева, аж дряпало в носі, а на очі набігали сльози. Кон чхав голосно, зморщивши носа й відслонюючи, як кінь, великі зуби. Та шум у вухах не втихав.

Болі в шлунку тягнулися тоненькою ниткою. Мардохай притискав руками тіло, заломлювався в поясі й рвав зубами уста, щоби не кричати. В середині смоктало голосно, перелівалося, втягало до середини хребетний стовп. Біль набирив сили, дужчав, доходив до крику й знову розходився, лишаючи по собі втому, як густий намул.

Мардохай сів під деревом, важко віддихаючи. Липкий, як патока, піт виступив на чолі, в уста набігала гірка слина, що перелівалася через зуби й викликувала кислоту. Руки дріжали дрібно-дрібно, мов палички по цимбалах. У висках стукотіло, бо серце кидалося швидко, то замирало на час. Мардохай повів очима по зеленій траві. Він нагнувся, смикнув кількка сочистих стебелін і вклав їх в уста.

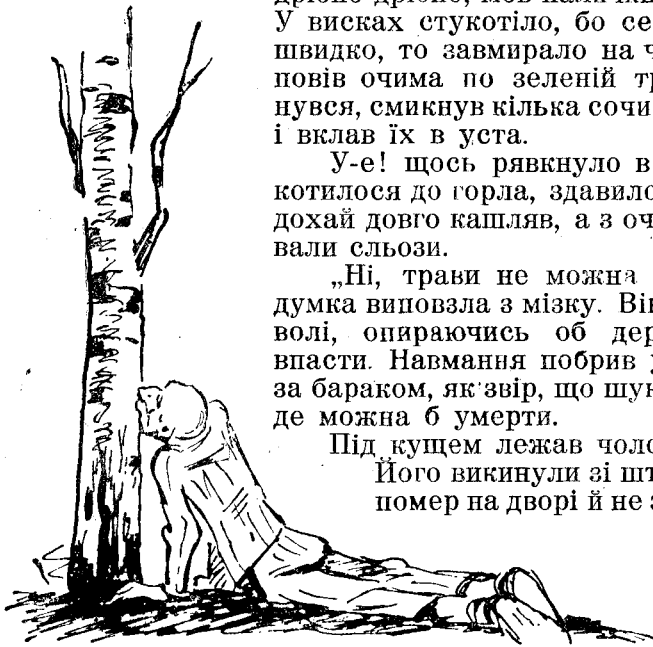
У-е! щось рывкнуло в шлунку, підкотилося до горла, здавило віддих. Мардохай довго кашляв, а з очей йому спливали сльози.

„Ні, трави не можна їсти!“ лінива думка виповзла з мізку. Він підвівся поволі, опираючись об дерево, щоб не впасти. Навмання побрив у гущу хащів за баракком, як звір, що шукає собі місця, де можна б умерти.

Під кущем лежав чоловік, як у сні. Його викинули зі штуби, щоби він помер на дворі й не забирав місця.

Умираючий лежав лицем до землі. На ньому була рвана по пояс со-

рочка, а схудлий увесь у бгавках шквіри зад мав синювату відтінь. Він упав був у штольні саме під ноги СС-манові, за те дістав двадцять буків

Мардохай станув перед молодою яличкою, що на ній, як чисті сльози, прозорилися в сонці краплини пахучої живиці. Він довго розглядав дерево, здер широким, шкарубким нігтем кусник живиці й протовтнув її.

„На весну береза дістає соки“, хіхікав він до себе й дістав з кишені складаного ножа. Він водив вістрям по рудуватій корі, промовляючи до себе, мов дитина.

„Я вертів у березі дірку й пив солодкий сік. Він лікує легені, дає силу, забирає голод . . .“

Живиця, яку Мардохай проковтнув, викликала блювоту й він довго корчився в болях, що вивертали йому кишки. У вухах дзвеніли стоголосі дзвоники, а перед очима пропливали темні круги. Ноги підкосилися, мов у п'яного, хитаючи цілим тілом і Мардохай сів коло вмираючого. Його рука впала на голий зад хворого, як на шматок гуми.

Мардохай довго відпочивав, поки не прийшло млісне почування. В його голові шуміло далекою зливою, думки путалися, рвалися як натягнена нитка, викликаючи образи давно з'їденої страви. Біль пройшов зовсім, утих нагло, тільки щось, як вода в пляшці, булькотало в середині.

Мардохай зовсім виразно чув смачний запах хліба, доброї, з м'ясом юшки. Вона стояла перед його устами в віддалі двох сантиметрів. Треба було тільки ще трішки протягнути губи, щоби могли ковтати! Вперта думка закружляла параз мов дитяче кружальце: „Я ніколи не любив юшки, я їстиму м'ясо, багато м'яса, жарене . . .“

Мардохай здавив рукою тіло вмираючого. Він поглянув широко відкритими очима на синюватий зад хворого й на його устах появилася хитра усмішка, наче б він пізнав велику таємницю.

„М'ясо жарене, м'ясо“, повторяв він бездушно, витинаючи пожем з тіла хворого шматок м'яса.

Капо, що проходив поза бараком, провадив гордо Мардохая зі шматком кривавої шкіри в руках. Він радісно кричав прохожим, що впійманий — жид, який забив чоловіка й з'їв його тіло.

„Проклятий пес!“ грізно зморщив лоба лагерфюрер. Лицарський хрест, що висів на його шиї, заколивався від швидких рухів лагерфюрера, коли він видавав накази зменшити жидам у таборі денний приділ їжі до половини.

А в очах Мардохая танцювали блудні вогники голодного божевілья, як червоні цяпки на вирізаний з людського тіла шкірі.

* * *

Доктор Савчук стояв у білому халаті перед першим бараком лікарні. Він жмурив свої очі, як кіт, що лежить у теплі. Вулицею проходили довгі ряди в'язнів з білим пилом далеких доріг на розбитих черевиках.

„Ви звідкіля?“ запитався Савчук, скося озираячись на блокового, що недалеко пильнував походу.

„Ми з Мельку!“ кинув йому відповідь в'язень. Савчук зрадив.

„Незабаром будуть тут наші товариші, що з ними розлучили нас у Маутгаузені“, думав він. „Треба піти до Гната, потішити його, що швидко буде кінець усьому“.

Булат, який появився на закруті в похідній групі, завернув доктора.

„Докторе Ігель!“ крикнув він до Савчука назвою, яку друзі дали докторові.

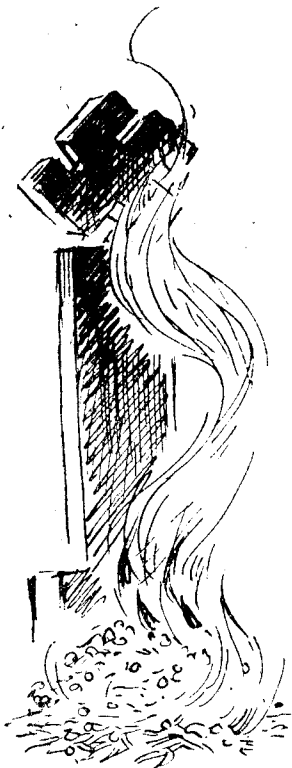
„Живий? Здоровий? А другі?“ Худе, стягнене лице Булата розблисло теплою усмішкою. Він добув з торбини пів хліба й знаками показував Савчукові, щоби взяв його. З бараку вийшов СС-ман і наставники згейкали на в'язнів, мов пастухи, що побачили господаря.

Булат пройшов кілька кроків, заледів, що в передніх рядах відбирають усе, бо ведуть до купелі, тому жбурнув хлібом, мов каменем на дорогу. З боку, як воротар, що боронить футбольних воріт, кинувся голодний, на лету хватаючи хліб. Він вп'ялився зубами в добычу, не рознімивши їх навіть тоді, коли міцний дрючок блокового виганяв з його тіла життя.

Доктор Савчук тайком вложив у руку Тирського цигарку. Він сміявся до нього, як завжди, хоча сам був у гарячці, а голод лежав на його лиці жовтавими п'ятнами.

„Нахилися до мене, Ілю, бо я хочу тобі щось сказати!“ тихо промовив Тирський, обняв Савчука худою, мов палица, рукою за шию і поцілував у лице.

„Не журися, Гнате!“, шепнув йому Савчук. „Я принесу тобі порошки проти затроєння і ти житимеш. Товариші з

Мельку вже прийшли, фронт наближається і війна скоро скінчиться. Ти лежи спокійно, бо мусиш бути здоровим. Я зараз привесу ліки, тільки скочу й вкраду їх у німецького лікаря“.

Тирський давився від сухих порошоків, але йому було радісно, бо він бачив перед собою добрі, братові очі доктора Ігля.

„Тепер виздоровлюй, Гнате, а я мушу йти, бо хочу відшукати Приймака. Десь тут його принесли на ревір“, сказав Савчук.

„То твій колега, той доктор?“ запитав Тирського сусід.
„Ти щасливий, що маєш таких товаришів!“

Тирський відчув у словах сусіда подив і це додало йому сили.

„Мої товариші — найкращі хлопці в світі!“ захлинувся він радощами, як школяр, що його похвалили.

* * *

Головний доглядач першого відпочинкового блоку*), Маріян, широко відчинив двері штуби й ще з порога кинув острогу всім послугачам:

„Робіть порядок, але душком! Мийте долівку, витріть вікна, позаганяйте хворих до ліжок, хай не лазять по всіх усяодах. Зараз приходить комісія на перегляд. Шрайбер! Де шрайбер?“ почав кричати. „Маєш список „абгантів“**) готовий?“ запитав він задиханого писаря.

По штубах стояв гамір і крик, а перелякані хворі крилися під накривала, щоб їх не доглянуло зорке око якого штубового достойника.

Василь Приймак намагався зробити незаметною свою криву руку. Він випрямився цілий голий, аж затріщали худі ребра, свobodно пустив униз руку, згинаючи її в лікті, наче б нехотя, і перейшов попри німецького лікаря. Той сидів вигідно в стільці по середині штуби, вимахуючи заложеною ногою. Спокійно оглядав хворих, що переходили біля нього, добродушно кивав головою і подавав знак, відділюючи хворих на два гурти.

Маріян нахмурих брови, коли побачив, що Василь Приймак перейшов до більшого гуртка.

„Ще гірше, як до газу“, подумав Маріян. „У газ-коморі помучиться найдовше п'ять хвилин, а визначений до другого Шонунгсблоку живе довше“.

*) У таборі Ебензее були два т. зв. відпочинкові блоки (Шонунгсблок) для виздоровлення, чи радше для викінчення нездібних до праці людей.

**) Ті, що їх звільняли з лікарні.

Доглядач знав, що ті, яких лікар вибрав до більшого гурта, є призначені на смерть. Їх переводили на другий блок, на якому вони мусіли гинути від побоїв і голоду. Туди посилали всіх калік, важко хворих, що, вправді, ходили, але не були здібні до праці, врешті таких, що мусіли вмерти.

Василь Приймак станув у черзі на штубі другого відпочинкового блоку, чекаючи, поки його затягнуть у список. Блоковий переглядав хворих, мов різник, що вибирає на заріз худобу. Голий, схожий на кістяка, хворий з обв'язаною папером ногою, прихилився до стовпа, що підпирав стелю бараку. Він не міг стояти, бо йому прогнила була п'ята аж до кости. Блоковий підбіг до хворого в кількох скоках і з розгону копнув його ногою в спід черева. В'язень упав на землю зі сухим тріскотом, немов би хтось кинув в'язку тичок. Блоковий схопив зімлілого за шию, підтягнув догори й стукнув кілька разів його головою об стовп. Потім сказав штубовому винести трупа до сіней.

* * *

Майка принесли зі штольні на ревір напівживого. Він лежав у ждальні на долівці, як труп. Дижурний похилився над його рукою, шукаючи бляшки з числом, та товариш припинив його.

„Дай спокій, Франку!“, сказав він. „Шкода записувати, бо й так уже палять картотеку! Скажи, хай віднесуть його на перший блок“.

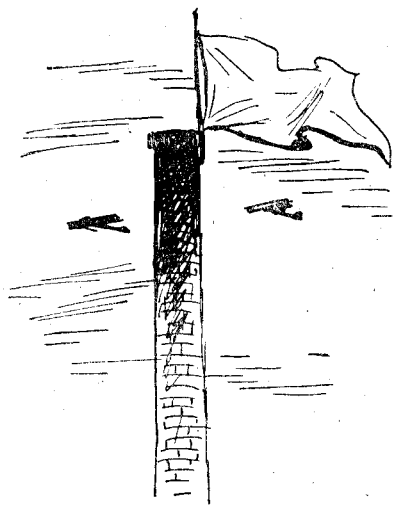
Носії ступали повільним кроком, розмовляючи про різні справи.

„Дивись, Міша!“, радісно викрикнув один із них, „На димарі крематорії висить білий прапор. Виходить, війні кінець!“

Носії поставили посылки з Майком на землю, як люди, яким немає чого спішитися.

„Кажуть, що в місті є вже американські танки“, сказав Міша. Його товариш витрушував з кишені рештки тютюну на клаптик газети.

„Як тільки придуть американці, зараз іду додому. Добре, що я живий!“ Він викресав вогню і пустив дим догори.

Теплий травневий вечір сходив з гір і його вітали веселі пташині співи в зелених верхів'ях ялин. На високому димарі крематорії бився з подихом вітру, як велика біла нетля, прапор. Огріта денним теплом земля зітхала млісно в щастю, вчуваючи в собі родючі соки. На вартівничих будках темніли силуети вартових. Далекий, глухий гук літунських ескадр тряс чубами гір, струшуючи з них шматки хмар, що швидко скочувалися в ліси. Але таборова сирена мовчала, наче б її втомилася постійна тривога.

Майк відкрив очі, споглядаючи в світло дня. Йому видалося, що довкруги шумить ліс, а весела пісня товаришів віється в повітрі, мов прозорий дим. Потім пісня розтала в далеких полях, що по них їхали вершники в сірих уніформах. Над вершниками лопотав синьожовтий прапор, а на польових межах червоніли маки й ліловий чабрик розсипав пахощі, як проміння. Поле зникло, а на його місці з'явився великий кущ бузку, на якому перлилася роса, як сльози в очах дівчини. Під кущем стояла Віра Стельмах і простягала в щасливому сміху білі руки. Майк хотів підбігти до неї, але враз почув, що відривається від землі й летить кудись у простір, де з шумом скапують повз нього зорі.

Штубовий прикликав помішника й показав йому Майкове ліжко.

„Він уже готовий, то ж забери його до вапрауму!”

Доктор Савчук нахилився над головою Тирського й шепнув йому до вуха:

„Христос Воскрес, Гнате!”

Тирський розкрив очі, та зараз знову замкнув їх, наче б його вразило соняшне світло. Він притулив свою голову до грудей товариша, слухаючи, як б'ється його серце, а тоді сказав:

„Вірю, що він на правду воскрес!”

Потім Тирський пошкандибав, опертий на ціпку, до вмивальні.

„Сьогодні Великдень“, думав він, „тож треба добре вмитися!”

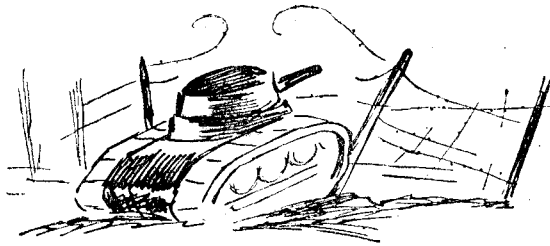
В умивальні лежали трупи тих, що померли вночі, й Тирський довго шукав вільного місця. Ніхто його не гонив, не кричав, тому він поволі знімав сорочку. Його погляд упав на обличчя одного трупа й Тирський скам'янів. Ціпок випав йому з руки, хвора нога боляче торкнулася об холодний камінь, та він не чув того.

* * *

До табору в'їхали перші американські танки, рвучи колючі драти, як павутину. Товпи в'язнів кричали диго, п'яні волею і грабіжжю харчів. Хворі виповзли з ліжок і тягнулися до дверей, мов нетлі до світла.

Тирський сидів на долівці вмивальні біля трупа Майка, сам схожий на якогось мертвяка. В його очах застиг вираз з здивування, а рука несвідомо гладила холодне чоло приятеля так, як би Тирський хотів відгорнути йому невидні кучері. З-під опущених, довгих, як у дівчини, вій Майка гляділи смужки очей.

Хтось метушливо вбіг до вмивальні, чийсь голос крикнув радісну вістку, та Тирський не ворухнувся. Самота вгорнула його своїми пупками руками, здавила тягарем груди.

Опівдні Тирський виповз на сходи барраку. Повз нього перебігали в'язні з радістю в очах і з великими білими хлібами в обох руках.

Перед брамою кількох розчервонілих від натуги хлопців принесли тіло блокового. Він не раз нахвалявся, що й після війни здужає ще забити бодай сотню людей, а тепер лежав в пилу дороги скорчений, як червяк. Один з тих, що принесли блокового, станув йому ногою на горло й надавив, покручуючи тілом, наче б хотів розчавити якусь погань. Тирський глядів на те все, але не бачив.

Доктор Савчук надійшов попри барак і сказав:

„Всі наші здорові товариші, Гнате, вже пішли з табору“.

Тирський глянув на нього пильно, та не зрозумів. Доктор повторив свою вістку.

„А Булат теж пішов?“ спокійно запитав Тирський, але йому було все байдуже.

Американський вояк протягнув Тирському цигарку й він довго розглядав її, дивуючись, що з нею робити. Тирський обійшов барак і пошкунтилгав навмання.

Старенький священик, бувший в'язень табору, правив Богослужбу. Межи дверми барраку уставлено вбогий престіл, прикрашений зеленню.

Тирський довго глядів на важкі вояцькі чоботи священика, що визирали з-під прикороткої білої комжі, потім підніс голову й шукав на престолі Бога. Лице Христа на престольному образі було сумне, як у людей, що бачили свій хрест.

Тирський знудьгував і пішов стежкою, що вела за дроти. Там він зустрів Булата.

„Ти не пішов з другими?” в голосі Тирського не було ніякого здивування.

„Я хотів ще бачити тебе, Гнате!” сказав Булат. Тирський дивився в даль, на гори й мовчав хвилину.

„А Майк помер!” відізався він безбарвним голосом, мов до себе.

„Я хочу попрощатися з тобою, Гнате”, почав Булат, „бо вертаюся додому”.

Тирський вперше глянув допитливо на друга. Волосся на голові Булата трохи відросло й Тирський завважив, що воно біле, як сніг.

„Додому, Юрку? На Україну?” голос Тирського оживився.

„Так, Гнате, до своїх, у ліс!”

Руки Тирського цупко здавили пальці приятеля.

„Візьми й мене зі собою, Юрку!” хрипло промовив він. На устах Булата з'явилася усмішка, як у мами, коли вона дивиться на свою дитину.

„Ти ще хворий, Гнате!” лагідно сказав він. „А по друге, наших людей треба теж і тут, на чужині”.

* * *

Тирський стояв за дротами, на горбку й дивився, як маліє в далі, де розходилися дороги, висока постать Булата. Маленька, сіра пташина сіла на зломаному дереві й заливалася щebetом. Чорний жук повагом повз високою стебеліною. Сонце спадало, як яструб, у зелену траву, шукаючи квіток. На ржавих, залізних рейках німували порожні вагонетки. Тирський чув, як те, що важко налягло було в його грудях, зникає, мов топлений лід.

На вартівничій будці озався якийсь шелест і Тирський підняв голову. Весела білка визирнула з-за дощаного опертя, задравши вгору пухнатою хвоста. Тирський засміявся до неї голосно, а його сміх був дзвінкий, як перед літами.

* * *

Вітер вискочив із-за розваленого будинку, покотився по землі м'ячиком, зашарудів пожовклим листям. Він нишком підкрався до лавки, зазирнув через плече Тирського й дмухнув йому збиточно на засвіченого сірника. Тирський затулився плащем, прикурив і вигідно оперся об залізне поруччя лавки. Потім він зирнув кругом і добув з кишені шматок паперу.

Оддалік сидів старий пан, довбав ціпком у землі й наче нудьгував. Дві цокотливі дівчини заїдали хліб, сміючись до себе голосно.

Тирський вигладив рукою папір.

„Дорогий Поганине! Користаю з нагоди й передаю цю записку... Я живий, здоровий. Був двічі раненим у бою, та видужав... „Ліс“ прийняв мене, як щедрий знайомий, а хлопці не дають пропасти... Боремося й ждемо на вас... У нашому відділі є мед-сестрою Майкова Віра... Ще вірите, що він прийде, а я не можу...“

Тирському видалося, що витертий клаптик паперу не дозволяє відчитати слів.

„... Як живеш... Перекажи... Юрко“.

Очі Тирського пішли в даль, де сходить сонце. Сизий димок цигарки ліг на обличчя тінями. На очі лягла мла смутку.

„...„Василь Лемш і багато других в Аушвіці...“ думав Тирський... „Іван Пилипенко в Мельку... Марко Хмурий в Ебензее... Юрко Булат бореться в краю з новим наїзником... Віра разом з ним... .. Роман Коваль пропав... Zenko Ловчан студіює... Я, Гнат Тирський, на чужині...“

Тирський вчув, як на хвилину зомліло його серце, а велика туга прошила тіло, мов біль. Він міцно здавив свої кулаки, рвучким, коротким рухом підняв голову.

Вітер зайцем поскакав можи дерева, обскубуючи з них останні пожовклі листки.

Тирський напружив слух, наче б хотів уловити голос, що йшов до нього з далі через широкі, поруйновані вибухами бомб вулиці чужинецького міста.

„Я провадив тебе,“ кликав той голос з далекої батьківщини, „через бурі й вихри життя, крізь бої, темні камери в'язниць і пекло концтаборів... Я зберіг твоє життя, щоби ти, на чужині, стояв на сторожі мого імені й слави й обороняв перед ворожою наругою, як ті твої брати, що зараз боряться зі зброєю в руках на рідній землі...“

Тирський підвівся з лавки. Його лице було поважне, строге, наче б він вислухав свого провідника.

Малий сквер чужого міста опустів, у самотніх деревах шелестів вітер. Великі стіни повалених кам'яниць бовваніли темними силуетами. На небі молодий вечір запалював перші зорі.

Тирський зняв капелюха й випрямився, лицем звернений до сходу.

